బి.ఏ. అర్థశాస్త్రం – తెలంగాణ

సెమిస్టర్ – IV

భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ

బి.ఏ. సెమిస్టర్ – IV పాఠ్యపుస్తకం

1 భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ నిర్మాణం

2 భారత వ్యవసాయం

3 భారత పరిశ్రమలు

4 భారతదేశ సేవా రంగం

5 ప్రణాళికలు మరియు నీతి ఆయోగ్

నల్లగొండ ఎకనామిక్స్ ఫోరం ప్రచురణ

(రిజి. నం. 297/13)

ఎం.వి.ఎన్ విజ్ఞాన కేంద్రం, నల్లగొండ

Acknowledgement Slip

Raja Rammohun Roy National Agency for ISBN (RRRNA),
Department of Higher Education,
Ministry of Education,
Government of India.

Email: isbn-mhrd[at]gov.in
Website: https://isbn.gov.in

Date [dd-mm-yyyy]: 30-10-2026

Allotted Date [dd-mm-yyyy] : 30-10-2026

Reference No.:(Application No.) : 33267|ISBN|2026|P

This is to acknowledge that the following ISBN has been officially issued by the **Indian ISBN Agency (RRRNA)** to:

Publisher Name : Nalgonda Economics Forum

Imprint :

Against the metadata provided by the publisher as per the standard format.

Allotted ISBN : 978-81-689754-3-9

Book Title : Bharatha Aarthika Vyavastha

Author(s) : T.Venkataiah

Edition :

Language : Telugu

Format : Single-component retail product (Address book)

Year of Publication : 2026

భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ

బి.ఏ

(ద్వితీయ సంవత్సరం – 4వ సెమిస్టర్)

నవరించిన సిలబస్ 2025-26

రచన

నల్గొండ ఎకనామిక్స్ ఫోరం

ప్రథమ ముద్రణ : **నవంబర్, 2026** ప్రతులు : **1000**

ISBN నంబర్: 978-81-689754-3-9

ప్రధాన సంపాదకులు

డా. అక్కెనపల్లి మీనయ్య

అధ్యక్షులు: నల్గొండ ఎకనామిక్స్ ఫోరం

సహ సంపాదకులు

డా. దుబ్బ రంజిత్

ఆర్థిక శాస్త్ర సహాయ ఆచార్యులు (PT)

నిజాం కళాశాల (A), హైదరాబాద్

రచయిత

టి. వెంకటయ్య

M.A, M.Phil, SET, (Ph.D)

ఆర్థిక శాస్త్ర సహాయ ఆచార్యులు

ప్రభుత్వ డిగ్రీ కళాశాల, కొల్లాపూర్, జిల్లా: నాగర్‌కర్నూల్

ప్రచురణకర్తలు

నల్గొండ ఎకనామిక్స్ ఫోరం పబ్లికేషన్స్

(రిజిస్ట్రేషన్ నం. 297/13) నల్గొండ – తెలంగాణ (508001)

వెల: రూ. 175

ముందుమాట

నల్గొండ ఎకనామిక్స్ ఫోరం 2007 జనవరి 12న తన కార్యకలాపాలను ప్రారంభించి, తదనంతరం 2013 మే 10న 297/13 రిజిస్ట్రేషన్ నంబరుతో నమోదైంది. పూర్తిగా సేవా దృక్పథంతో నడిచే ఈ ఉచిత శిక్షణా సంస్థ మొదట గ్రామీణ పేదలు మరియు సామాజికంగా, ఆర్థికంగా వెనుకబడిన వర్గాల విద్యార్థులకు ప్రవేశ పరీక్ష ద్వారా MA ఎకనామిక్స్ కోర్సులో ప్రవేశం పొందేలా శిక్షణ ఇవ్వడాన్ని ప్రధాన లక్ష్యంగా పెట్టుకుంది; తర్వాత వివిధ పోటీ పరీక్షలలో శిక్షణ ఇచ్చే స్థాయికి విస్తరించింది. సుమారు 18 సంవత్సరాల క్రితం ఇది ప్రారంభమైనప్పుడు, పది మందికి మించని విద్యార్థులు వివిధ విశ్వవిద్యాలయాలలో MA ఎకనామిక్స్ కోర్సుకు ఎంపికయ్యారు. ఇప్పుడు ఫోరం సంవత్సరం తర్వాత సంవత్సరం క్రమంగా ఎదిగి, ఇన్నేళ్లలో దాదాపు 800 మంది అభ్యర్థులకు PG ఎకనామిక్స్ కోర్సులో ప్రవేశం లభించేలా చేసింది. ఈ ఫోరంలో శిక్షణ పొందిన అభ్యర్థులు 2009లో ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయంలో, తదనంతరం 2016, 2017 మరియు 2018లో ఉస్మానియా మరియు కాకతీయ విశ్వవిద్యాలయాలు రెండింటిలోనూ PG ఎకనామిక్స్ ప్రవేశ పరీక్షలలో ప్రథమ ర్యాంకు సాధించడం గమనార్హం. CPGET-2020లో నల్గొండ ఎకనామిక్స్ ఫోరం విద్యార్థులు మొదటి మూడు — 1వ, 2వ మరియు 3వ ర్యాంకులతో పాటు 7వ, 8వ, 9వ మరియు 10వ ర్యాంకులు సాధించారు. 2022లో మా విద్యార్థులు రాష్ట్ర స్థాయిలో 1వ, 7వ మరియు 10వ ర్యాంకులు సాధించారు. CPGET-2022లో 10వ ర్యాంకు సాధించిన మా ఫోరం విద్యార్థిని చందా ప్రణీతకు 2023-24 సంవత్సరానికి ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం ఎకనామిక్స్‌లో బంగారు పతకం లభించిందని ప్రకటించడానికి సంతోషిస్తున్నాము. 2025 సెప్టెంబర్ 8న విడుదలైన CPGET 2025 ఫలితాలలో మా ఫోరం అద్భుతమైన ఫలితాలు సాధించింది — ప్రథమ ర్యాంకు ఎన్. భువన లక్ష్మి, ద్వితీయ ర్యాంకు ఎన్. అజయ్, తృతీయ ర్యాంకు ఎ. మానస, 6వ ర్యాంకు వై. లోకేష్ సాధించారు. మా ఫోరం విద్యార్థులు 12వ, 13వ, 14వ, 17వ & 20వ ర్యాంకులు కూడా సాధించారు.

UGC-NET ఎకనామిక్స్ పరీక్ష (ఫిబ్రవరి 2026) మరియు TGSET ఎకనామిక్స్ పరీక్ష (మార్చి 2026)లో మా విద్యార్థులు సాధించిన అత్యుత్తమ ఫలితాలు ఈ నిరంతర నిబద్ధతకు గర్వకారణమైన నిదర్శనం. UGC-NET ఎకనామిక్స్‌లో ఐదుగురు (5) అభ్యర్థులు అసిస్టెంట్ ప్రొఫెసర్ అర్హత సాధించగా, పది మంది (10) అభ్యర్థులు Ph.D. అర్హత పొందారు; పదహారు మంది (16) విద్యార్థులు TGSET ఎకనామిక్స్‌లో అర్హత సాధించారు. మొత్తం ముప్పై ఒక్క మంది (31) విద్యార్థులు NET మరియు SET పరీక్షలలో అర్హత సాధించారు; ఇది మా వ్యవస్థీకృత విద్యా కార్యక్రమం, అంకితభావంతో కూడిన మార్గదర్శకత్వం మరియు మా విద్యార్థుల చిత్తశుద్ధితో కూడిన కృషి ప్రభావాన్ని ప్రతిబింబిస్తుంది. "ఈ విజయాలు కేవలం పరీక్షా ఫలితాలు మాత్రమే కావు; అవి మా విద్యార్థుల నమిష్టి పట్టుదలను, మా అధ్యాపకుల అలుపెరుగని అంకితభావాన్ని, తల్లిదండ్రులు మరియు శ్రేయోభిలాషుల అచంచల మద్దతును ప్రతిబింబిస్తాయి. నాణ్యమైన మార్గదర్శకత్వం, క్రమశిక్షణతో కూడిన సన్నద్ధత మరియు నిరంతర మూల్యాంకనమే విద్యా విజయానికి స్తంభాలు అనే మా నమ్మకాన్ని అవి మరోసారి ధృవీకరిస్తున్నాయి. మా విద్యార్థుల విశేష విజయాలు రాబోయే సంవత్సరాలలో మరింత ఉన్నత శిఖరాలను అధిరోహించేందుకు మాకు స్ఫూర్తినిస్తున్నాయి."

ప్రాథమికంగా ప్రారంభించిన MA ఎకనామిక్స్ ప్రవేశ పరీక్ష శిక్షణతో పాటు, వివిధ పోటీ పరీక్షలలో విస్తరించిన శిక్షణా కార్యక్రమాలలో భాగంగా ఈ క్రింది విజయాలు మా ఖాతాలో ఉన్నాయి. ఇక్కడ శిక్షణ పొందిన పెద్ద సంఖ్యలో విద్యార్థులు SET మరియు NET అర్హత సాధించారు; ఫోరంకు చెందిన 10 మంది విద్యార్థులు ఎకనామిక్స్‌లో Ph.D. పట్టా పొందారు. 2024లో మా ఫోరంకు చెందిన 41 మంది అభ్యర్థులు ప్రభుత్వ జూనియర్ లెక్చరర్లుగా, 10 మంది డిగ్రీ లెక్చరర్లుగా, 12 మంది రాష్ట్రంలోని రెసిడెన్షియల్ డిగ్రీ & జూనియర్ కళాశాలల్లో జూనియర్ లెక్చరర్లుగా ఎంపికయ్యారు. ఇక్కడ శిక్షణ పొందిన 100కు పైగా అభ్యర్థులు ప్రస్తుతం వివిధ ప్రైవేట్ అన్‌ఎయిడెడ్ జూనియర్ మరియు డిగ్రీ కళాశాలల్లో ఎకనామిక్స్ అధ్యాపకులుగా పనిచేస్తున్నారు.

2019-20 విద్యా సంవత్సరం నుండి అమలులోకి వచ్చిన ఛాయిస్ బేస్డ్ క్రెడిట్ సిస్టమ్‌కు అనుగుణంగా, రాష్ట్రంలోని అండర్ గ్రాడ్యుయేట్ విద్యార్థుల కోసం ఫోరం ఇప్పటివరకు B.A ఎకనామిక్స్‌కు ISBN నంబరుతో ఆంగ్లంలో ఆరు మరియు తెలుగులో మూడు పాఠ్యపుస్తకాలను ప్రచురించింది. ప్రస్తుత ప్రపంచ ఆర్థిక వ్యవస్థను శాసిస్తున్న కృత్రిమ మేధ (Artificial Intelligence) భావనలను పొందుపరుస్తూ రూపొందించిన నూతన సిలబస్ (2025-26) ప్రకారం మైక్రో ఎకనామిక్స్ 1వ సెమిస్టర్, మాక్రో ఎకనామిక్స్ 2వ సెమిస్టర్ మరియు స్టాటిస్టిక్స్ ఫర్ ఎకనామిక్స్ 3వ సెమిస్టర్ పాఠ్యపుస్తకాలను ISBN నంబరుతో ఇప్పటికే ప్రచురించాము. ఇప్పుడు నూతన సిలబస్ ప్రకారం భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ 4వ సెమిస్టర్ పాఠ్యపుస్తకాన్ని ISBN నంబరుతో తీసుకువస్తున్నాము.

ప్రతి సంవత్సరం మారుతున్న పరీక్షా విధానాలకు అనుగుణంగా ఫోరం తనను తాను నిరంతరం నవీకరించుకుంటూ, పరీక్షార్థుల సరికొత్త అవసరాలను తీరుస్తోందని కూడా ఇక్కడ పేర్కొనాలి. ఈ ప్రక్రియలో భాగంగానే, తరగతి గదిలో ప్రత్యక్ష శిక్షణతో పాటు, విద్యార్థులు కంప్యూటర్ ఆధారిత పరీక్షలను ఎదుర్కొనేందుకు సహాయపడేలా ఫోరం తన సొంత వెబ్‌సైట్‌ను రూపొందించింది; ఆన్‌లైన్‌లో అధ్యయన సామగ్రిని అందిస్తూ, విద్యార్థుల మనోధైర్యాన్ని మరియు ఆత్మవిశ్వాసాన్ని పెంచే తాజా సంబంధిత సమాచారాన్ని వారి ఇంటి వద్దకే చేరుస్తోంది. ఇప్పటికే పేర్కొన్నట్లుగా, విద్యార్థులకు అనేక విధాలుగా సహాయపడేందుకు ఫోరం సొంత వెబ్‌సైట్‌ను రూపొందించి ఆన్‌లైన్‌లో అధ్యయన సామగ్రిని అందించడం ప్రారంభించింది. ఫోరం 2020 ఏప్రిల్ 17న యూట్యూబ్ ఛానెల్‌ను ప్రారంభించి, ఇప్పటివరకు ఎకనామిక్స్ సబ్జెక్టుపై 500 వీడియో పాఠాలను అప్‌లోడ్ చేసింది. ఈ ఫోరం ఛానెల్ 2020 నవంబర్ 21న మానిటైజ్ అయింది. 2026 జూలై 14 నాటికి ఈ ఛానెల్‌కు 5877 మంది సబ్‌స్క్రైబర్లు ఉన్నారు.

ముఖ్యంగా కోవిడ్-19 మహమ్మారి విపత్తు కారణంగా సమాచార సంబంధాలు దెబ్బతిన్న పరిస్థితుల్లో గూగుల్ మీట్ & జూమ్ సమావేశ వేదికలను అందుబాటులోకి తేవడం నల్గొండ ఎకనామిక్స్ ఫోరం మరో వినూత్న విజయం. ఈ విధంగా ఫోరం CPGET-2020, CPGET-2021, CPGET-2022, CPGET-2023, CPGET-2024, CPGET-2025 మరియు ఎకనామిక్స్ జూనియర్ లెక్చరర్లు & డిగ్రీ లెక్చరర్ల శిక్షణా తరగతులను ఈ వేదికపై విజయవంతంగా నిర్వహించింది.

పైన ఒక అంశంలో పేర్కొన్నట్లుగా, ఫోరం ప్రారంభం నుండి విద్యార్థుల సామర్థ్యంలో నిరంతర వృద్ధి ఉంది. విద్యార్థుల సంఖ్యలో నిరాటంకమైన పెరుగుదలతో పాటు, ఫోరం సంవత్సరం తర్వాత సంవత్సరం అవిశ్రాంతంగా కృషి చేస్తున్న లక్ష్యాల సాధనలో కూడా అదే నిష్పత్తిలో పెరుగుదల ఉంది. మరింత నిర్దిష్టంగా చెప్పాలంటే, ఫోరంలో శిక్షణా కార్యకలాపాలు ఇన్నేళ్లుగా ఏ క్షణంలోనూ ఆగకుండా కొనసాగుతున్నాయి. విద్యార్థుల ప్రయోజనాలు మరియు ఆకాంక్షల పట్ల మా నిబద్ధత మరియు పాఠ్యాంశ కార్యకలాపాల పట్ల శాస్త్రీయ, హేతుబద్ధ దృక్పథం యొక్క విశ్వసనీయతపై ఎల్లప్పుడూ వ్యక్తమైన దృఢ విశ్వాసమే, ఫోరం మరియు దాని నిర్వాహకుల ముందున్న ఆశయం యొక్క నిరంతర విస్తరణ మరియు సుస్థిరతకు స్పష్టమైన నిదర్శనం.

విజయం సాధించిన అభ్యర్థులందరినీ హృదయపూర్వకంగా అభినందిస్తూ, ఎం.వి.ఎన్. విజ్ఞాన కేంద్రం మరియు నల్గొండ ఎకనామిక్స్ ఫోరంతో అనుబంధం ఉన్న అధ్యాపకులు, సిబ్బంది మరియు ప్రతి ఒక్కరికీ వారి అమూల్యమైన సహకారానికి నా హృదయపూర్వక కృతజ్ఞతలు తెలియజేస్తున్నాను. ఈ ప్రచురణ భవిష్యత్ అభ్యర్థులకు స్ఫూర్తిదాయకంగా నిలిచి, ఆర్థిక శాస్త్రంలో విద్యా నైపుణ్యాన్ని పెంపొందించాలనే మా లక్ష్యాన్ని మరింత బలోపేతం చేస్తుందని ఆశిస్తున్నాను.

– డా. అక్కెనపల్లి మీనయ్య, M.A, M.Phil, Ph.D.
అధ్యక్షులు, నల్గొండ ఎకనామిక్స్ ఫోరం

BA (ఆర్థిక శాస్త్రం మేజర్‌గా)
సెమిస్టర్ – IV

భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ

డిసిప్లిన్ స్పెసిఫిక్ కోర్స్ – పేపర్ – IV

మాడ్యూల్ I: భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ నిర్మాణం

స్వాతంత్ర్యం నాటి భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ. జాతీయాదాయం మరియు ఉపాధి కూర్పులో మార్పులు. జనాభా: పరిమాణం, వృద్ధి మరియు జనాభా డివిడెండ్. పేదరికం మరియు నిరుద్యోగం: భావన, కారణాలు మరియు నివారణ చర్యలు. SDGs మరియు భారతదేశం.

మాడ్యూల్ II: భారతీయ వ్యవసాయం

వ్యవసాయ ప్రాముఖ్యత. వ్యవసాయ ఉత్పత్తి మరియు ఉత్పాదకతలో ధోరణులు. భూసంస్కరణలు. హరిత విప్లవం. వ్యవసాయ విత్తం. వ్యవసాయ మార్కెటింగ్. వ్యవసాయ ధరల విధానం. భారతదేశంలో ఆహార భద్రత, సుస్థిర వ్యవసాయం.

మాడ్యూల్ III: భారతీయ పరిశ్రమలు

పారిశ్రామికీకరణ ప్రాముఖ్యత, పారిశ్రామిక ఉత్పత్తిలో ధోరణులు. పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానాలు: 1956, 1991 మరియు ఆర్థిక సంస్కరణలు. MSMEల నిర్వచనం మరియు ప్రాముఖ్యత, మేక్ ఇన్ ఇండియా - స్టార్టప్ ఇండియా.

మాడ్యూల్ IV: భారతదేశ సేవల రంగం

భారత ఆర్థిక వ్యవస్థలో సేవల రంగం భావన, అంశాలు మరియు పాత్ర. మౌలిక సదుపాయాలు: విద్య, ఆరోగ్యం, రవాణా, బ్యాంకింగ్, బీమా మరియు సమాచార సాంకేతికత. గిగ్ మరియు డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ పరిచయం.

మాడ్యూల్-V: ప్రణాళిక మరియు NITI Aayog

భారతదేశంలో పంచవర్ష ప్రణాళికల విజయాలు మరియు పరిమితులు, NITI Aayog: నిర్మాణం, కూర్పు, లక్ష్యాలు మరియు విధులు. NITI Aayog విమర్శనాత్మక మూల్యాంకనం.

సూచించిన గ్రంథాలు (References):

1. SK Misra and Puri (43rd Edition, 2025): Indian Economy, Himalaya Publishing House, New Delhi
2. Ishwar C Dhingra (2025): The Indian Economy: Environment and Policy, S Chand & Sons, New Delhi.
3. RC Dutt and KPM Sundaram (73rd edition, 2024): Indian Economy,
4. PK Dhar (2025): Growing Dimensions of Indian Economy, Kalyani Publisher.
5. N. Mani, Digital Economics: A Study in the Indian Context. Academic Press
6. Mishra et.al: State of Indian's Digital Economy Report 2024 (ICRIER – Prosus Centre for Internet and Digital Economy). Indian Council for Research on International Economic Relations.
7. భారత తాజా ఆర్థిక సర్వే (Latest Economic Survey of India)
8. తాజా కేంద్ర బడ్జెట్ (Latest Union Budget of India)

మా డ్యూ ల్

1

భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ నిర్మాణం

1.0	ఉపోద్ఘాతం
1.1	స్వాతంత్ర్యం నాటి భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ
1.2	జాతీయాదాయ కూర్పులో మార్పులు
1.3	ఉపాధి కూర్పులో మార్పులు (వృత్తి నిర్మాణం)
1.4	జనాభా: పరిమాణం మరియు వృద్ధి
1.5	జనాభా డివిడెండ్
1.6	పేదరికం: భావన, కారణాలు మరియు నివారణ చర్యలు
1.7	నిరుద్యోగం: భావన, రకాలు, కారణాలు మరియు నివారణ చర్యలు
1.8	సుస్థిర అభివృద్ధి లక్ష్యాలు (SDGs) మరియు భారతదేశం
1.9	నమూనా పరీక్షా ప్రశ్నలు

1.0 ఉపోద్ఘాతం

స్వాతంత్ర్యం వచ్చే నాటికి, దాదాపు రెండు శతాబ్దాల వలస పాలన ప్రభావంతో భారతదేశం పేద, స్తబ్ధ, వ్యవసాయ ఆధారిత ఆర్థిక వ్యవస్థగా ఉండేది. అప్పటి నుండి జాతీయాదాయంలో వ్యవసాయం వాటా గణనీయంగా తగ్గింది; సేవల రంగం అతిపెద్ద రంగంగా ఎదిగి GDPలో సగానికి పైగా వాటాను అందిస్తోంది. అయితే ఉపాధిలో మార్పు నెమ్మదిగా జరిగింది: మొత్తం కార్మికులలో దాదాపు సగం మంది ఇప్పటికీ వ్యవసాయంపైనే ఆధారపడుతున్నారు; ఇది తక్కువ ఉత్పాదకతను మరియు ప్రచ్ఛన్న నిరుద్యోగాన్ని (disguised unemployment) సూచిస్తుంది. 1951 తర్వాత భారత జనాభా వేగంగా పెరిగింది, కానీ ఇప్పుడు సంతానోత్పత్తి రేటు ప్రతిస్థాపన స్థాయి కంటే తగ్గింది; భారతదేశం జనాభా పరివర్తన (demographic transition) చివరి దశల్లోకి ప్రవేశించింది. దేశంలో పని చేసే వయస్సు జనాభా చాలా ఎక్కువగా ఉంది; యువత విద్యావంతులై, నైపుణ్యాలు కలిగి, ఆరోగ్యంగా ఉండి, ఉత్పాదక ఉపాధి పొందినప్పుడే ఈ జనాభా డివిడెండ్ (demographic dividend) వృద్ధిని పెంచగలదు. ఆదాయ పరంగా మరియు బహుమితీయ పరంగా పేదరికం గణనీయంగా తగ్గింది, కానీ నిరుద్యోగం — ముఖ్యంగా విద్యావంతులైన యువతలో — మరియు అసంఘటితత్వం తీవ్రమైన సమస్యలుగా కొనసాగుతున్నాయి. MGNREGA, NRLM, జాతీయ ఆహార భద్రతా చట్టం, స్కిల్ ఇండియా వంటి ప్రభుత్వ కార్యక్రమాలు ఈ సమస్యలను పరిష్కరించడానికి కృషి చేస్తున్నాయి. NITI Aayog పర్యవేక్షణలో, ఐక్యరాజ్యసమితి 2030 అజెండాలోని 17 సుస్థిర అభివృద్ధి లక్ష్యాలతో భారతదేశం తన అభివృద్ధి విధానాలను అనుసంధానించింది.

1.1 స్వాతంత్ర్యం నాటి భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ

దాదాపు 190 సంవత్సరాల బ్రిటిష్ పాలన తర్వాత 1947 ఆగస్టు 15న భారతదేశం స్వాతంత్ర్యం పొందింది. వలస విధానం భారతదేశాన్ని ప్రధానంగా బ్రిటిష్ పరిశ్రమలకు ముడి పదార్థాలను సరఫరా చేసే దేశంగా, బ్రిటిష్ తయారీ వస్తువులకు మార్కెట్‌గా పరిగణించింది. ఫలితంగా, ఒకప్పుడు నాణ్యమైన వస్త్రాలు, లోహ పనులు, హస్తకళలకు ప్రసిద్ధి చెందిన భారతదేశం పేద వ్యవసాయ ఆర్థిక వ్యవస్థగా మారిపోయింది. దాదాభాయ్ నౌరోజీ (*Poverty and Un-British Rule in India*), **ఆర్.సి. దత్**, **ఎం.జి. రనడే** వంటి ఆర్థికవేత్తలు దీనిని భారతదేశం నుండి బ్రిటన్‌కు జరిగిన **ఆర్థిక దోపిడి** (**drain of wealth**) గా వర్ణించారు.

స్వాతంత్ర్యం నాటి భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ ముఖ్య లక్షణాలు:

1. **స్తబ్ధ మరియు వెనుకబడిన ఆర్థిక వ్యవస్థ:** 1900 నుండి 1947 మధ్య జాతీయాదాయం సంవత్సరానికి 1 శాతం కంటే తక్కువగా పెరిగింది; తలసరి ఆదాయం సంవత్సరానికి కేవలం 0.1–0.5 శాతం మాత్రమే పెరిగింది. దాదాభాయ్ నౌరోజీ, విలియం డిగ్బీ, వి.కె.ఆర్.వి. రావు తదితరుల అంచనాల ప్రకారం భారతదేశ తలసరి ఆదాయం ప్రపంచంలోనే అత్యల్పమైన వాటిలో ఒకటి.

2. **విస్తృత పేదరికం:** జనాభాలో చాలా ఎక్కువ భాగం తీవ్ర పేదరికంలో జీవించేది. కరువులు తరచుగా వచ్చేవి; 1943 బెంగాల్ కరువులోనే సుమారు 30 లక్షల మంది మరణించారు.

3. **వ్యవసాయ ఆధిపత్యం:** శ్రామిక శక్తిలో సుమారు 70–72 శాతం వ్యవసాయంలో నిమగ్నమై ఉండేది; జాతీయాదాయంలో దాదాపు సగం వ్యవసాయం నుండే వచ్చేది. అయినప్పటికీ ఈ క్రింది కారణాల వల్ల వ్యవసాయం స్తబ్ధంగా, వెనుకబడి ఉండేది:

    1. దోపిడీ భూస్వామ్య విధానాలు — బెంగాల్, బీహార్, ఒడిశాలలో **జమీందారీ** విధానం (శాశ్వత శిస్తు నిర్ణయం, 1793), ఉత్తర భారతంలో **మహల్వారీ** విధానం, మద్రాస్ మరియు బొంబాయిలలో **రైత్వారీ** విధానం.

    2. అత్యధిక భూమి శిస్తు మరియు కౌలు, అనుపస్థిత భూస్వామ్యం (absentee landlordism) మరియు ఉప-కౌలుదారీ వ్యవస్థ (sub-infeudation).

    3. వడ్డీ వ్యాపారుల మూలంగా గ్రామీణ ప్రజలు భారీగా అప్పులపాలవడం.

    4. రుతుపవనాలపై ఆధారపడటం మరియు నీటిపారుదల, ఎరువులు, ఆధునిక సాంకేతికత కొరత.

    5. **వ్యవసాయ వాణిజ్యీకరణ:** ఆహార పంటలను పక్కనపెట్టి, బ్రిటిష్ పరిశ్రమల కోసం నీలిమందు, పత్తి, జనపనార వంటి వాణిజ్య పంటలను పండించాలని రైతులపై ఒత్తిడి తెచ్చారు.

4. **హస్తకళల క్షీణత (పారిశ్రామికీకరణ-లేమి – de-industrialisation):** వివక్షాపూరిత సుంకాలు, చౌకైన యంత్ర-తయారీ బ్రిటిష్ వస్తువుల దిగుమతి, రాజాశ్రయం కోల్పోవడం వల్ల భారతీయ హస్తకళలు, ముఖ్యంగా నూలు మరియు పట్టు వస్త్రాలు నాశనమయ్యాయి. లక్షలాది మంది చేతివృత్తుల వారు వ్యవసాయంపై ఆధారపడవలసి వచ్చింది.

5. **బలహీనమైన మరియు అసమతుల్య పారిశ్రామిక పునాది:** ఆధునిక పరిశ్రమలు పందొమ్మిదవ శతాబ్దం ద్వితీయార్ధంలో మాత్రమే బొంబాయి, అహ్మదాబాద్‌లలో నూలు మిల్లులతో, బెంగాల్‌లో జనపనార మిల్లులతో ప్రారంభమయ్యాయి. టాటా ఐరన్ అండ్ స్టీల్ కంపెనీ (TISCO) 1907లో స్థాపించబడింది. అయితే మూలధన వస్తువులు మరియు యంత్ర నిర్మాణ పరిశ్రమలు దాదాపు లేవు; జాతీయాదాయంలో పరిశ్రమల వాటా కేవలం 10–11 శాతం మాత్రమే.

6. **బలహీనమైన మౌలిక సదుపాయాలు:** రైల్వేలు (మొదటి లైన్ 1853), రోడ్లు, ఓడరేవులు, తపాలా మరియు టెలిగ్రాఫ్‌లను ప్రధానంగా ముడి పదార్థాలను ఓడరేవులకు తరలించడానికి, బ్రిటిష్ పరిపాలనా మరియు సైనిక అవసరాలకు అభివృద్ధి చేశారు; ఆర్థిక వ్యవస్థ అభివృద్ధి కోసం కాదు.

7. **విదేశీ వాణిజ్య స్వరూపం:** భారతదేశం ముడి పత్తి, జనపనార, పట్టు, నీలిమందు, చక్కెర, ఆహార ధాన్యాల వంటి ముడి పదార్థాలను ఎగుమతి చేసి, తయారైన వినియోగ వస్తువులను మరియు యంత్రాలను దిగుమతి చేసుకునేది. భారత విదేశీ వాణిజ్యంలో సగానికి పైగా బ్రిటన్ నియంత్రణలో ఉండేది. ఎగుమతి మిగులును హోమ్ ఛార్జీలు (Home Charges), బ్రిటిష్ పరిపాలనా ఖర్చులు, పింఛన్లు, వడ్డీల చెల్లింపుకు వినియోగించారు; దీని వల్ల భారతదేశానికి ప్రయోజనం కలగలేదు.

8. **జనాభా మరియు సామాజిక వెనుకబాటుతనం:**

1. అక్షరాస్యత రేటు: సుమారు 18 శాతం (1951 జనాభా లెక్కలు); స్త్రీల అక్షరాస్యత 9 శాతం కంటే తక్కువ.
2. ఆయుర్దాయం: సుమారు 32 సంవత్సరాలు.
3. అత్యధిక స్థూల మరణాల రేటు (1,000కి సుమారు 25) మరియు శిశు మరణాల రేటు (1,000 సజీవ జననాలకు సుమారు 146).
4. బలహీనమైన ప్రజారోగ్యం, పారిశుధ్యం మరియు వైద్య సదుపాయాలు.

9. **వృత్తి నిర్మాణం:** సుమారు 72 శాతం కార్మికులు వ్యవసాయంలో, 10 శాతం తయారీ రంగంలో, 15–18 శాతం సేవల రంగంలో ఉండేవారు; వలస పాలన కాలంలో ఇందులో పెద్దగా మార్పు రాలేదు. ఒడిశా, రాజస్థాన్, పంజాబ్ వంటి కొన్ని ప్రాంతాలలో వ్యవసాయంపై ఆధారపడటం వాస్తవానికి పెరిగింది.
10. **దేశ విభజన ప్రభావం:** 1947 దేశ విభజన జనపనార మరియు పత్తి పండే ప్రాంతాలను (ప్రస్తుతం బంగ్లాదేశ్, పాకిస్తాన్‌లలో ఉన్నవి) భారతదేశంలోని మిల్లుల నుండి వేరు చేసింది; వాణిజ్యం, రవాణా-సమాచార సంబంధాలకు అంతరాయం కలిగించింది; భారీ శరణార్థుల సమస్యను సృష్టించింది.

మొత్తం మీద ప్రభావం హానికరమైనదే అయినప్పటికీ, బ్రిటిష్ పాలన రైల్వే నెట్‌వర్క్, ఏకీకృత పరిపాలనా మరియు న్యాయ వ్యవస్థ, ఆధునిక బ్యాంకింగ్ మరియు విద్యా సంస్థలు, ఆంగ్ల భాష వినియోగం వంటివి వదిలి వెళ్ళింది; ఇవి తర్వాత ఉపయోగకరంగా నిలిచాయి.

ఈ విధంగా స్వతంత్ర భారతదేశం స్తబ్ధ, పేద, వ్యవసాయ ఆధారిత, పరాధీన ఆర్థిక వ్యవస్థను వారసత్వంగా పొందింది. భారత నాయకులు ఆర్థిక ప్రణాళికను ఎందుకు స్వీకరించారో, ప్రభుత్వ రంగానికి ప్రధాన పాత్ర ఎందుకు ఇచ్చారో, భూసంస్కరణలకు మరియు భారీ పరిశ్రమలకు ఎందుకు ప్రాధాన్యం ఇచ్చారో, స్వావలంబన మరియు సామాజిక న్యాయాన్ని ఎందుకు లక్ష్యంగా పెట్టుకున్నారో ఈ పరిస్థితులు వివరిస్తాయి.

1.2 జాతీయాదాయ కూర్పులో మార్పులు

జాతీయాదాయ కూర్పు అంటే స్థూల దేశీయోత్పత్తి (GDP) లేదా స్థూల విలువ జోడింపు (GVA)కి ఆర్థిక వ్యవస్థలోని వివిధ రంగాలు అందించే వాటా. అలెన్ ఫిషర్ మరియు కోలిన్ క్లార్క్ వర్గీకరణ ప్రకారం ఆర్థిక వ్యవస్థను మూడు రంగాలుగా విభజిస్తారు:

1. **ప్రాథమిక రంగం (Primary sector):** వ్యవసాయం, అటవీ, మత్స్య, గనుల తవ్వకం (quarrying). ఈ కార్యకలాపాలు నేరుగా సహజ వనరులపై ఆధారపడి ఉంటాయి.
2. **ద్వితీయ రంగం (పరిశ్రమలు – Secondary sector):** తయారీ, నిర్మాణం, విద్యుత్, గ్యాస్ మరియు నీటి సరఫరా, గనులు.

3. **తృతీయ రంగం (సేవలు – Tertiary sector):** వాణిజ్యం, హోటళ్లు, రవాణా, సమాచారం, బ్యాంకింగ్, బీమా, స్థిరాస్తి, ప్రభుత్వ పరిపాలన, విద్య, ఆరోగ్యం మరియు ఇతర సేవలు.

నిర్మాణాత్మక మార్పు సిద్ధాంతం: ఫిషర్–క్లార్క్ సిద్ధాంతం మరియు **సైమన్ కుజ్నెట్స్** ప్రకారం, ఆర్థిక వ్యవస్థ అభివృద్ధి చెందే కొద్దీ జాతీయాదాయం మరియు ఉపాధిలో ప్రాథమిక రంగం వాటా తగ్గుతుంది; మొదట ద్వితీయ రంగం, తర్వాత తృతీయ రంగం వాటాలు పెరుగుతాయి. దీనికి కారణాలు: (a) ఆదాయం కంటే ఆహారానికి డిమాండ్ నెమ్మదిగా పెరుగుతుంది, (b) పరిశ్రమలలో ఉత్పాదకత వేగంగా పెరుగుతుంది, (c) ఆదాయాలు పెరిగినప్పుడు ప్రజలు సేవలపై ఎక్కువగా ఖర్చు చేస్తారు.

భారతదేశ రంగాల కూర్పులో మార్పులు:

రంగం	1950–51	1980–81	1990–91	2010–11	2025-26
ప్రాథమిక (వ్యవసాయం & అనుబంధ రంగాలు)	53–55%	38–40%	30–32%	18–19%	19.89%
ద్వితీయ (పరిశ్రమలు)	15–17%	24–25%	25–27%	28–29%	25.85%
తృతీయ (సేవలు)	28–30%	36–37%	41–43%	52–53%	54.26%

ఈ గణాంకాలు ప్రస్తుత ధరల వద్ద GDP/GVAలో సుమారు వాటాలు; ఖచ్చితమైన విలువలు ఆధార సంవత్సరాన్ని బట్టి మారుతాయి (ప్రస్తుత ఆధార సంవత్సరం 2011–12).

ప్రధాన ధోరణులు:

1). వ్యవసాయ వాటా తగ్గుదల: GDPలో వ్యవసాయం మరియు అనుబంధ కార్యకలాపాల వాటా సగానికి పైగా నుండి ఐదో వంతు కంటే తక్కువకు పడిపోయింది. అంటే వ్యవసాయ ఉత్పత్తి తగ్గిందని కాదు; అది పెరిగింది, కానీ పరిశ్రమలు మరియు సేవల కంటే నెమ్మదిగా పెరిగింది.

2). **పరిశ్రమల వాటాలో స్వల్ప పెరుగుదల:** పరిశ్రమల వాటా 1990ల వరకు పెరిగి, అప్పటి నుండి సుమారు 25–30 శాతం వద్ద స్థిరంగా ఉంది. తయారీ రంగం వాటా మాత్రమే సుమారు 15–17 శాతం వద్ద ఉంది; ఇది చైనా (సుమారు 27–28 శాతం) వంటి దేశాల కంటే చాలా తక్కువ.

3). **సేవల రంగం వేగవంతమైన వృద్ధి:** సేవల వాటా సుమారు 30 శాతం నుండి సుమారు 55 శాతానికి, అంటే దాదాపు రెట్టింపు అయింది. 1980ల నుండి, ముఖ్యంగా 1991 తర్వాత, సేవల రంగం అత్యంత వేగంగా వృద్ధి చెందుతున్న రంగంగా ఉంది.

మార్పులకు కారణాలు:

1). రుతుపవనాలపై ఆధారపడటం, చిన్న కమతాలు, పరిమిత సాంకేతికత **కారణంగా** వ్యవసాయ వృద్ధి సంవత్సరానికి సుమారు 2.5–3.5 శాతం వద్దే నెమ్మదిగా సాగింది.

2). పంచవర్ష ప్రణాళికల కింద జరిగిన పారిశ్రామికీకరణ, తొలి దశాబ్దాలలో పరిశ్రమల వాటాను పెంచింది.

3). ప్రభుత్వ పరిపాలన మరియు రక్షణ రంగాల వృద్ధి; బ్యాంకింగ్, బీమా, రవాణా మరియు సమాచార రంగాల విస్తరణ.

4). 1991 ఆర్థిక సంస్కరణలు, సరళీకరణ వాణిజ్యం, ఆర్థిక సేవలు, టెలికమ్యూనికేషన్లు మరియు IT సేవలను ప్రోత్సహించాయి.

5). IT మరియు సాఫ్ట్‌వేర్ విప్లవంతో భారతదేశం సాఫ్ట్‌వేర్ మరియు బిజినెస్ ప్రాసెస్ అవుట్‌సోర్సింగ్‌కు ప్రపంచ కేంద్రంగా మారింది.

6). ఆదాయాలు పెరగడంతో విద్య, ఆరోగ్యం, పర్యాటకం, వినోదం మరియు ఇతర సేవలకు డిమాండ్ పెరిగింది.

7). పట్టణీకరణ మరియు మధ్యతరగతి వృద్ధి.

చాలా అభివృద్ధి చెందిన దేశాలలో ముందుగా పరిశ్రమల వాటా పెరిగి, తర్వాత సేవలు విస్తరించాయి. భారతదేశం మాత్రం వ్యవసాయం నుండి నేరుగా సేవల వైపు మళ్లింది; ఆర్థికవేత్తలు దీనిని సేవల ఆధారిత వృద్ధి (service-led growth) లేదా తయారీ దశను దాటి ముందుకు దూకడం (leapfrogging) అని వర్ణిస్తారు. దీని వల్ల IT మరియు సేవల ఎగుమతుల్లో భారతదేశం బలపడింది; కానీ వ్యవసాయాన్ని వదిలిన తక్కువ నైపుణ్యం గల కార్మికులకు సరిపడా ఫ్యాక్టరీ ఉద్యోగాలు లభించలేదు.

1.3 వృత్తి నిర్మాణ కూర్పులో మార్పులు

ఒక దేశ వృత్తి నిర్మాణం (occupational structure) అంటే ఆ దేశ శ్రామిక జనాభా వివిధ వృత్తులలో — ప్రాథమిక, ద్వితీయ, తృతీయ రంగాలలో — విస్తరించి ఉన్న తీరు. ఇది ఆర్థికాభివృద్ధి స్థాయిని ప్రతిబింబిస్తుంది: అభివృద్ధి చెందిన దేశాలలో 5 శాతం కంటే తక్కువ కార్మికులు వ్యవసాయంలో ఉంటారు, పేద దేశాలలో ఈ వాటా చాలా ఎక్కువగా ఉంటుంది.

భారతదేశ వృత్తి నిర్మాణంలో మార్పులు:

రంగం	1951	1971	1993–94	2011–12	2026 PLFS
ప్రాథమిక	72%	72%	64%	49%	38.7%
ద్వితీయ	11%	11%	15%	24%	26.7%
తృతీయ	17%	17%	21%	27%	34.6%

ముఖ్య పరిశీలనలు:

1. **దశాబ్దాల పాటు నెమ్మదిగా మార్పు:** 1951 నుండి 1971 మధ్య వృత్తి నిర్మాణం దాదాపు మారలేదు; సుమారు 72 శాతం కార్మికులు వ్యవసాయంలోనే కొనసాగారు.
2. **1990ల తర్వాత వేగవంతమైన మార్పు:** కార్మికులు నిర్మాణ రంగం మరియు సేవల వైపు మళ్లడంతో 2011–12 నాటికి వ్యవసాయ వాటా 50 శాతం కంటే తక్కువకు పడిపోయింది.
3. **COVID-19 సమయంలో తిరోగమనం:** 2019–21 కాలంలో చాలా మంది వలస కార్మికులు గ్రామాలకు తిరిగి వెళ్ళడంతో ఉపాధిలో వ్యవసాయ వాటా తాత్కాలికంగా పెరిగింది.
4. **ఉత్పత్తి మరియు ఉపాధి మధ్య అసమతుల్యత:** వ్యవసాయం సుమారు 18 శాతం ఉత్పత్తిని అందిస్తూ సుమారు 46 శాతం కార్మికులకు ఉపాధి కల్పిస్తోంది. అందువల్ల వ్యవసాయంలో కార్మికునికి ఉత్పత్తి జాతీయ సగటులో కేవలం మూడో వంతు మాత్రమే. ఇది వ్యవసాయంలో ప్రచ్ఛన్న నిరుద్యోగాన్ని మరియు అల్ప ఉపాధిని (underemployment) సూచిస్తుంది.
5. **ప్రధానంగా నిర్మాణ రంగంలోకి:** వ్యవసాయాన్ని వదిలిన శ్రామికులలో ఎక్కువ మంది తయారీ రంగంలోకి కాకుండా నిర్మాణ రంగంలోకి వెళ్ళారు; తయారీ రంగం కేవలం 11–12 శాతం కార్మికులకు మాత్రమే ఉపాధి కల్పిస్తోంది.
6. **అసంఘటిత ఉపాధి:** 80–90 శాతానికి పైగా కార్మికులు లిఖిత ఒప్పందాలు, క్రమమైన వేతనాలు, సామాజిక భద్రత లేని అనధికారిక లేదా అసంఘటిత రంగంలో ఉన్నారు.
7. **స్వయం ఉపాధి ఆధిపత్యం:** శ్రామిక శక్తిలో సుమారు సగం మంది స్వయం ఉపాధి పొందుతున్నారు; క్రమమైన జీతం పొందే ఉద్యోగులు సుమారు ఐదో వంతు, మిగిలిన వారు సాధారణ (casual) కార్మికులు.
8. **తక్కువ స్త్రీ భాగస్వామ్యం:** స్త్రీ శ్రామిక శక్తి భాగస్వామ్య రేటు చాలా తక్కువగా (2017–18లో సుమారు 23 శాతం) ఉండేది; ఇటీవలి PLFS సర్వేలలో ఇది ప్రధానంగా గ్రామీణ స్వయం ఉపాధి వల్ల 40 శాతం పైకి పెరిగింది.

వృత్తి నిర్మాణంలో నెమ్మదిగా మార్పుకు కారణాలు:

1. **జనాభా మరియు శ్రామిక శక్తి వేగవంతమైన వృద్ధి:** వ్యవసాయేతర రంగాలలో సృష్టించబడిన ఉద్యోగాల కంటే కొత్తగా శ్రామిక శక్తిలోకి వచ్చేవారు ఎక్కువ.
2. **మూలధన-సాంద్ర పారిశ్రామికీకరణ:** ప్రణాళికలు భారీ పరిశ్రమలకు ప్రాధాన్యం ఇచ్చాయి, అవి తక్కువ ఉద్యోగాలను సృష్టించాయి.
3. **శ్రమ-సాంద్ర తయారీ రంగం నెమ్మదిగా వృద్ధి**, పాక్షికంగా మౌలిక సదుపాయాల లోపాలు, కఠినమైన కార్మిక చట్టాలు, చైనా నుండి పోటీ కారణంగా.
4. **తక్కువ విద్య మరియు నైపుణ్య స్థాయిలు**, ఇవి కార్మికులు వ్యవసాయేతర ఉద్యోగాలకు మారకుండా అడ్డుకుంటాయి.
5. **తక్కువ పట్టణీకరణ మరియు శ్రామికుల పరిమిత చలనశీలత.**
6. **సేవల రంగంలో ఉపాధిరహిత వృద్ధి (jobless growth):** IT, ఆర్థిక సేవల వంటి అధిక వృద్ధి సేవలకు తక్కువ సంఖ్యలో, అధిక నైపుణ్యం గల కార్మికులు మాత్రమే అవసరం.

వృత్తి నిర్మాణాన్ని మార్చడానికి చర్యలు

1. శ్రమ-సాంద్ర తయారీ పరిశ్రమల ప్రోత్సాహం (వస్త్రాలు, పాదరక్షలు, ఆహార ప్రాసెసింగ్, ఎలక్ట్రానిక్స్ అసెంబ్లీ).
2. MSMEలు మరియు గ్రామీణ పరిశ్రమల అభివృద్ధి.
3. నైపుణ్యాభివృద్ధి — స్కిల్ ఇండియా మిషన్, PM కౌశల్ వికాస్ యోజన, ITIలు మరియు అప్రెంటిస్‌షిప్‌లు.
4. వ్యవసాయ ప్రాసెసింగ్, పాడి పరిశ్రమ, పర్యాటకం, హస్తకళల ద్వారా గ్రామీణ వ్యవసాయేతర ఉపాధి వృద్ధి.
5. **కార్మిక సంస్కరణలు** — 29 కేంద్ర చట్టాలను ఏకీకృతం చేస్తూ నాలుగు కార్మిక కోడ్‌లు (Labour Codes).
6. నిర్మాణ మరియు సేవల రంగాలలో ఉద్యోగాలు సృష్టించడానికి మౌలిక సదుపాయాలు మరియు పట్టణీకరణ విస్తరణ.

1.4 జనాభా: పరిమాణం మరియు వృద్ధి

జనాభా ఒక వనరు మరియు ఒక సవాలు కూడా. పెద్ద సంఖ్యలో ఉన్న ఆరోగ్యవంతమైన, నైపుణ్యం గల జనాభా అభివృద్ధికి ఆస్తిగా మారగలదు; కానీ వేగవంతమైన జనాభా వృద్ధి ఆహారం, భూమి, ఉపాధి మరియు ప్రజా సేవలపై ఒత్తిడి పెంచుతుంది. జనాభా అధ్యయనాన్ని జనాభా శాస్త్రం (demography) అంటారు. భారతదేశంలో జనాభా సమాచారాన్ని ప్రధానంగా పదేళ్లకోసారి జరిగే జనాభా లెక్కల (Census) ద్వారా (మొదటి ఏకకాల జనాభా లెక్కలు 1881లో) మరియు నమూనా నమోదు వ్యవస్థ (**SRS**) ద్వారా సేకరిస్తారు.

భారతదేశ జనాభా పరిమాణం:

1901: 23.8 కోట్లు
1951: 36.1 కోట్లు
1971: 54.8 కోట్లు
1991: 84.6 కోట్లు
2011: 121.09 కోట్లు (జనాభా లెక్కలు 2011)
2026: 148 (అంచనా)

సుమారు 2023లో చైనాను అధిగమించి భారతదేశం ప్రపంచంలోనే అత్యధిక జనాభా గల దేశంగా మారింది; ప్రస్తుతం దేశ జనాభా 140 కోట్లకు పైగా ఉంటుందని అంచనా (ఐక్యరాజ్యసమితి అంచనాలు).

ప్రపంచ జనాభాలో భారతదేశం వాటా సుమారు 17.8 శాతం; కానీ ప్రపంచ భూభాగంలో కేవలం 2.4 శాతం, మంచినీటి వనరులలో సుమారు 4 శాతం మాత్రమే భారతదేశంలో ఉన్నాయి.

జనాభా వృద్ధి — నాలుగు దశలు (జనాభా లెక్కల సమాచారం):

దశ	కాలం	స్వభావం	కారణాలు
I	1901–1921	స్తబ్ధ జనాభా	అధిక జనన రేటు మరియు అధిక మరణ రేటు; కరువులు, ప్లేగు మరియు 1918 ఇన్‌ఫ్లుయెంజా మహమ్మారి. 1911–21లో జనాభా తగ్గింది.
II	1921–1951	స్థిరమైన వృద్ధి	కరువులు మరియు వ్యాధులపై మెరుగైన నియంత్రణ వల్ల మరణ రేటు తగ్గడం ప్రారంభమైంది. 1921ని *మహా విభజన సంవత్సరం* (*Year of the Great Divide*) అంటారు.
III	1951–1981	వేగవంతమైన వృద్ధి (జనాభా విస్ఫోటనం)	ఆధునిక వైద్యం మరియు ప్రజారోగ్యం వల్ల మరణ రేటు బాగా తగ్గింది, జనన రేటు మాత్రం అధికంగానే ఉంది. వార్షిక వృద్ధి 2 శాతం దాటింది.
IV	1981 నుండి	అధిక వృద్ధి, తగ్గుదల సంకేతాలతో	కుటుంబ నియంత్రణ, విద్య మరియు పట్టణీకరణ వల్ల జనన రేటు తగ్గడం ప్రారంభమైంది. దశాబ్ద వృద్ధి 24.7% (1971–81) నుండి 17.7% (2001–11)కి తగ్గింది.

జనాభా పరివర్తన సిద్ధాంతం: భారతదేశ అనుభవం జనాభా మార్పును దశలవారీగా వివరించే **జనాభా పరివర్తన సిద్ధాంతానికి (theory of demographic transition)** సరిపోతుంది:

1. **దశ I — అధిక స్థిర దశ:** జనన మరియు మరణ రేట్లు రెండూ ఎక్కువ; జనాభా నెమ్మదిగా పెరుగుతుంది (1921కి ముందు భారతదేశం).
2. **దశ II — ప్రారంభ విస్తరణ దశ:** మరణ రేటు వేగంగా తగ్గుతుంది, జనన రేటు ఎక్కువగానే ఉంటుంది; జనాభా చాలా వేగంగా పెరుగుతుంది (1951–1981 భారతదేశం).
3. **దశ III — చివరి విస్తరణ దశ:** జనన రేటు కూడా తగ్గడం ప్రారంభమవుతుంది; వృద్ధి నెమ్మదిస్తుంది (1980ల నుండి భారతదేశం).
4. **దశ IV — అల్ప స్థిర దశ:** జనన మరియు మరణ రేట్లు రెండూ తక్కువ; జనాభా స్థిరంగా ఉంటుంది (అభివృద్ధి చెందిన దేశాలు).

భారతదేశం ప్రస్తుతం మూడవ దశ చివరి భాగంలో ఉంది. ఒక స్త్రీకి సగటు సంతానమైన మొత్తం సంతానోత్పత్తి రేటు (TFR) 1951లో సుమారు 6 నుండి సుమారు 2.0కి, అంటే ప్రతిస్థాపన స్థాయి 2.1 కంటే తక్కువకు పడిపోయింది. అయినప్పటికీ యువత సంఖ్య ఎక్కువగా ఉన్నందున, స్థిరపడే ముందు మరికొన్ని దశాబ్దాల పాటు జనాభా పెరుగుతూనే ఉంటుంది.

ఇతర జనాభా లక్షణాలు (జనాభా లెక్కలు 2011):

1). లింగ నిష్పత్తి: ప్రతి 1,000 మంది పురుషులకు 943 మంది స్త్రీలు (శిశు లింగ నిష్పత్తి 919).

2). అక్షరాస్యత రేటు: 74.04 శాతం (పురుషులు 82.1 శాతం, స్త్రీలు 65.5 శాతం).

3). జనసాంద్రత: చదరపు కి.మీ.కు 382 మంది.

4). పట్టణీకరణ: 31.2 శాతం పట్టణ, 68.8 శాతం గ్రామీణ.

5). వయో నిర్మాణం: సుమారు 30.8 శాతం 15 ఏళ్లలోపు, 60.3 శాతం 15-59 పని చేసే వయస్సులో, సుమారు 8.9 శాతం 60 ఏళ్లు మరియు అంతకంటే ఎక్కువ వయస్సు వారు.

వేగవంతమైన జనాభా వృద్ధికి కారణాలు

అధిక జనన రేటుకు కారణాలు:

1. చిన్న వయస్సులో మరియు సార్వత్రికంగా జరిగే వివాహాలు.
2. నిరక్షరాస్యత, ముఖ్యంగా స్త్రీలలో.
3. పేదరికం, పిల్లలను ఆదాయ వనరుగా మరియు వృద్ధాప్య భద్రతగా భావించడం.
4. కుమారుల పట్ల ప్రాధాన్యం.
5. మత మరియు సామాజిక విశ్వాసాలు, సంప్రదాయాలు.
6. కుటుంబ నియంత్రణ పద్ధతుల పట్ల అవగాహన మరియు అందుబాటు లోపం.
7. అధిక శిశు మరణాలు, దీని వల్ల తల్లిదండ్రులు ఎక్కువ మంది పిల్లలను కనడం.

మరణ రేటు తగ్గడానికి కారణాలు:

1. ప్లేగు, కలరా, మశూచి వంటి అంటువ్యాధుల నియంత్రణ.
2. మెరుగైన వైద్య సదుపాయాలు, టీకాలు మరియు యాంటీబయాటిక్స్.
3. మెరుగైన ఆహార సరఫరా మరియు కరువు సహాయక చర్యలు.
4. మెరుగైన పారిశుధ్యం మరియు సురక్షిత తాగునీరు.

వేగవంతమైన జనాభా వృద్ధి ప్రభావాలు:

1. ఆహార సరఫరా మరియు భూమిపై ఒత్తిడి; కమతాల విభజన.
2. నిరుద్యోగం మరియు అల్ప ఉపాధి.
3. తక్కువ తలసరి ఆదాయం మరియు జీవన ప్రమాణాలలో నెమ్మదిగా మెరుగుదల.
4. ఆదాయంలో ఎక్కువ భాగం వినియోగానికే ఖర్చవడం వల్ల తక్కువ పొదుపు మరియు మూలధన కల్పన.
5. సామాజిక మౌలిక సదుపాయాలపై ఒత్తిడి — పాఠశాలలు, ఆసుపత్రులు, గృహాలు, రవాణా మరియు నీరు.
6. పర్యావరణ క్షీణత — అడవుల నరికివేత, కాలుష్యం మరియు భూగర్భ జలాల క్షీణత.
7. మురికివాడల పెరుగుదల మరియు పట్టణ రద్దీ.

భారతదేశంలో జనాభా విధానం:

1). అధికారిక కుటుంబ నియంత్రణ కార్యక్రమాన్ని (1952) అమలు చేసిన **ప్రపంచంలోని మొదటి దేశం** భారతదేశం.

2). జాతీయ జనాభా విధానం, 1976: చట్టబద్ధ వివాహ వయస్సును పెంచాలని ప్రతిపాదించింది; కేంద్ర సహాయాన్ని జనాభా నియంత్రణతో అనుసంధానించింది.

3) అత్యవసర పరిస్థితి కాలంలో (1975–77) బలవంతపు కుటుంబ నియంత్రణ శస్త్రచికిత్సలు జరగడంతో కార్యక్రమం ప్రజాదరణ కోల్పోయింది; తర్వాత దీనిని కుటుంబ సంక్షేమ కార్యక్రమంగా పేరు మార్చారు.

4). జాతీయ జనాభా విధానం, 2000:

i. తక్షణ లక్ష్యం: గర్భనిరోధక సాధనాలు మరియు ఆరోగ్య మౌలిక సదుపాయాల అవసరాలను తీర్చడం.

ii. మధ్యకాలిక లక్ష్యం: 2010 నాటికి TFRను ప్రతిస్థాపన స్థాయికి (2.1) తీసుకురావడం.

iii. దీర్ఘకాలిక లక్ష్యం: 2045 నాటికి స్థిరమైన జనాభాను సాధించడం.

5). జాతీయ ఆరోగ్య మిషన్ మరియు అధిక సంతానోత్పత్తి గల జిల్లాల కోసం **మిషన్ పరివార్ వికాస్ (2016)**.

1.5 జనాభా డివిడెండ్

ఒక దేశ జనాభాలో ఆధారిత జనాభా (0–14 సంవత్సరాల పిల్లలు మరియు 65 సంవత్సరాలు, అంతకంటే ఎక్కువ వయస్సు గల వృద్ధులు) వాటా కంటే 15–64 సంవత్సరాల పని చేసే వయస్సు జనాభా వాటా ఎక్కువైనప్పుడు, వయో నిర్మాణంలో వచ్చే ఈ మార్పు వల్ల కలిగే వేగవంతమైన ఆర్థిక వృద్ధిని జనాభా డివిడెండ్ (demographic dividend) అంటారు. ఐక్యరాజ్యసమితి జనాభా నిధి (UNFPA) దీనిని జనాభా వయో నిర్మాణంలో మార్పుల వల్ల సాధ్యమయ్యే ఆర్థిక వృద్ధి సామర్థ్యంగా వర్ణిస్తుంది. పని చేసే వయస్సు (15–64) గల ప్రతి 100 మందికి ఉన్న ఆధారితుల (0–14 సంవత్సరాలు మరియు 65 సంవత్సరాలు పైబడినవారు) సంఖ్యను ఆధారిత నిష్పత్తి (dependency ratio) అంటారు. సంతానోత్పత్తి తగ్గినప్పుడు ఆధారిత నిష్పత్తి తగ్గి, వేగవంతమైన ఆర్థిక వృద్ధికి ఒక అవకాశ గవాక్షం (window of opportunity) ఏర్పడుతుంది.

భారతదేశ జనాభా స్థితి:

1). భారత జనాభాలో సుమారు మూడింట రెండు వంతులు పని చేసే వయో వర్గంలో ఉన్నారు.

2). భారతదేశ మధ్యస్థ వయస్సు (median age) సుమారు 28–29 సంవత్సరాలు; చైనా మరియు అమెరికాలో ఇది సుమారు 38–39, జపాన్‌లో దాదాపు 49.

3). రాబోయే దశాబ్దాలలో ప్రపంచంలోని కొత్త కార్మికులలో పెద్ద వాటా భారతదేశం నుండే వస్తుంది.

4). జనాభా డివిడెండ్ అవకాశ గవాక్షం సుమారు 2005–06లో తెరుచుకుంది; ఇది సుమారు 2040ల వరకు తెరిచి ఉంటుందని అంచనా.

జనాభా డివిడెండ్ - ఆర్థిక వృద్ధి:

1. **శ్రామిక సరఫరా ప్రభావం:** పని చేసే వయస్సు జనాభా పెరగడం వల్ల శ్రామిక శక్తి మరియు సంభావ్య ఉత్పత్తి పెరుగుతాయి.
2. **పొదుపు ప్రభావం:** ఆధారితులు తక్కువగా ఉండటంతో కుటుంబాలు ఎక్కువగా పొదుపు చేస్తాయి, పొదుపు రేటు పెరుగుతుంది.
3. **పెట్టుబడి ప్రభావం:** అధిక పొదుపు భౌతిక మరియు మానవ మూలధనంలో అధిక పెట్టుబడులకు నిధులను సమకూరుస్తుంది.
4. **మానవ మూలధన ప్రభావం:** చిన్న కుటుంబాలు ప్రతి బిడ్డ విద్య మరియు ఆరోగ్యంపై ఎక్కువ ఖర్చు చేయగలవు.
5. **స్త్రీల భాగస్వామ్య ప్రభావం:** సంతానోత్పత్తి తగ్గడం వల్ల ఎక్కువ మంది స్త్రీలు శ్రామిక శక్తిలో చేరగలుగుతారు.
6. **డిమాండ్ ప్రభావం:** సంపాదించే యువ జనాభా గృహాలు, వినియోగ వస్తువులు మరియు సేవలకు డిమాండ్‌ను పెంచుతుంది.
7. **నవకల్పన మరియు వ్యవస్థాపకత:** యువత కొత్త సాంకేతికత మరియు సంస్థల స్థాపన పట్ల ఎక్కువ ఆసక్తి చూపుతారు.

జనాభా డివిడెండ్ దానంతట అదే రాదు. యువత నిరుద్యోగులుగా, నైపుణ్యం లేనివారిగా లేదా అనారోగ్యంగా ఉంటే ఈ డివిడెండ్ జనాభా భారంగా లేదా విపత్తుగా మారి, నిరాశ, అశాంతి మరియు నేరాలకు దారి తీస్తుంది. నిర్దిష్ట సవాళ్లు:

1. విద్య నాణ్యత తక్కువగా ఉండటం మరియు బలహీనమైన అభ్యసన ఫలితాలు.
2. తక్కువ నైపుణ్య స్థాయిలు, జర్మనీ లేదా దక్షిణ కొరియాతో పోలిస్తే శ్రామిక శక్తిలో చాలా తక్కువ భాగానికి మాత్రమే అధికారిక వృత్తి శిక్షణ ఉంది.
3. ఉత్పాదక ఉద్యోగాల కొరత, ముఖ్యంగా తయారీ రంగంలో.
4. తక్కువ స్త్రీ శ్రామిక శక్తి భాగస్వామ్యం.
5. పోషకాహార లోపం మరియు బలహీన ఆరోగ్యం, ఇవి ఉత్పాదకతను తగ్గిస్తాయి.
6. ప్రాంతీయ అసమతుల్యత, భారతదేశంలో జనాభా డివిడెండ్ రాష్ట్రాల మధ్య అసమానంగా ఉంది.

జనాభా డివిడెండ్‌ను సద్వినియోగం చేసుకోవడానికి చర్యలు:

1. **నాణ్యమైన విద్య:** జాతీయ విద్యా విధానం 2020, అవగాహనతో కూడిన పఠనం మరియు సంఖ్యా జ్ఞానంలో నైపుణ్యం కోసం జాతీయ కార్యక్రమం (NIPUN Bharat), ఉన్నత విద్య విస్తరణ.
2. **నైపుణ్యాభివృద్ధి:** స్కిల్ ఇండియా మిషన్ (2015), PM కౌశల్ వికాస్ యోజన, అప్రెంటిస్‌షిప్ పథకాలు మరియు పాఠశాలల్లో వృత్తి విద్య.
3. **ఆరోగ్యం మరియు పోషణ:** ఆయుష్మాన్ భారత్, సమగ్ర పోషణ కోసం ప్రధాన మంత్రి విస్తృత పథకం (POSHAN) అభియాన్ మరియు జాతీయ ఆరోగ్య మిషన్.
4. **ఉపాధి కల్పన:** శ్రమ-సాంద్ర తయారీ రంగం, MSMEలు, మేక్ ఇన్ ఇండియా, స్టార్టప్ ఇండియా మరియు PLI పథకాలు.
5. **మహిళా సాధికారత:** బాలికల విద్య, సురక్షిత పని ప్రదేశాలు, శిశు సంరక్షణ సదుపాయాలు మరియు స్టాండ్-అప్ ఇండియా.
6. **వ్యవస్థాపకత మరియు స్వయం ఉపాధి:** మైక్రో యూనిట్స్ డెవలప్‌మెంట్ అండ్ రీఫైనాన్స్ ఏజెన్సీ లిమిటెడ్ (MUDRA) రుణాలు మరియు PMEGP.
7. ముందుగానే వృద్ధాప్యం పెరుగుతున్న రాష్ట్రాలలో **వృద్ధ జనాభా కోసం ప్రణాళిక**.

1.6 పేదరికం: భావన, కారణాలు మరియు నివారణ చర్యలు

ఒక వ్యక్తి లేదా కుటుంబం జీవితానికి అవసరమైన కనీస ప్రాథమిక అవసరాలైన ఆహారం, దుస్తులు, నివాసం, ఆరోగ్య సంరక్షణ మరియు విద్యను తీర్చుకోలేని స్థితిని పేదరికం అంటారు. ఆర్థిక పరంగా పేదరికం అంటే తక్కువ ఆదాయం మరియు తక్కువ వినియోగ స్థితి.

పేదరికం రకాలు:

1. **నిరపేక్ష పేదరికం (Absolute poverty):** దారిద్ర్య రేఖ (poverty line) అనే స్థిరమైన కనీస జీవన ప్రమాణంతో పోల్చి కొలుస్తారు. దారిద్ర్య రేఖ కంటే తక్కువ ఆదాయం లేదా వినియోగం గల వ్యక్తిని పేదవారిగా పరిగణిస్తారు. ఈ భావనను భారతదేశం వంటి అభివృద్ధి చెందుతున్న దేశాలలో ఉపయోగిస్తారు.
2. **సాపేక్ష పేదరికం (Relative poverty):** ఒక వర్గం ఆదాయాన్ని అదే సమాజంలోని ఇతర వర్గాల ఆదాయంతో పోల్చి కొలుస్తారు. ఇది అసమానతను ప్రతిబింబిస్తుంది; అభివృద్ధి చెందిన దేశాలలో ఉపయోగిస్తారు. లారెంజ్ వక్రరేఖ (Lorenz curve) మరియు గిని గుణకం (Gini coefficient) దీని కొలమానాలు.
3. **బహుమితీయ పేదరికం (Multidimensional poverty):** ఆరోగ్యం, విద్య మరియు జీవన ప్రమాణం వంటి అనేక కోణాలలో ఒకేసారి ఉన్న లేమిని పరిగణనలోకి తీసుకుంటుంది. ఐక్యరాజ్యసమితి అభివృద్ధి కార్యక్రమం (UNDP) మరియు ఆక్స్‌ఫర్డ్ పావర్టీ అండ్ హ్యూమన్ డెవలప్‌మెంట్ ఇనిషియేటివ్ (OPHI)

అనే రెండు సంస్థలు కలిసి రూపొందించే ప్రపంచ బహుమితీయ పేదరిక సూచీ (MPI) మరియు NITI Aayog జాతీయ MPI దీనికి ఉదాహరణలు.

4. **దీర్ఘకాలిక మరియు తాత్కాలిక పేదరికం:** దీర్ఘకాలిక పేదరికం చాలా కాలం కొనసాగుతుంది; తాత్కాలిక పేదరికం కరువు లేదా అనారోగ్యం వంటి ఆకస్మిక సంఘటనల వల్ల కొంతకాలం మాత్రమే ఉంటుంది.

భారతదేశంలో దారిద్ర్య రేఖ:

1. **1962 వర్కింగ్ గ్రూప్:** 1960–61 ధరల వద్ద ఒక వ్యక్తికి నెలకు ₹20 కనీస వినియోగం.
2. **దండేకర్ మరియు రథ్ (1971):** రోజుకు కనీసం 2,250 కేలరీల ఆహారం.
3. **అలఘ్ టాస్క్ ఫోర్స్ (1979):** గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో ఒక వ్యక్తికి రోజుకు 2,400 కేలరీలు, పట్టణ ప్రాంతాల్లో 2,100 కేలరీలు; దీనికి అవసరమైన వ్యయం ఆధారంగా దారిద్ర్య రేఖను నిర్ణయించారు.
4. **లక్డావాలా కమిటీ (1993):** వినియోగదారుల ధరల సూచీలతో సర్దుబాటు చేసిన రాష్ట్రాల వారీ దారిద్ర్య రేఖలు.
5. **టెండూల్కర్ కమిటీ (2009):** కేలరీల నుండి ఆరోగ్యం మరియు విద్యతో సహా విస్తృత వినియోగ బుట్టకు మారింది; గ్రామీణ మరియు పట్టణ ప్రాంతాలకు ఏకరీతి దారిద్ర్య రేఖ బుట్టలు.
6. **రంగరాజన్ కమిటీ (2014):** దారిద్ర్య రేఖను గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో రోజుకు సుమారు ₹32కి, పట్టణ ప్రాంతాల్లో ₹47కి పెంచింది (2011–12 ధరలు).

భారతదేశంలో పేదరికానికి కారణాలు:

ఆర్థిక కారణాలు:

1. తొలి దశాబ్దాలలో ఆర్థిక వ్యవస్థ తక్కువ వృద్ధి (1980 వరకు సంవత్సరానికి సుమారు 3.5 శాతం).
2. ఎక్కువ మంది పేదలు ఆధారపడిన వ్యవసాయ రంగం నెమ్మదిగా వృద్ధి మరియు తక్కువ ఉత్పాదకత.
3. నిరుద్యోగం మరియు అల్ప ఉపాధి.
4. భూమి మరియు ఆస్తుల అసమాన పంపిణీ: చాలా మంది గ్రామీణ పేదలు భూమిలేని కూలీలు లేదా ఉపాంత రైతులు.
5. ద్రవ్యోల్బణం, ముఖ్యంగా ఆహార ధరల పెరుగుదల, పేదల వాస్తవ ఆదాయాన్ని తగ్గిస్తుంది.
6. మూలధన కొరత మరియు తక్కువ మూలధన కల్పన రేటు.
7. వెనుకబడిన ప్రాంతాలలో మౌలిక సదుపాయాల కొరత.

జనాభా సంబంధిత కారణాలు:

8. వేగవంతమైన జనాభా వృద్ధి మరియు పేద కుటుంబాలలో పెద్ద కుటుంబ పరిమాణం.

సామాజిక మరియు రాజకీయ కారణాలు:

9. నిరక్షరాస్యత మరియు నైపుణ్యాల కొరత.
10. భూమి, విద్య మరియు ఉద్యోగాల అందుబాటును పరిమితం చేసే కుల వ్యవస్థ మరియు సామాజిక వివక్ష.
11. లింగ అసమానత.
12. కార్యక్రమాల బలహీన అమలు మరియు అవినీతి ద్వారా నిధుల దుర్వినియోగం.

ప్రాంతీయ కారణాలు:

13. ప్రాంతీయ అసమతుల్యతలు: బీహార్, జార్ఖండ్, ఉత్తర ప్రదేశ్, మధ్య ప్రదేశ్, ఒడిశా వంటి రాష్ట్రాలలో మరియు షెడ్యూల్డ్ కులాలు, షెడ్యూల్డ్ తెగల ప్రజలలో పేదరికం కేంద్రీకృతమై ఉంది.

నివారణ చర్యలు

1. **వేతన ఉపాధి కార్యక్రమాలు:** పనికి ఆహార పథకం (1977), NREP (1980), RLEGP (1983), జవహర్ రోజ్‌గార్ యోజన (1989). **మహాత్మా గాంధీ జాతీయ గ్రామీణ ఉపాధి హామీ చట్టం (MGNREGA), 2005:** కోరిన ప్రతి గ్రామీణ కుటుంబానికి సంవత్సరానికి 100 రోజుల నైపుణ్యరహిత వేతన ఉపాధికి చట్టబద్ధ హామీ.
2. **స్వయం ఉపాధి కార్యక్రమాలు:** సమీకృత గ్రామీణాభివృద్ధి కార్యక్రమం (IRDP, 1978–80), స్వర్ణజయంతి గ్రామ స్వరోజ్‌గార్ యోజన (1999). **దీనదయాళ్ అంత్యోదయ యోజన – జాతీయ గ్రామీణ జీవనోపాధుల మిషన్ (DAY-NRLM, 2011)** — పేద మహిళలను స్వయం సహాయక సంఘాలుగా ఏర్పాటు చేసి బ్యాంకు రుణాలతో అనుసంధానిస్తుంది. పట్టణ పేదల కోసం **DAY-జాతీయ పట్టణ జీవనోపాధుల మిషన్**; వీధి వ్యాపారుల కోసం **PM SVANidhi**.
3. **ఆహార భద్రత:** ప్రజా పంపిణీ వ్యవస్థ, అంత్యోదయ అన్న యోజన మరియు **జాతీయ ఆహార భద్రతా చట్టం, 2013**; **PM గరీబ్ కళ్యాణ్ అన్న యోజన** కింద ఉచిత ఆహార ధాన్యాలు.
4. **గృహ నిర్మాణం మరియు ప్రాథమిక సదుపాయాలు:** ప్రధాన మంత్రి ఆవాస్ యోజన (గ్రామీణ మరియు పట్టణ), స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్, జల్ జీవన్ మిషన్ (కుళాయి నీరు), సౌభాగ్య (విద్యుత్) మరియు ఉజ్వల (LPG).
5. **సామాజిక భద్రత:** జాతీయ సామాజిక సహాయ కార్యక్రమం (వృద్ధాప్య, వితంతు మరియు వికలాంగుల పింఛన్లు), అటల్ పెన్షన్ యోజన, PM జీవన్ జ్యోతి మరియు PM సురక్ష బీమా యోజన.
6. **ఆరోగ్యం:** ఆయుష్మాన్ భారత్ – PM జన్ ఆరోగ్య యోజన.
7. **ఆర్థిక సమ్మిళితం మరియు ప్రత్యక్ష ప్రయోజన బదిలీ (DBT):** జన్ ధన్ ఖాతాలు, ఆధార్ మరియు మొబైల్ అనే **JAM త్రయం** సంక్షేమ చెల్లింపులలో అక్రమాలను తగ్గించింది.
8. **భూసంస్కరణలు** మరియు మిగులు భూమి పునఃపంపిణీ.
9. పేదరిక దీర్ఘకాలిక నిర్మూలన కోసం **విద్య మరియు నైపుణ్యాభివృద్ధి**.

1.7 నిరుద్యోగం: భావన, రకాలు, కారణాలు మరియు నివారణ చర్యలు

ప్రస్తుత వేతన రేటు వద్ద పని చేయగల సామర్థ్యం మరియు పని చేయాలనే సంసిద్ధత ఉన్నప్పటికీ వ్యక్తులకు పని లభించని స్థితిని నిరుద్యోగం అంటారు. పని చేయడానికి ఇష్టపడని వారిని లేదా పని చేయలేని వారిని నిరుద్యోగులుగా లెక్కించరు. భారతదేశంలో పని చేసే వయస్సును 15 సంవత్సరాలు మరియు అంతకంటే ఎక్కువగా పరిగణిస్తారు.

ఉపాధి పొందిన వ్యక్తులు మరియు పని కోసం వెతుకుతున్న లేదా పనికి అందుబాటులో ఉన్న నిరుద్యోగులు కలిసి శ్రామిక శక్తి (labour force) అవుతారు. జనాభాలో శ్రామిక శక్తి శాతాన్ని శ్రామిక శక్తి భాగస్వామ్య రేటు (LFPR) అంటారు; జనాభాలో ఉపాధి పొందిన వారి శాతాన్ని కార్మిక జనాభా నిష్పత్తి (WPR) అంటారు. నిరుద్యోగ రేటు (UR) అంటే మొత్తం జనాభాలో కాకుండా శ్రామిక శక్తిలో నిరుద్యోగుల శాతం.

భారతదేశంలో నిరుద్యోగం రకాలు:

1. **ప్రచ్ఛన్న నిరుద్యోగం (Disguised unemployment):** ఒక పనికి వాస్తవంగా అవసరమైన వారి కంటే ఎక్కువ మంది నిమగ్నమై ఉండటం వల్ల అదనపు కార్మికుల ఉపాంత ఉత్పాదకత సున్నాగా ఉంటుంది. వారిలో కొందరిని తొలగించినా మొత్తం ఉత్పత్తి తగ్గదు. ఒక చిన్న భూమిలో కుటుంబ సభ్యులందరూ పని చేసే భారతీయ వ్యవసాయంలో ఇది సాధారణం. ఈ భావనను జోన్ రాబిన్సన్ అభివృద్ధి చేయగా, రాగ్నార్ నర్క్స్ దీనిని అభివృద్ధి చెందుతున్న దేశాలకు అన్వయించారు.
2. **కాలానుగుణ నిరుద్యోగం (Seasonal unemployment):** విత్తనాలు వేయడం, పంట కోత వంటి కొన్ని కాలాల్లో మాత్రమే కార్మికులకు పని దొరుకుతుంది; సంవత్సరంలో 4–6 నెలలు వారు ఖాళీగా ఉంటారు. వ్యవసాయం మరియు చక్కెర మిల్లుల వంటి వ్యవసాయ ఆధారిత పరిశ్రమలలో ఇది సాధారణం.
3. **పారిశ్రామిక నిరుద్యోగం (Industrial unemployment):** గ్రామీణ ప్రాంతాల నుండి వలస వచ్చిన కార్మికులకు నెమ్మదిగా వృద్ధి చెందే, మూలధన-సాంద్ర పద్ధతులను ఉపయోగించే పరిశ్రమలలో ఉద్యోగాలు లభించవు.
4. **విద్యావంతుల నిరుద్యోగం (Educated unemployment):** విద్యావంతులు, ముఖ్యంగా పట్టభద్రులు తగిన ఉద్యోగాలు పొందలేకపోతారు. విద్యా వ్యవస్థకు మరియు ఉద్యోగ మార్కెట్ అవసరాలకు మధ్య ఉన్న అసమతుల్యత దీనికి కారణం. ఉన్నత విద్య పొందిన యువతలో నిరుద్యోగ రేట్లు అత్యధికంగా ఉన్నాయి.
5. **నిర్మాణాత్మక నిరుద్యోగం (Structural unemployment):** ఆర్థిక వ్యవస్థ నిర్మాణంలో దీర్ఘకాలిక మార్పులు, కొత్త సాంకేతికత, డిమాండ్‌లో మార్పులు లేదా నైపుణ్యాల అసమతుల్యత వల్ల ఏర్పడుతుంది. మూలధన కొరత కారణంగా అభివృద్ధి చెందుతున్న దేశాలలో ఇది సాధారణం.
6. **ఘర్షణాత్మక నిరుద్యోగం (Frictional unemployment):** కార్మికులు ఉద్యోగాలు మారేటప్పుడు లేదా కొత్త కార్మికులు ఉద్యోగాల కోసం వెతికేటప్పుడు ఏర్పడే తాత్కాలిక నిరుద్యోగం.

7. **చక్రీయ నిరుద్యోగం (Cyclical unemployment):** మాంద్యం సమయంలో సమష్టి డిమాండ్ తగ్గడం వల్ల ఏర్పడుతుంది; అభివృద్ధి చెందిన దేశాలకు ఎక్కువగా వర్తిస్తుంది.
8. **సాంకేతిక నిరుద్యోగం (Technological unemployment):** కార్మికుల స్థానాన్ని భర్తీ చేసే ఆటోమేషన్ మరియు కొత్త సాంకేతికత వల్ల ఏర్పడుతుంది.
9. **అల్ప ఉపాధి (Underemployment):** ఒక వ్యక్తి తాను పని చేయడానికి సిద్ధంగా ఉన్న గంటల కంటే తక్కువ గంటలు పని చేయడం, లేదా తన నైపుణ్యాలను పూర్తిగా వినియోగించని ఉద్యోగంలో పని చేయడం.
10. **బహిరంగ నిరుద్యోగం (Open unemployment):** పని చేయడానికి ఇష్టం మరియు సామర్థ్యం ఉన్న వ్యక్తులకు ఎలాంటి పనీ లేకపోవడం.

జాతీయ గణాంక కార్యాలయం (NSO) 2017లో ప్రారంభించిన **కాలానుగుణ శ్రామిక శక్తి సర్వే (PLFS)** ద్వారా నిరుద్యోగాన్ని కొలుస్తుంది (గతంలో NSSO ఉపాధి–నిరుద్యోగ సర్వేల ద్వారా). మూడు పద్ధతులను ఉపయోగిస్తారు:

1. **సాధారణ స్థితి (Usual Status):** 365 రోజుల (ఒక సంవత్సరం) దీర్ఘ సూచన కాలంలో ఒక వ్యక్తి ఉపాధి లేదా నిరుద్యోగ స్థితిని కొలవడానికి భారతదేశంలో PLFSలో ఉపయోగించే భావన ఇది. గత 365 రోజులలో ఎక్కువ భాగం ఆ వ్యక్తి చేసిన కార్యకలాపం ఆధారంగా నిర్ణయిస్తారు. ఇది దీర్ఘకాలిక నిరుద్యోగాన్ని కొలుస్తుంది.
2. **ప్రస్తుత వారపు స్థితి (Current Weekly Status – CWS):** గత 7 రోజులలోని కార్యకలాపం ఆధారంగా నిర్ణయిస్తారు. ఇది వారపు మరియు కాలానుగుణ నిరుద్యోగాన్ని కొలుస్తుంది.
3. **ప్రస్తుత దినసరి స్థితి (Current Daily Status – CDS):** గత వారంలోని ప్రతి రోజు కార్యకలాపం ఆధారంగా నిర్ణయిస్తారు. దీర్ఘకాలిక, కాలానుగుణ నిరుద్యోగం మరియు అల్ప ఉపాధిని కూడా కలుపుకొనే అత్యంత సమగ్రమైన కొలమానం ఇది.

ఇటీవలి PLFS నివేదికల ప్రకారం, 15 సంవత్సరాలు మరియు అంతకంటే ఎక్కువ వయస్సు గల వారిలో సాధారణ స్థితి నిరుద్యోగ రేటు 2017–18లో సుమారు 6.1 శాతం నుండి ఇటీవల సుమారు 3–4 శాతానికి తగ్గింది. అయితే యువత (15–29 సంవత్సరాలు) నిరుద్యోగం, ముఖ్యంగా పట్టణ ప్రాంతాల్లోని పట్టభద్రులలో, చాలా ఎక్కువగా ఉంది.

భారతదేశంలో నిరుద్యోగానికి కారణాలు:

1. **జనాభా మరియు శ్రామిక శక్తి వేగవంతమైన వృద్ధి:** ప్రతి సంవత్సరం లక్షలాది కొత్త కార్మికులు ఉద్యోగ మార్కెట్‌లోకి ప్రవేశిస్తున్నారు.
2. **ఉపాధి నెమ్మదిగా వృద్ధి:** ఆర్థిక వ్యవస్థ వృద్ధి చెందినా, ఉపాధి చాలా నెమ్మదిగా పెరిగింది — ఇదే ఉపాధిరహిత వృద్ధి (jobless growth) సమస్య.
3. **మూలధన-సాంద్ర సాంకేతికత:** చౌకైన మూలధనం, కార్మిక చట్టాలు మరియు ప్రపంచ పోటీ కారణంగా పరిశ్రమలు శ్రామికుల కంటే యంత్రాలకే ప్రాధాన్యం ఇస్తున్నాయి.

4. **వ్యవసాయం నెమ్మదిగా వృద్ధి మరియు గ్రామీణ వ్యవసాయేతర ఉద్యోగాల కొరత.**
5. పెద్ద సంస్థలు మరియు దిగుమతుల పోటీ కారణంగా **కుటీర మరియు చిన్న పరిశ్రమల క్షీణత**.
6. **లోపభూయిష్ట విద్యా వ్యవస్థ:** వృత్తి లేదా నైపుణ్య అంశాలు తక్కువగా ఉండి సాధారణ విద్యకే ప్రాధాన్యం; నైపుణ్యాలు మరియు ఉద్యోగాల మధ్య అసమతుల్యత.
7. కుటుంబ బంధాలు, భాష, సంస్కృతి మరియు వలస ఖర్చుల కారణంగా **శ్రామికుల తక్కువ చలనశీలత**.
8. సంస్థల వృద్ధిని పరిమితం చేసే **సరిపోని మౌలిక సదుపాయాలు** — విద్యుత్, రవాణా మరియు రుణ సదుపాయం.
9. **వ్యవసాయం యొక్క కాలానుగుణ స్వభావం.**
10. **సామాజిక కారణాలు** — వృత్తులపై కుల మరియు లింగ పరమైన ఆంక్షలు.

నిరుద్యోగం ప్రభావాలు:

ప్రస్తుత వేతనం వద్ద పని చేయడానికి ఇష్టం మరియు సామర్థ్యం ఉన్న ప్రజలకు పని దొరకకపోవడమే నిరుద్యోగం. భారతదేశం వంటి అభివృద్ధి చెందుతున్న ఆర్థిక వ్యవస్థలో ఇది అత్యంత తీవ్రమైన సమస్యలలో ఒకటి; దీని ప్రభావాలు ఆర్థిక రంగాన్ని దాటి సమాజం మరియు రాజకీయాల వరకు విస్తరిస్తాయి.

1. ఉత్పత్తి మరియు ఆదాయ నష్టం: ప్రతి నిరుద్యోగ కార్మికుడు ఉత్పత్తి చేయగలిగినప్పటికీ ఉత్పత్తి కాని ఉత్పత్తికి సమానం. ఆర్థిక వ్యవస్థ తన సంభావ్య GDP కంటే తక్కువ స్థాయిలో పనిచేస్తుంది. నిరుద్యోగి ఆదాయాన్ని కోల్పోతాడు. ఫలితంగా ఆర్థిక వ్యవస్థలో వినియోగం, పొదుపు మరియు పెట్టుబడులు కూడా తగ్గుతాయి. తగ్గిన డిమాండ్ మరిన్ని ఉద్యోగ తొలగింపులకు దారి తీస్తుంది; అందువల్ల నిరుద్యోగం తనను తాను కొనసాగించుకుంటుంది. ఇదే తక్కువ ఆదాయం → తక్కువ డిమాండ్ → తక్కువ ఉపాధి అనే **విష వలయం** (**vicious circle**).

2. పేదరికం: భారతదేశంలో చాలా మంది జీవనోపాధి కోసం వేతన ఆదాయం లేదా స్వయం ఉపాధిపై ఆధారపడతారు. పని కోల్పోవడం నేరుగా జీవనోపాధి కోల్పోవడానికి దారి తీస్తుంది. నిరుద్యోగం మరియు పేదరికం దగ్గరి సంబంధం కలిగి ఉన్నాయి. భారతదేశ పేదరికంలో పెద్ద భాగం వ్యవసాయం మరియు అసంఘటిత రంగంలోని అల్ప ఉపాధి మరియు ప్రచ్ఛన్న నిరుద్యోగం వల్లే ఏర్పడుతోంది. పేద కుటుంబాలు తమ పిల్లలకు తగిన పోషకాహారం, ఆరోగ్య సంరక్షణ లేదా విద్యను అందించలేవు. ఈ విధంగా పేదరికం తర్వాతి తరానికి సంక్రమిస్తుంది.

3. అసమానత: ఉద్యోగాలు కొరతగా ఉన్నప్పుడు వృద్ధి ప్రయోజనాలు ప్రధానంగా మూలధనం కలిగిన వారికి, నైపుణ్యం గల వారికి మరియు ఉద్యోగస్తులకే చేరుతాయి. నిరుద్యోగులు మరింత వెనుకబడతారు. దీని వల్ల ధనికులు-పేదలు, పట్టణ-గ్రామీణ ప్రాంతాలు, విద్యావంతులు-నిరక్షరాస్యులు, పురుషులు-స్త్రీల మధ్య **ఆదాయ మరియు సంపద అసమానతలు** పెరుగుతాయి. ఆదాయ కేంద్రీకరణ సమష్టి డిమాండ్‌ను తగ్గించి సమతుల్య అభివృద్ధిని నెమ్మదింపజేస్తుంది.

4. మానవ వనరుల వృధా: నిల్వ చేయలేని ఏకైక ఉత్పత్తి కారకం శ్రమ. కోల్పోయిన ఒక రోజు శ్రమ శాశ్వతంగా కోల్పోయినట్లే. భారతదేశ **జనాభా డివిడెండ్**, అంటే పెద్ద సంఖ్యలో ఉన్న పని చేసే వయస్సు జనాభా, ఉత్పాదకంగా

ఉపయోగించబడకపోతే **జనాభా భారంగా** మారుతుంది. విద్యావంతుల నిరుద్యోగం సమాజం మరియు కుటుంబాలు విద్య, శిక్షణపై పెట్టిన పెట్టుబడిని వృధా చేస్తుంది. దీర్ఘకాలం పని లేకపోవడం వల్ల నైపుణ్యాలు క్షీణించి కార్మికులు ఆత్మవిశ్వాసాన్ని కోల్పోతారు. దీనిని **నైపుణ్య క్షీణత** (**de-skilling**) అంటారు.

5. సామాజిక సమస్యలు: నేరాలు మరియు మాదకద్రవ్యాల దుర్వినియోగం: ఖాళీగా ఉండి నిరాశలో ఉన్న ప్రజలు, ముఖ్యంగా యువత, దొంగతనం, హింస, జూదం మరియు ఇతర సంఘ వ్యతిరేక కార్యకలాపాలకు ఎక్కువగా లోనవుతారు. తప్పించుకునే మార్గంగా **మద్యపానం మరియు మాదకద్రవ్యాల దుర్వినియోగం** నిరుద్యోగంతో ముడిపడి ఉంటాయి. ఇది కుటుంబ జీవితంపై ఒత్తిడి తెచ్చి గృహ కలహాలు, కుటుంబ విచ్ఛిన్నం మరియు దుర్భర పరిస్థితుల్లో వలసలకు దారి తీయవచ్చు.

6. యువతలో నిరాశ: తమ అర్హతలకు తగిన ఉద్యోగాలు పొందలేని విద్యావంతులైన యువత నిరుత్సాహం, ఆత్మగౌరవ నష్టం మరియు నిస్సహాయతకు లోనవుతారు. ఇది **మానసిక ఒత్తిడి మరియు కుంగుబాటు**కు, విద్య మరియు వ్యవస్థపై నమ్మకం కోల్పోవడానికి, అర్హులైన వారు విదేశాలకు వెళ్ళిపోయే మేధో వలస (brain drain)కు దారి తీస్తుంది. నిరాశలో ఉన్న యువత తీవ్రవాద లేదా హింసాత్మక ఉద్యమాల వైపు ఆకర్షితులయ్యే అవకాశం కూడా ఉంది.

7. రాజకీయ అస్థిరత: విస్తృతమైన నిరుద్యోగం **ప్రభుత్వం పట్ల అసంతృప్తి**ని సృష్టించి ఆందోళనలు, సమ్మెలు మరియు నిరసనలకు దారి తీస్తుంది. కొరతగా ఉన్న ఉద్యోగాలు మరియు రిజర్వేషన్ల కోసం వర్గాలు పోటీ పడటంతో ప్రాంతీయ, కుల లేదా మత ఉద్రిక్తతలు పెరగవచ్చు. తీవ్రవాద ఉద్యమాలు తరచుగా నిరుద్యోగ యువతను చేర్చుకుంటాయి. అందువల్ల నిరంతర నిరుద్యోగం ప్రజాస్వామ్య సంస్థలను మరియు సామాజిక సామరస్యాన్ని బలహీనపరుస్తుంది. ఇటువంటి ఒత్తిడిని ఎదుర్కొనే ప్రభుత్వాలు దీర్ఘకాలిక అభివృద్ధి విధానాలకు బదులు స్వల్పకాలిక ప్రజాకర్షక చర్యలను చేపట్టవచ్చు.

నిరుద్యోగం వ్యక్తికి, సమాజానికి మరియు దేశానికి నష్టం. ఇది జాతీయ ఉత్పత్తిని తగ్గిస్తుంది, పేదరికం మరియు అసమానతలను పెంచుతుంది, మానవ సామర్థ్యాన్ని వృధా చేస్తుంది, సామాజిక శాంతికి మరియు రాజకీయ స్థిరత్వానికి ముప్పు కలిగిస్తుంది. అందువల్ల ఉత్పాదక ఉపాధి కల్పన భారతదేశ ఆర్థిక ప్రణాళిక మరియు విధానాల కేంద్ర లక్ష్యాలలో ఒకటి. MGNREGA, PMKVY వంటి నైపుణ్యాభివృద్ధి కార్యక్రమాలు, స్టార్టప్ ఇండియా మరియు MSMEల ప్రోత్సాహం దీనికి ఉదాహరణలు.

నివారణ చర్యలు:

1. పెట్టుబడి రేటు మరియు ఆర్థిక వృద్ధిని పెంచడం.
2. శ్రమ-సాంద్ర పారిశ్రామికీకరణ — వస్త్రాలు, దుస్తులు, తోలు, ఆహార ప్రాసెసింగ్, బొమ్మలు మరియు ఎలక్ట్రానిక్స్ అసెంబ్లీ.
3. వ్యవసాయ అభివృద్ధి — నీటిపారుదల, బహుళ పంటలు, ఉద్యాన పంటలు, పాడి పరిశ్రమ మరియు మత్స్య పరిశ్రమ.
4. MSMEలు మరియు గ్రామీణ పరిశ్రమల ప్రోత్సాహం.

5. జనాభా నియంత్రణ.
6. వృత్తి మరియు సాంకేతిక విద్యకు ప్రాధాన్యంతో విద్యా సంస్కరణ (NEP 2020).
7. మౌలిక సదుపాయాల అభివృద్ధి — రోడ్లు, గృహాలు, విద్యుత్ మరియు నీటిపారుదల పెద్ద ఎత్తున ఉపాధిని సృష్టిస్తాయి.
8. MGNREGA — గ్రామీణ వేతన ఉపాధి.
9. ప్రధాన మంత్రి ఉపాధి కల్పన కార్యక్రమం (PMEGP, 2008) — సూక్ష్మ సంస్థలకు రుణ అనుసంధానిత సబ్సిడీ.
10. స్కిల్ ఇండియా మిషన్ మరియు PM కౌశల్ వికాస్ యోజన (2015) — స్వల్పకాలిక నైపుణ్య శిక్షణ.
11. ప్రధాన మంత్రి ముద్రా యోజన (2015) — చిన్న వ్యాపారాలకు పూచీకత్తు లేని రుణాలు (పరిమితి ₹20 లక్షలకు పెంపు).
12. స్టార్టప్ ఇండియా మరియు స్టాండ్-అప్ ఇండియా (2016).
13. దీనదయాళ్ ఉపాధ్యాయ గ్రామీణ కౌశల్య యోజన, గ్రామీణ యువతకు ఉద్యోగ నియామక అనుసంధానిత నైపుణ్య శిక్షణ.
14. కేంద్ర బడ్జెట్ 2024–25లో ప్రకటించిన ఉపాధి అనుసంధానిత ప్రోత్సాహక (ELI) పథకాలు.

1.8 సుస్థిర అభివృద్ధి లక్ష్యాలు (SDGs) మరియు భారతదేశం

బ్రంట్‌లాండ్ కమిషన్ నివేదిక "Our Common Future" (1987) సుస్థిర అభివృద్ధిని "భవిష్యత్ తరాలు తమ అవసరాలను తీర్చుకునే సామర్థ్యానికి భంగం కలగకుండా, ప్రస్తుత అవసరాలను తీర్చే అభివృద్ధి" అని నిర్వచించింది. దీనికి మూడు స్తంభాలు ఉన్నాయి: ఆర్థిక వృద్ధి, సామాజిక సమ్మిళితం మరియు పర్యావరణ పరిరక్షణ.

సహస్రాబ్ది అభివృద్ధి లక్ష్యాలు (MDGs) — 2000–2015 కాలానికి 2000లో ఐక్యరాజ్యసమితి ఆమోదించిన 8 లక్ష్యాలు; ఇవి ప్రధానంగా అభివృద్ధి చెందుతున్న దేశాలలో పేదరికం, ఆకలి, విద్య, ఆరోగ్యం మరియు లింగ సమానత్వంపై దృష్టి సారించాయి. వీటి తర్వాత, సుస్థిర అభివృద్ధి కోసం 2030 అజెండాలో భాగంగా 2015 సెప్టెంబర్‌లో ఐక్యరాజ్యసమితిలోని 193 సభ్య దేశాలు సుస్థిర అభివృద్ధి లక్ష్యాలను (SDGs) ఆమోదించాయి. SDGsలో 2030 నాటికి సాధించవలసిన 17 లక్ష్యాలు మరియు 169 ఉప-లక్ష్యాలు ఉన్నాయి; వీటిని సుమారు 230 సూచికల ద్వారా కొలుస్తారు. "ఎవరినీ వెనుకబడనీయకూడదు" (leave no one behind) అనేది వీటి కేంద్ర సూత్రం.

17 సుస్థిర అభివృద్ధి లక్ష్యాలు:

సం.	లక్ష్యం	సం.	లక్ష్యం
1	పేదరిక నిర్మూలన	10	అసమానతల తగ్గింపు
2	ఆకలి లేని సమాజం	11	సుస్థిర నగరాలు మరియు సమాజాలు
3	మంచి ఆరోగ్యం మరియు శ్రేయస్సు	12	బాధ్యతాయుతమైన వినియోగం మరియు ఉత్పత్తి
4	నాణ్యమైన విద్య	13	వాతావరణ చర్యలు
5	లింగ సమానత్వం	14	నీటి అడుగున జీవం
6	పరిశుభ్రమైన నీరు మరియు పారిశుధ్యం	15	భూమిపై జీవం
7	అందుబాటు ధరలో పరిశుభ్రమైన ఇంధనం	16	శాంతి, న్యాయం మరియు బలమైన సంస్థలు
8	గౌరవప్రదమైన పని మరియు ఆర్థిక వృద్ధి	17	లక్ష్యాల కోసం భాగస్వామ్యాలు
9	పరిశ్రమలు, నవకల్పన మరియు మౌలిక సదుపాయాలు		

ఈ లక్ష్యాలను తరచుగా **5 Ps** గా వర్గీకరిస్తారు: ప్రజలు (People), భూగ్రహం (Planet), సౌభాగ్యం (Prosperity), శాంతి (Peace) మరియు భాగస్వామ్యం (Partnership).

SDGs లక్షణాలు:

1. **సార్వత్రికం** — ఇవి అభివృద్ధి చెందిన మరియు అభివృద్ధి చెందుతున్న దేశాలు రెండింటికీ వర్తిస్తాయి.
2. **సమీకృతం మరియు అవిభాజ్యం** — ఒక లక్ష్యంలో పురోగతి ఇతర లక్ష్యాలపై ప్రభావం చూపుతుంది.
3. **సమగ్రం** — ఇవి ఆర్థిక, సామాజిక మరియు పర్యావరణ కోణాలను కవర్ చేస్తాయి.
4. **స్వచ్ఛందం మరియు జాతీయ యాజమాన్యం** — ప్రతి దేశం తన సొంత లక్ష్యాలను నిర్దేశించుకుని, స్వచ్ఛంద జాతీయ సమీక్షల (Voluntary National Reviews) ద్వారా పురోగతిని నివేదిస్తుంది.

భారతదేశం మరియు SDGs — సంస్థాగత నిర్మాణం:

1. భారతదేశంలో SDGs అమలును సమన్వయం చేసే నోడల్ సంస్థ NITI Aayog. ఇది ప్రతి లక్ష్యాన్ని కేంద్ర మంత్రిత్వ శాఖలు మరియు పథకాలతో అనుసంధానిస్తుంది.

2. పురోగతిని పర్యవేక్షించడానికి గణాంకాలు మరియు కార్యక్రమాల అమలు మంత్రిత్వ శాఖ (MoSPI) జాతీయ సూచికల చట్రాన్ని (National Indicator Framework) రూపొందించింది.

3. NITI Aayog రాష్ట్రాలు మరియు కేంద్రపాలిత ప్రాంతాల పనితీరు ఆధారంగా ర్యాంకులు ఇచ్చే SDG ఇండియా సూచీని (మొదటిసారి 2018లో) ప్రచురిస్తుంది. వరుస సంచికలలో భారతదేశ సంయుక్త స్కోరు మెరుగుపడింది (2018లో 57 నుండి 2023–24లో సుమారు 71కి). కేరళ, ఉత్తరాఖండ్ మరియు తమిళనాడు సాధారణంగా ముందంజలో ఉన్నాయి.

4. రాష్ట్రాలు తమ సొంత SDG విజన్ పత్రాలను రూపొందించుకున్నాయి; కొన్ని జిల్లాలకు SDG డ్యాష్‌బోర్డులు ఉన్నాయి (SDGs స్థానికీకరణ).

ప్రధాన భారతీయ పథకాలను SDGsతో అనుసంధానం:

SDG	భారతీయ పథకాలు మరియు కార్యక్రమాలు
1 పేదరిక నిర్మూలన	MGNREGA, DAY-NRLM, PM ఆవాస్ యోజన, NSAP
2 ఆకలి లేని సమాజం	జాతీయ ఆహార భద్రతా చట్టం, POSHAN అభియాన్, PM POSHAN, PM-KISAN
3 మంచి ఆరోగ్యం	ఆయుష్మాన్ భారత్, జాతీయ ఆరోగ్య మిషన్, మిషన్ ఇంద్రధనుష్
4 నాణ్యమైన విద్య	సమగ్ర శిక్ష, NEP 2020, NIPUN భారత్
5 లింగ సమానత్వం	బేటీ బచావో బేటీ పఢావో, స్టాండ్-అప్ ఇండియా, మహిళా రిజర్వేషన్ చట్టం 2023
6 పరిశుభ్రమైన నీరు మరియు పారిశుధ్యం	స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్, జల్ జీవన్ మిషన్, నమామి గంగే
7 పరిశుభ్రమైన ఇంధనం	PM ఉజ్వల యోజన, సౌభాగ్య, జాతీయ సౌర మిషన్
8 గౌరవప్రదమైన పని	స్కిల్ ఇండియా, ముద్రా, స్టార్టప్ ఇండియా, కార్మిక కోడ్‌లు
9 పరిశ్రమలు మరియు మౌలిక సదుపాయాలు	మేక్ ఇన్ ఇండియా, భారత్‌మాల, సాగర్‌మాల, డిజిటల్ ఇండియా
11 సుస్థిర నగరాలు	స్మార్ట్ సిటీస్ మిషన్, AMRUT, PM ఆవాస్ యోజన (పట్టణ)
13 వాతావరణ చర్యలు	వాతావరణ మార్పులపై జాతీయ కార్యాచరణ ప్రణాళిక, మిషన్ LiFE, 2070 నాటికి నికర-సున్నా ఉద్గారాలు

తీవ్ర పేదరికాన్ని తగ్గించడంలో, పారిశుధ్యం, విద్యుత్, పరిశుభ్రమైన వంట ఇంధనం మరియు తాగునీటి అందుబాటును విస్తరించడంలో, పాఠశాల నమోదును పెంచడంలో మరియు పునరుత్పాదక ఇంధనాన్ని విస్తరించడంలో భారతదేశం గణనీయమైన పురోగతి సాధించింది. సమ్మిళిత మరియు సుస్థిర అభివృద్ధికి SDGs సమగ్ర చట్రాన్ని అందిస్తాయి. ప్రపంచ జనాభాలో సుమారు ఆరో వంతు భారతదేశంలోనే ఉన్నందున, వాటిని సాధించడంలో భారతదేశ విజయం ప్రపంచానికి కీలకం.

1.9 నమూనా పరీక్షా ప్రశ్నలు

స్వల్ప సమాధాన ప్రశ్నలు

1. స్వాతంత్ర్యం నాటి భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ యొక్క ఏవైనా నాలుగు లక్షణాలను తెలపండి.
2. వృత్తి నిర్మాణం అంటే ఏమిటి?
3. జనాభా డివిడెండ్ అంటే ఏమిటి?
4. నిరపేక్ష పేదరికం మరియు సాపేక్ష పేదరికం మధ్య తేడాను తెలపండి.
5. ప్రచ్ఛన్న నిరుద్యోగం అంటే ఏమిటి?

వ్యాస రూప ప్రశ్నలు

1. స్వాతంత్ర్యం నాటి భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ స్థితిని వర్ణించండి.
2. 1950–51 నుండి భారతదేశంలో జాతీయాదాయం మరియు ఉపాధి కూర్పులో వచ్చిన మార్పులను వివరించండి.
3. భారతదేశ జనాభా పరిమాణం మరియు వృద్ధిని చర్చించండి. భారతదేశం తన జనాభా డివిడెండ్‌ను ఎలా సద్వినియోగం చేసుకోగలదు?
4. భారతదేశంలో పేదరికానికి కారణాలను మరియు దానిని తగ్గించడానికి తీసుకున్న చర్యలను వివరించండి.
5. భారతదేశంలో నిరుద్యోగం రకాలు మరియు కారణాలు ఏమిటి? నివారణ చర్యలను సూచించండి.

మా డ్యూ ల్

2

భారతీయ వ్యవసాయం

2.0	ఉపోద్ఘాతం
2.1	వ్యవసాయ ప్రాముఖ్యత
2.2	వ్యవసాయ ఉత్పత్తి మరియు ఉత్పాదకతలో ధోరణులు
2.3	భూసంస్కరణలు
2.4	హరిత విప్లవం
2.5	వ్యవసాయ విత్తం
2.6	వ్యవసాయ మార్కెటింగ్
2.7	వ్యవసాయ ధరల విధానం
2.8	భారతదేశంలో ఆహార భద్రత
2.9	సుస్థిర వ్యవసాయం
2.10	నమూనా పరీక్షా ప్రశ్నలు

2.0 ఉపోద్ఘాతం

జాతీయాదాయంలో దాని వాటా ఐదో వంతు కంటే తక్కువకు పడిపోయినప్పటికీ, వ్యవసాయం భారత ఆర్థిక వ్యవస్థకు వెన్నెముకగానే కొనసాగుతోంది: ఇది శ్రామిక శక్తిలో దాదాపు సగం మందికి ఉపాధి కల్పిస్తోంది, 140 కోట్లకు పైగా ప్రజలకు ఆహారం అందిస్తోంది, పరిశ్రమలకు ముడి పదార్థాలను సరఫరా చేస్తోంది. ప్రధానంగా హరిత విప్లవం తర్వాత పెరిగిన దిగుబడుల వల్ల 1950–51 నుండి ఆహార ధాన్యాల ఉత్పత్తి ఆరు రెట్లకు పైగా పెరిగింది; అయినప్పటికీ చిన్న కమతాలు, రుతుపవనాలపై ఆధారపడటం మరియు సరిపోని పెట్టుబడుల కారణంగా ఇతర దేశాలతో పోలిస్తే ఉత్పాదకత ఇంకా తక్కువగానే ఉంది. భూసంస్కరణలు మధ్యవర్తులను రద్దు చేసి కౌలుదారులకు రక్షణ కల్పించాయి, కానీ భూగరిష్ఠ పరిమితి చట్టాలు మరియు కమతాల ఏకీకరణ పాక్షిక విజయాన్ని మాత్రమే సాధించాయి. సహకార సంఘాలు, వాణిజ్య బ్యాంకులు, ప్రాంతీయ గ్రామీణ బ్యాంకులు మరియు NABARD నుండి వచ్చే సంస్థాగత రుణాలు వడ్డీ వ్యాపారుల పాత్రను చాలా వరకు భర్తీ చేశాయి; నియంత్రిత మార్కెట్లు, e-NAM మరియు కనీస మద్దతు ధర విధానం రైతులకు న్యాయమైన ధరలు అందించడాన్ని లక్ష్యంగా పెట్టుకున్నాయి. జాతీయ ఆహార భద్రతా చట్టం, 2013 జనాభాలో సుమారు మూడింట రెండు వంతుల మందికి సబ్సిడీపై లేదా ఉచితంగా ఆహార ధాన్యాలను అందిస్తోంది. నీరు మరియు నేలను సంరక్షిస్తూ, సేంద్రియ మరియు సహజ వ్యవసాయాన్ని ప్రోత్సహిస్తూ, పంటలను వైవిధ్యపరుస్తూ, వాతావరణ మార్పులకు అనుగుణంగా మారుతూ, రైతుల ఆదాయాలను పెంచుతూ వ్యవసాయాన్ని సుస్థిరంగా మార్చడమే ఇప్పుడున్న సవాలు.

2.1 వ్యవసాయ ప్రాముఖ్యత

విస్తృత అర్థంలో వ్యవసాయం అంటే పంటల సాగుతో పాటు పశుపోషణ, పాడి పరిశ్రమ, కోళ్ల పెంపకం, మత్స్య పరిశ్రమ, అటవీ మరియు ఉద్యాన పంటల వంటి అనుబంధ కార్యకలాపాలు. భారతదేశంలో వ్యవసాయం కేవలం ఒక వృత్తి మాత్రమే కాదు, అధిక గ్రామీణ ప్రజల జీవన విధానం. "భారతదేశం గ్రామాల్లో నివసిస్తుంది" అని మహాత్మా గాంధీ అన్నారు; గ్రామాల సౌభాగ్యం వ్యవసాయంపై ఆధారపడి ఉంటుంది.

భారత ఆర్థిక వ్యవస్థలో వ్యవసాయ ప్రాముఖ్యత:

1. **జాతీయాదాయంలో వాటా:** 1950–51లో భారత జాతీయాదాయంలో సగానికి పైగా వ్యవసాయం మరియు అనుబంధ కార్యకలాపాల నుండే వచ్చింది. ప్రస్తుతం వాటి వాటా GVAలో సుమారు 17–18 శాతానికి తగ్గింది. వాటా తగ్గినప్పటికీ నికర ఉత్పత్తి స్థిరంగా పెరిగింది; గ్రామీణ ఆదాయంలో ఇప్పటికీ పెద్ద భాగం వ్యవసాయం నుండే వస్తోంది.
2. **అతిపెద్ద ఉపాధి వనరు:** భారత శ్రామిక శక్తిలో సుమారు 46 శాతం మంది జీవనోపాధి కోసం వ్యవసాయంపై ఆధారపడుతున్నారు (PLFS). గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో ఈ వాటా ఇంకా ఎక్కువ. మరే రంగమూ ఇంత మందికి ఉపాధి కల్పించడం లేదు.

3. **ఆహార సరఫరా వనరు:** ప్రపంచంలోనే అత్యధిక జనాభాకు వ్యవసాయం ఆహారాన్ని సరఫరా చేస్తోంది. 1960లలో భారతదేశం అనుభవించినట్లుగా, ఆహార కొరత ద్రవ్యోల్బణం, ఆకలి మరియు దిగుమతులపై ఆధారపడటానికి దారి తీస్తుంది. జాతీయ భద్రతకు ఆహారంలో స్వయం సమృద్ధి తప్పనిసరి.
4. **పరిశ్రమలకు ముడి పదార్థాల సరఫరా:** నూలు మరియు జనపనార వస్త్రాలు, చక్కెర, వంట నూనెలు, తేయాకు, కాఫీ, రబ్బరు, పొగాకు, తోలు మరియు ఆహార ప్రాసెసింగ్ వంటి అనేక ముఖ్యమైన పరిశ్రమలు ముడి పదార్థాల కోసం వ్యవసాయంపై ఆధారపడతాయి. తయారీ రంగ ఆదాయంలో సుమారు సగం వ్యవసాయ ఆధారిత పరిశ్రమల నుండే వస్తుందని అంచనా.
5. **పారిశ్రామిక వస్తువులకు మార్కెట్:** ఎరువులు, పురుగుమందులు, ట్రాక్టర్లు, పంపుసెట్లు, విద్యుత్ వంటి పారిశ్రామిక ఉత్పత్తులకు, అలాగే దుస్తులు, సబ్బులు, ద్విచక్ర వాహనాలు, మొబైల్ ఫోన్ల వంటి వినియోగ వస్తువులకు గ్రామీణ కుటుంబాలు పెద్ద మార్కెట్‌గా ఉన్నాయి. మంచి రుతుపవనాలు మరియు పెరుగుతున్న వ్యవసాయ ఆదాయాలు పారిశ్రామిక వస్తువులకు డిమాండ్‌ను పెంచుతాయి.
6. **విదేశీ వాణిజ్యంలో వాటా:** బియ్యం, సుగంధ ద్రవ్యాలు, తేయాకు, కాఫీ, పత్తి, చక్కెర, సముద్ర ఉత్పత్తులు, పండ్లు మరియు కూరగాయల ఎగుమతిలో భారతదేశం అగ్రగామిగా ఉంది. వ్యవసాయ మరియు అనుబంధ ఎగుమతులు మొత్తం ఎగుమతులలో గణనీయమైన భాగం (సుమారు 11–12 శాతం) కలిగి విలువైన విదేశీ మారకాన్ని ఆర్జిస్తున్నాయి.
7. **మూలధన కల్పనలో పాత్ర:** అభివృద్ధి ప్రారంభ దశల్లో పొదుపు, పన్నులు మరియు శ్రామికుల బదిలీ ద్వారా వ్యవసాయ మిగులు పారిశ్రామికీకరణకు వనరులను అందిస్తుంది.
8. **రవాణా మరియు వాణిజ్యానికి ప్రాముఖ్యత:** రైల్వేలు మరియు రోడ్లు పెద్ద మొత్తంలో వ్యవసాయ ఉత్పత్తులను రవాణా చేస్తాయి; అంతర్గత వాణిజ్యం ఎక్కువగా వ్యవసాయ ఉత్పత్తులపైనే ఆధారపడి ఉంటుంది.
9. **ప్రభుత్వ ఆదాయ వనరు:** ఒకప్పుడు భూమి శిస్తు రాష్ట్ర ప్రభుత్వాలకు ప్రధాన ఆదాయ వనరుగా ఉండేది. వ్యవసాయ ఆధారిత పరిశ్రమలు మరియు వాణిజ్యంపై పన్నుల ద్వారా కూడా వ్యవసాయం పరోక్షంగా ఆదాయాన్ని అందిస్తుంది.
10. **ద్రవ్యోల్బణ నియంత్రణ:** వినియోగదారుల ధరల సూచీలో ఆహార పదార్థాలకు ఎక్కువ భారం (weight) ఉంటుంది. మంచి వ్యవసాయ ఉత్పత్తి ఆహార ధరలను మరియు మొత్తం ద్రవ్యోల్బణాన్ని అదుపులో ఉంచుతుంది.
11. **పేదరిక నిర్మూలన:** ఎక్కువ మంది పేదలు గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో నివసిస్తున్నందున, ఇతర రంగాల వృద్ధి కంటే వ్యవసాయ వృద్ధి పేదరికాన్ని రెండు నుండి మూడు రెట్లు ఎక్కువగా తగ్గిస్తుందని అధ్యయనాలు చెబుతున్నాయి.
12. **గ్రామీణ జీవనం మరియు సంస్కృతికి ఆధారం:** సంక్రాంతి, పొంగల్, విజయదశమి మరియు దీపావళి వంటి పండుగలు వ్యవసాయ క్యాలెండర్‌తో ముడిపడి ఉన్నాయి.

ఇన్ని పాత్రలు పోషిస్తున్నందున వ్యవసాయాన్ని **భారత ఆర్థిక వ్యవస్థకు వెన్నెముక** అని వర్ణిస్తారు. వ్యవసాయ వృద్ధి లేకుండా సమతుల్య ఆర్థికాభివృద్ధి సాధ్యం కాదు.

2.2 వ్యవసాయ ఉత్పత్తి మరియు ఉత్పాదకతలో ధోరణులు

వ్యవసాయ ఉత్పత్తి అంటే ఒక సంవత్సరంలో పంటల మొత్తం ఉత్పత్తి. దీనిని వ్యవసాయ ఉత్పత్తి సూచీ ద్వారా మరియు వ్యక్తిగత పంటల ఉత్పత్తిని టన్నులలో కొలుస్తారు.

ఆహార ధాన్యాల ఉత్పత్తిలో ధోరణులు

సంవత్సరం	ఆహార ధాన్యాల ఉత్పత్తి (మిలియన్ టన్నులు)
1950–51	51
1970–71	108
1990–91	176
2010–11	245
2025-26	376.56

ఉత్పత్తిలో విజయాలు:

1. పాలు (ప్రపంచ ఉత్పత్తిలో సుమారు నాలుగో వంతు) మరియు పప్పుధాన్యాల ఉత్పత్తిలో భారతదేశం ప్రపంచంలోనే అతిపెద్దది.
2. బియ్యం, గోధుమ, చెరకు, పండ్లు, కూరగాయలు మరియు పత్తి ఉత్పత్తిలో భారతదేశం రెండవ అతిపెద్దది.
3. తేయాకు, సుగంధ ద్రవ్యాలు మరియు చేపల ఉత్పత్తిలో భారతదేశం ప్రధాన ఉత్పత్తిదారు.
4. 1960లలో దిగుమతులపై (PL-480) ఆధారపడిన ఆహార కొరత దేశం నుండి, పెద్ద బఫర్ నిల్వలు మరియు ఎగుమతులు గల ఆహార మిగులు దేశంగా భారతదేశం మారింది.

వ్యవసాయ వృద్ధి దశలు:

1. **1950–1965 (హరిత విప్లవానికి ముందు కాలం):** సంవత్సరానికి సుమారు 3 శాతం వృద్ధి ప్రధానంగా సాగు విస్తీర్ణం విస్తరణ, భారీ నీటిపారుదల ప్రాజెక్టులు మరియు జమీందారీ రద్దు వంటి సంస్థాగత సంస్కరణల వల్ల వచ్చింది.
2. **1966–1980 (హరిత విప్లవ కాలం):** అధిక దిగుబడి వంగడాల (HYV) విత్తనాలు, ఎరువులు మరియు నీటిపారుదల గోధుమ దిగుబడులను, తర్వాత వరి దిగుబడులను పెంచాయి. వృద్ధి పంజాబ్, హర్యానా మరియు పశ్చిమ ఉత్తర ప్రదేశ్‌లలో కేంద్రీకృతమైంది.

3. **1980–1991 (హరిత విప్లవ విస్తరణ):** కొత్త సాంకేతికత తూర్పు మరియు దక్షిణ రాష్ట్రాలకు, మరిన్ని పంటలకు విస్తరించింది; సంవత్సరానికి సుమారు 3–3.5 శాతంతో వృద్ధి విస్తృతమైంది.
4. **1991–2004 (మందగమనం):** నీటిపారుదల మరియు పరిశోధనలో ప్రభుత్వ పెట్టుబడులు తగ్గాయి, ఉత్పాదకాల సబ్సిడీలు పెరిగాయి; వృద్ధి సంవత్సరానికి సుమారు 2 శాతానికి నెమ్మదించింది.
5. **2004 నుండి (పునరుద్ధరణ మరియు వైవిధ్యీకరణ):** పెరిగిన రుణాలు, పెట్టుబడులు, ఉద్యాన పంటలు, పశుసంపద మరియు మత్స్య పరిశ్రమ వృద్ధిని సంవత్సరానికి సుమారు 3.5–4 శాతానికి పెంచాయి. ఇప్పుడు అనుబంధ కార్యకలాపాలు పంటల కంటే వేగంగా వృద్ధి చెందుతున్నాయి.

పంటల సరళిలో మార్పులు:

మొత్తం సాగు విస్తీర్ణంలో ఆహార పంటల వాటా తగ్గింది; ఆహారేతర పంటలు (పత్తి, నూనెగింజలు, చెరకు) మరియు అధిక విలువ గల పంటల (పండ్లు, కూరగాయలు) వాటా పెరిగింది. ఆహార ధాన్యాలలో ముతక ధాన్యాలు (జొన్న, సజ్జ, రాగి) మరియు పప్పుధాన్యాల స్థానాన్ని గోధుమ మరియు వరి ఆక్రమించాయి.

వ్యవసాయ ఉత్పాదకత:

ఉత్పాదకత అంటే ఉత్పాదకం యొక్క ప్రతి యూనిట్‌కు ఉత్పత్తి. **భూమి ఉత్పాదకత** అంటే హెక్టారుకు దిగుబడి, **శ్రమ ఉత్పాదకత** అంటే కార్మికునికి ఉత్పత్తి. 1950–51 నుండి భారతదేశంలో వరి మరియు గోధుమ దిగుబడులు మూడు నుండి నాలుగు రెట్లు పెరిగాయి. అయినప్పటికీ భారతీయ దిగుబడులు చైనా, అమెరికా మరియు అనేక ఇతర దేశాల కంటే చాలా తక్కువగానే ఉన్నాయి. ఉదాహరణకు, చైనాలో వరి దిగుబడి భారతదేశంలో కంటే సుమారు ఒకటిన్నర రెట్లు ఎక్కువ.

తక్కువ వ్యవసాయ ఉత్పాదకతకు కారణాలు:

సాధారణ కారణాలు:

1. **భూమిపై జనాభా అధిక ఒత్తిడి** మరియు ప్రచ్ఛన్న నిరుద్యోగం.
2. **గ్రామీణ సామాజిక వాతావరణం**, కొన్ని ప్రాంతాల్లో నిరక్షరాస్యత, సంప్రదాయవాదం మరియు కొత్త పద్ధతుల పట్ల వ్యతిరేకత.

సంస్థాగత కారణాలు:

3. **చిన్న మరియు విభజిత కమతాలు:** నిర్వహణ కమతాల సగటు పరిమాణం సుమారు 1.08 హెక్టార్లకు తగ్గింది (వ్యవసాయ జనగణన 2015–16); సుమారు 86 శాతం కమతాలు చిన్న మరియు ఉపాంత కమతాలు (2 హెక్టార్ల కంటే తక్కువ).
4. **లోపభూయిష్ట భూస్వామ్య విధానం** మరియు కౌలుదారులకు భద్రత లేకపోవడం.
5. **సరిపోని రుణ సదుపాయం** మరియు వడ్డీ వ్యాపారులపై ఆధారపడటం.
6. **లోపభూయిష్ట మార్కెటింగ్** మరియు నిల్వ సదుపాయాల కొరత.

సాంకేతిక కారణాలు:

7. **రుతుపవనాలపై ఆధారపడటం:** నికర సాగు విస్తీర్ణంలో సుమారు సగానికి మాత్రమే నీటిపారుదల సదుపాయం ఉంది.
8. అనేక ప్రాంతాల్లో **మెరుగైన విత్తనాలు, ఎరువులు మరియు యంత్రాల తక్కువ వినియోగం**.
9. **నేల క్షీణత** — సారం కోల్పోవడం, లవణీయత మరియు ఎరువుల అసమతుల్య వినియోగం (అధిక యూరియా).
10. **సరిపోని పరిశోధన మరియు విస్తరణ సేవలు.**
11. తెగుళ్లు, వ్యాధులు మరియు ప్రకృతి వైపరీత్యాల వల్ల **పంట నష్టాలు**.

ఉత్పాదకతను పెంచడానికి చర్యలు:

1). **నీటిపారుదల విస్తరణ** — "హర్ ఖేత్ కో పానీ" (ప్రతి పొలానికి నీరు) మరియు "మోర్ క్రాప్ పర్ డ్రాప్" (ప్రతి నీటి బొట్టుకు ఎక్కువ పంట) నినాదాలతో PM కృషి సించాయీ యోజన (2015).

2). ఎరువుల సమతుల్య వినియోగం కోసం **సాయిల్ హెల్త్ కార్డ్ పథకం (2015)**.

3). **PM ఫసల్ బీమా యోజన (2016)** — పంటల బీమా.

4). మెరుగైన విత్తనాలు, యాంత్రీకరణ మరియు ICAR ద్వారా వ్యవసాయ పరిశోధన.

5). కమతాల ఏకీకరణ, భూమి కౌలు సంస్కరణలు మరియు రైతు ఉత్పత్తిదారుల సంస్థలు (FPOs).

6). మెరుగైన రుణ మరియు మార్కెటింగ్ సదుపాయాలు (KCC, e-NAM).

2.3 భూసంస్కరణలు

సాగుదారుల దోపిడీని తొలగించడానికి, దున్నేవాడికే భూమి ఇవ్వడానికి మరియు వ్యవసాయ ఉత్పాదకతను పెంచడానికి భూ యాజమాన్యం, భూ వినియోగం మరియు కౌలు విధానంలో చేసిన సంస్థాగత మార్పులను భూసంస్కరణలు అంటారు. రాజ్యాంగం ప్రకారం భూసంస్కరణలు రాష్ట్ర జాబితా అంశం కాబట్టి, చట్టాలను రాష్ట్ర ప్రభుత్వాలు చేశాయి.

భారతదేశంలో భూసంస్కరణల అవసరం:

1. బ్రిటిష్ భూమి శిస్తు విధానాలు సృష్టించిన దోపిడీ మధ్యవర్తులను రద్దు చేయడం.
2. కౌలుదారులకు భద్రత మరియు యాజమాన్య హక్కులు కల్పించడం.
3. భూ యాజమాన్యంలో అసమానతను తగ్గించడం.
4. వాస్తవ సాగుదారునికి ప్రోత్సాహకాలు ఇవ్వడం ద్వారా వ్యవసాయ ఉత్పాదకతను పెంచడం.
5. సామాజిక న్యాయం గల గ్రామీణ సమాజాన్ని సృష్టించడం.

భూసంస్కరణల అంశాలు (చర్యలు):

1. మధ్యవర్తుల రద్దు:

1). 1950ల ప్రారంభంలో అన్ని రాష్ట్రాలు చేసిన చట్టాల ద్వారా జమీందారీ, జాగీర్దారీ మరియు ఇనాందారీ విధానాలు రద్దు చేయబడ్డాయి (మొదట ఉత్తర ప్రదేశ్‌లో, 1950).

2). సుమారు 2 కోట్ల మంది కౌలుదారులు ప్రభుత్వంతో ప్రత్యక్ష సంబంధంలోకి వచ్చి యజమానులయ్యారు.

3). జమీందారులకు నష్టపరిహారం చెల్లించారు.

4). మూల్యాంకనం: ఇది అత్యంత విజయవంతమైన భూసంస్కరణ. అయితే జమీందారులు సొంత సాగు కోసం పెద్ద విస్తీర్ణాలను ఉంచుకోవడానికి అనుమతించారు; "తిరిగి స్వాధీనం" (resumption) పేరుతో చాలా మంది కౌలుదారులను తొలగించారు.

2. కౌలు సంస్కరణలు:

1). కౌలు నియంత్రణ: కౌలును స్థూల ఉత్పత్తిలో నాలుగో వంతు నుండి ఐదో వంతుకు మించకుండా నిర్ణయించారు (గతంలో కౌలుదారులు సగం లేదా అంతకంటే ఎక్కువ చెల్లించేవారు).

2). కౌలు భద్రత: కౌలు చెల్లించకపోవడం వంటి చట్టంలో పేర్కొన్న కారణాలు తప్ప, ఇతర కారణాలతో కౌలుదారులను తొలగించకూడదు.

3). యాజమాన్య హక్కుల ప్రదానం: సహేతుకమైన పరిహారం చెల్లించి తాము సాగు చేస్తున్న భూమిని కొనుగోలు చేసే హక్కు కౌలుదారులకు ఇచ్చారు.

4). మూల్యాంకనం: చాలా కౌలు ఒప్పందాలు మౌఖికమైనవి కావడం, రికార్డులు నిర్వహించకపోవడం, భూస్వాములు కౌలుదారులను తొలగించడం లేదా వారిని పాలికాపులుగా (sharecroppers) మార్చడం వల్ల కౌలు సంస్కరణలు బలహీనంగా అమలయ్యాయి.

3. భూకమతాలపై గరిష్ఠ పరిమితి:

1). ఒక వ్యక్తి లేదా కుటుంబం కలిగి ఉండగల భూమి గరిష్ఠ పరిమితిని సీలింగ్ (ceiling) అంటారు. పరిమితికి మించిన మిగులు భూమిని ప్రభుత్వం స్వాధీనం చేసుకుని భూమిలేని కూలీలకు మరియు చిన్న రైతులకు పంపిణీ చేయాలి.

2). 1960లలో భూగరిష్ఠ పరిమితి చట్టాలు చేశారు; 1972లో సవరించిన జాతీయ మార్గదర్శకాలు కుటుంబాన్ని యూనిట్‌గా తీసుకుని, రెండు పంటలు పండే నీటిపారుదల భూమికి 10–18 ఎకరాలు, ఇతర భూమికి 54 ఎకరాల వరకు పరిమితిని నిర్ణయించాయి.

3). మూల్యాంకనం: ఫలితాలు నిరాశాజనకంగా ఉన్నాయి. చట్టాలలోని లొసుగులు, బినామీ మరియు బంధువులకు దురుద్దేశపూర్వక బదిలీలు, తోటలు మరియు ప్లాంటేషన్లకు మినహాయింపులు, సుదీర్ఘ కోర్టు కేసుల కారణంగా అంచనా వేసిన మిగులు భూమిలో చాలా తక్కువ భాగం మాత్రమే ప్రకటించబడి, స్వాధీనం చేసుకోబడి, పంపిణీ చేయబడింది.

4. కమతాల ఏకీకరణ:

1). ఏకీకరణ అంటే ఒక రైతు యొక్క చిన్న, చెల్లాచెదురుగా ఉన్న భూఖండాలను ఒకటి లేదా రెండు సమీకృత ఖండాలుగా కలపడం.

2). ఇది సమయం మరియు శ్రమను ఆదా చేస్తుంది, నీటిపారుదల మరియు యాంత్రీకరణను సులభతరం చేస్తుంది, సరిహద్దు వివాదాలను తగ్గిస్తుంది.

3). ఇది ప్రధానంగా పంజాబ్, హర్యానా మరియు పశ్చిమ ఉత్తర ప్రదేశ్‌లలో విజయవంతమైంది, కానీ ఇతర రాష్ట్రాలలో పెద్దగా పురోగతి సాధించలేదు.

5. సహకార వ్యవసాయం: ఆర్థిక ప్రయోజనాలు (economies of scale) పొందడానికి చిన్న రైతులు తమ భూమిని కలిపి ఉమ్మడిగా సాగు చేయాలని ప్రోత్సహించారు. రైతులకు తమ భూమి పట్ల ఉన్న అనుబంధం మరియు సంఘాలలో పెద్ద రైతుల ఆధిపత్యం కారణంగా ఇది పెద్దగా విజయవంతం కాలేదు.

6. భూదాన మరియు గ్రామదాన ఉద్యమాలు: ఆచార్య వినోబా భావే 1951 ఏప్రిల్ 18న తెలంగాణలోని నల్గొండ జిల్లా (ప్రస్తుతం యాదాద్రి భువనగిరి జిల్లా) పోచంపల్లిలో ఒక భూస్వామి భూమిలేని దళిత కుటుంబాలకు భూమిని దానం చేయడంతో భూదాన (భూమి దానం) ఉద్యమాన్ని ప్రారంభించారు. భూమిలేని వారి కోసం స్వచ్ఛందంగా భూమిని దానం చేయాలని భూస్వాములను ఒప్పించారు. గ్రామదానంలో మొత్తం గ్రామం తన భూమిని గ్రామ సమాజానికి దానం చేసింది. ఇది స్ఫూర్తిదాయకమైనదే అయినప్పటికీ, దానం చేసిన భూమిలో చాలా భాగం సాగుకు పనికిరానిది లేదా ఎప్పటికీ పంపిణీ కానిది.

7. భూ రికార్డుల ఆధునికీకరణ: డిజిటల్ ఇండియా భూ రికార్డుల ఆధునికీకరణ కార్యక్రమం (DILRMP) భూ రికార్డులు, పటాలు మరియు రిజిస్ట్రేషన్‌ను కంప్యూటరీకరిస్తుంది; దీని వల్ల భూమి హక్కులు స్పష్టమై వివాదాలు తగ్గుతాయి. తెలంగాణ ధరణి పోర్టల్ మరియు ఆంధ్రప్రదేశ్ మీ భూమి రాష్ట్రాల కార్యక్రమాలకు ఉదాహరణలు.

పరిమితులు మరియు వైఫల్యానికి కారణాలు:

1. చాలా మంది శాసనసభ్యులు భూస్వాములు కావడం వల్ల రాజకీయ సంకల్పం లోపించడం.
2. చట్టాలలో లొసుగులు మరియు అమలులో జాప్యం.
3. తాజా భూ రికార్డులు లేకపోవడం.
4. మౌఖిక మరియు దాచిన కౌలు.
5. భూగరిష్ఠ పరిమితి చట్టాలను తప్పించుకోవడానికి బినామీ బదిలీలు.
6. గ్రామీణ పేదలలో సంఘటితత్వం మరియు అవగాహన లోపం.
7. కోర్టులలో సుదీర్ఘ న్యాయ వివాదాలు.

2.4 హరిత విప్లవం

హరిత విప్లవం (Green Revolution) అనే పదాన్ని 1968లో యునైటెడ్ స్టేట్స్ ఏజెన్సీ ఫర్ ఇంటర్నేషనల్ డెవలప్‌మెంట్ (USAID)కు చెందిన విలియం గాడ్ ఉపయోగించారు. 1966–67 నుండి భారతదేశంలో అధిక దిగుబడి వంగడాల (HYV) విత్తనాలతో పాటు రసాయన ఎరువులు, నీటిపారుదల మరియు పురుగుమందులను ప్రవేశపెట్టిన తర్వాత ఆహార ధాన్యాల, ముఖ్యంగా గోధుమ మరియు వరి ఉత్పత్తి మరియు ఉత్పాదకతలో వచ్చిన భారీ పెరుగుదలను ఇది సూచిస్తుంది. ఈ వ్యూహాన్ని నూతన వ్యవసాయ వ్యూహం (NAS) లేదా HYV కార్యక్రమం అని కూడా అంటారు.

నేపథ్యం:

1). 1950–65 కాలంలో ఆహార ఉత్పత్తి జనాభా వృద్ధికి అనుగుణంగా పెరగలేదు.

2). 1965–66 మరియు 1966–67లో వచ్చిన తీవ్ర కరువులు ఆహార కొరతకు దారి తీశాయి; PL-480 పథకం కింద అమెరికా నుండి భారతదేశం పెద్ద మొత్తంలో గోధుమలను దిగుమతి చేసుకోవలసి వచ్చింది.

3). 1965 భారత్-పాక్ యుద్ధం ఆహార స్వయం సమృద్ధి అవసరాన్ని నొక్కి చెప్పింది.

4). 1966లో వ్యవసాయ మంత్రి సి. సుబ్రమణ్యం నేతృత్వంలో ప్రభుత్వం కొత్త వ్యూహాన్ని స్వీకరించింది. డా. ఎం.ఎస్. స్వామినాథన్‌ను భారత హరిత విప్లవ పితామహుడిగా పిలుస్తారు; మెక్సికోలో పొట్టి గోధుమ రకాలను అభివృద్ధి చేసి 1970లో నోబెల్ శాంతి బహుమతి పొందిన డా. నార్మన్ బోర్లాగ్‌తో కలిసి ఆయన పనిచేశారు.

హరిత విప్లవ అంశాలు:

1. గోధుమ **అధిక దిగుబడి వంగడాల (HYV) విత్తనాలు** (మెక్సికన్ పొట్టి రకాలు).
2. ఎక్కువ పరిమాణంలో **రసాయన ఎరువులు**.
3. **నిశ్చిత నీటిపారుదల** — గొట్టపు బావులు మరియు కాలువలు.
4. **మొక్కల సంరక్షణ** — పురుగుమందులు, కీటకనాశినులు మరియు కలుపు నాశినులు.
5. **వ్యవసాయ యాంత్రీకరణ** — ట్రాక్టర్లు, నూర్పిడి యంత్రాలు మరియు పంపుసెట్లు.
6. **బహుళ పంటల సాగు** — సంవత్సరానికి రెండు లేదా మూడు పంటలు పండించడం.
7. **సంస్థాగత మద్దతు** — సహకార సంఘాలు మరియు బ్యాంకుల ద్వారా రుణాలు, **కనీస మద్దతు ధరలు** (వ్యవసాయ ధరల కమిషన్, 1965), **భారత ఆహార సంస్థ** (FCI, 1965) ద్వారా సేకరణ, వ్యవసాయ విశ్వవిద్యాలయాలు మరియు ICAR ద్వారా పరిశోధన మరియు విస్తరణ.
8. ఈ వ్యూహానికి ముందు నుండి మద్దతుగా నిలిచిన **సాంద్ర వ్యవసాయ జిల్లా కార్యక్రమం (IADP, 1960)** మరియు **సాంద్ర వ్యవసాయ ప్రాంత కార్యక్రమం (IAAP, 1964)**.

విజయాలు (సానుకూల ప్రభావాలు):

1. **ఉత్పత్తిలో పెరుగుదల:** గోధుమ ఉత్పత్తి 1965–66లో సుమారు 11 మిలియన్ టన్నుల నుండి 1970–71 నాటికి 20 మిలియన్ టన్నులకు పైగా పెరిగి, ఆ తర్వాత కూడా పెరుగుతూనే ఉంది; వరి ఉత్పత్తి కూడా స్థిరంగా పెరిగింది.
2. **ఉత్పాదకతలో పెరుగుదల:** గోధుమ మరియు వరి హెక్టారు దిగుబడులు గణనీయంగా పెరిగాయి.
3. **ఆహారంలో స్వయం సమృద్ధి:** భారతదేశం ఆహార దిగుమతులపై ఆధారపడటాన్ని ముగించి పెద్ద **బఫర్ నిల్వలను** ఏర్పాటు చేసుకుంది; బియ్యం మరియు గోధుమల నికర ఎగుమతిదారుగా మారింది.
4. నీటిపారుదల ప్రాంతాల్లో **అధిక వ్యవసాయ ఆదాయాలు**, రైతులకు మెరుగైన జీవన ప్రమాణాలు.
5. **వ్యవసాయ వాణిజ్యీకరణ:** రైతులు జీవనాధారం కోసం కాకుండా మార్కెట్ కోసం ఉత్పత్తి చేయడం ప్రారంభించారు.
6. **వ్యవసాయ ఆధారిత పరిశ్రమల వృద్ధి** — ఎరువులు, పురుగుమందులు, ట్రాక్టర్లు, పంపుసెట్లు మరియు ఆహార ప్రాసెసింగ్.
7. బహుళ పంటల సాగు వల్ల **ఎక్కువ ఉపాధి**; అయితే తర్వాత యాంత్రీకరణ కొన్ని ఉద్యోగాలను తగ్గించింది.
8. సైన్స్ మరియు ఆధునిక సాంకేతికత పట్ల **రైతుల దృక్పథంలో మార్పు**.
9. స్థిరమైన ఆహార సరఫరా ద్రవ్యోల్బణాన్ని అదుపు చేసి విదేశీ మారకాన్ని ఆదా చేయడంతో **ఆర్థిక వ్యవస్థ బలోపేతం**.

పరిమితులు మరియు ప్రతికూల ప్రభావాలు:

1. **పంటల అసమతుల్యత:** ఈ విప్లవం ప్రధానంగా గోధుమ విప్లవం; తర్వాత వరికి విస్తరించింది. పప్పుధాన్యాలు, నూనెగింజలు మరియు ముతక ధాన్యాలు ప్రయోజనం పొందలేదు; వాటి విస్తీర్ణం మరియు ఉత్పత్తి వెనుకబడ్డాయి.
2. **ప్రాంతీయ అసమతుల్యత:** ప్రయోజనాలు నీటిపారుదల ప్రాంతాలైన పంజాబ్, హర్యానా, పశ్చిమ ఉత్తర ప్రదేశ్‌లలో, తర్వాత ఆంధ్రప్రదేశ్ మరియు తమిళనాడులలో కేంద్రీకృతమయ్యాయి. తూర్పు మరియు మధ్య భారతదేశంలోని మెట్ట మరియు వర్షాధార ప్రాంతాలు పెద్దగా లాభపడలేదు.
3. **రైతుల మధ్య అసమానత:** ఖరీదైన ఉత్పాదకాలు మరియు నీటిపారుదలను భరించగలిగిన పెద్ద రైతులు చిన్న మరియు ఉపాంత రైతుల కంటే చాలా ఎక్కువగా లాభపడ్డారు; గ్రామీణ ఆదాయ అసమానత పెరిగింది.
4. **శ్రామికుల స్థానభ్రంశం:** ట్రాక్టర్లు మరియు హార్వెస్టర్లతో యాంత్రీకరణ కొన్ని ప్రాంతాల్లో వ్యవసాయ కూలీలకు డిమాండ్‌ను తగ్గించింది.

5. **పర్యావరణ నష్టం:** ఎరువులు మరియు పురుగుమందుల అధిక వినియోగం నేల సారాన్ని తగ్గించి నీటిని కలుషితం చేసింది. భూగర్భ జలాల అధిక వినియోగం వల్ల పంజాబ్ మరియు హర్యానాలో నీటి మట్టాలు బాగా పడిపోయాయి. కాలువ నీటిపారుదల ప్రాంతాల్లో నీరు నిలిచిపోవడం (water-logging) మరియు లవణీయత. వరి మరియు గోధుమ ఏక పంటల సాగు వల్ల జీవవైవిధ్య నష్టం.
6. ఆహారం మరియు నీటిలో పురుగుమందుల అవశేషాల వల్ల **ఆరోగ్య సమస్యలు**.
7. **కొనుగోలు చేసే ఉత్పాదకాలపై ఆధారపడటం పెరగడం** మరియు పెరుగుతున్న ఖర్చులు, ఇవి రైతుల రుణభారానికి దారి తీశాయి.

రెండవ హరిత విప్లవం మరియు సతత హరిత విప్లవం:

ఈ పరిమితులను అధిగమించడానికి ప్రభుత్వం బీహార్, ఒడిశా, పశ్చిమ బెంగాల్, అస్సాం మరియు తూర్పు ఉత్తర ప్రదేశ్ వంటి రాష్ట్రాల కోసం "తూర్పు భారతదేశానికి హరిత విప్లవం" (BGREI, 2010) కార్యక్రమాన్ని ప్రారంభించింది. సుస్థిర పద్ధతులు, నీటి సంరక్షణ మరియు పంటల వైవిధ్యీకరణ ద్వారా, పర్యావరణానికి హాని లేకుండా ఉత్పాదకతను శాశ్వతంగా పెంచే సతత హరిత విప్లవం (Evergreen Revolution) అవసరమని ఎం.ఎస్. స్వామినాథన్ పిలుపునిచ్చారు.

భారతీయ వ్యవసాయంలో ఇతర వర్ణ విప్లవాలు:

విప్లవం	సంబంధిత రంగం
శ్వేత విప్లవం (డా. వర్గీస్ కురియన్)	పాలు
నీలి విప్లవం	మత్స్య పరిశ్రమ
పసుపు విప్లవం	నూనెగింజలు
స్వర్ణ విప్లవం	ఉద్యాన పంటలు మరియు తేనె
గులాబీ విప్లవం	ఉల్లిపాయలు, ఔషధాలు మరియు రొయ్యలు
వెండి విప్లవం	గుడ్లు మరియు కోళ్ల పెంపకం

2.5 వ్యవసాయ విత్తం

వ్యవసాయ విత్తం (Agricultural finance) అంటే వ్యవసాయ మరియు అనుబంధ కార్యకలాపాల కోసం రైతులకు రుణాలు అందించడం. చాలా మంది భారతీయ రైతులు పేదవారు కాబట్టి తమ అవసరాలను సొంత పొదుపుతో తీర్చుకోలేరు. ఉత్పాదకాలు కొనడానికి, కొత్త సాంకేతికతను స్వీకరించడానికి మరియు దీర్ఘకాలిక పెట్టుబడులు పెట్టడానికి సహేతుకమైన వడ్డీ రేట్లకు సకాలంలో తగినంత రుణం లభించడం తప్పనిసరి.

వ్యవసాయ రుణాల అవసరం:

1. విత్తనాలు, ఎరువులు, పురుగుమందులు మరియు ఇంధనం కొనడానికి.
2. పశువులు, పనిముట్లు మరియు యంత్రాలు కొనడానికి.
3. భూమిపై శాశ్వత మెరుగుదలలు — బావులు, గొట్టపు బావులు, మురుగునీటి కాలువలు మరియు కంచెల ఏర్పాటుకు.
4. కూలీలకు వేతనాలు చెల్లించడానికి.
5. పంటల మధ్య కాలంలో వినియోగ అవసరాలు తీర్చుకోవడానికి మరియు ఒత్తిడితో కూడిన అమ్మకాలను నివారించడానికి.
6. కరువులు, వరదలు మరియు పంట నష్టాల వల్ల కలిగే నష్టాలను భరించడానికి.

వ్యవసాయ రుణాల వర్గీకరణ:

కాల వ్యవధి ఆధారంగా:

1). స్వల్పకాలిక రుణం (15 నెలల వరకు): విత్తనాలు, ఎరువులు, పురుగుమందులు మరియు వేతనాల కోసం; వీటిని పంట రుణాలు అని కూడా అంటారు.

2). మధ్యకాలిక రుణం (15 నెలల నుండి 5 సంవత్సరాలు): పశువులు, పంపుసెట్లు, చిన్న యంత్రాలు మరియు భూమి మెరుగుదల కోసం.

3). దీర్ఘకాలిక రుణం (5 సంవత్సరాలకు పైగా): భూమి, ట్రాక్టర్లు కొనడానికి, బావులు తవ్వడానికి మరియు తోటలు పెంచడానికి.

ప్రయోజనం ఆధారంగా: ఉత్పాదక రుణం మరియు వినియోగ రుణం.

I. సంస్థేతర వనరులు: వడ్డీ వ్యాపారులు, భూస్వాములు, వ్యాపారులు మరియు కమీషన్ ఏజెంట్లు, బంధువులు మరియు స్నేహితులు. 1951లో గ్రామీణ రుణాలలో 90 శాతానికి పైగా ఈ వనరుల నుండే వచ్చాయి; ఒక్క వడ్డీ వ్యాపారులే సుమారు 70 శాతం అందించారు (అఖిల భారత గ్రామీణ రుణ సర్వే). వారు చాలా అధిక వడ్డీ రేట్లు వసూలు చేస్తారు, లెక్కలను తారుమారు చేస్తారు, భూమిని పూచీకత్తుగా తీసుకుంటారు మరియు తరచుగా రైతులు తమ ఉత్పత్తిని తక్కువ ధరలకు తమకే అమ్మేలా ఒత్తిడి తెస్తారు. వారి వాటా సుమారు మూడో వంతుకు తగ్గింది, కానీ చిన్న మరియు ఉపాంత రైతులకు వారు ఇప్పటికీ ముఖ్యమైనవారే (NSSO అఖిల భారత రుణ మరియు పెట్టుబడి సర్వే).

II. సంస్థాగత వనరులు:

1. సహకార రుణ సంఘాలు: సహకార రుణ సంఘం అంటే ప్రధానంగా రైతులైన ప్రజలు తమ వనరులను కలిపి సభ్యులకు సహేతుకమైన వడ్డీ రేట్లకు రుణాలు ఇవ్వడానికి ఏర్పాటు చేసుకున్న స్వచ్ఛంద సంఘం. గ్రామీణ రుణగ్రహీతలను వడ్డీ వ్యాపారుల నుండి విముక్తి చేయడం దీని ఉద్దేశ్యం. భారతదేశంలో ఈ ఉద్యమం **సహకార రుణ సంఘాల చట్టం, 1904** తో ప్రారంభమైంది.

భారతదేశ సహకార రుణ నిర్మాణానికి **రెండు విభాగాలు** ఉన్నాయి.

A. స్వల్పకాలిక మరియు మధ్యకాలిక రుణం (మూడంచెల నిర్మాణం)

1. **ప్రాథమిక వ్యవసాయ సహకార సంఘాలు (PACS)** గ్రామ స్థాయిలో పనిచేస్తాయి. ఇవి నేరుగా రైతులతో వ్యవహరించి పంట రుణాలు మరియు మధ్యకాలిక రుణాలు ఇస్తాయి.
2. **జిల్లా కేంద్ర సహకార బ్యాంకులు (DCCBs)** జిల్లా స్థాయిలో పనిచేస్తాయి. ఇవి PACSకు నిధులు సమకూర్చి, వాటి మధ్య మిగులు మరియు లోటు నిధులను సమతుల్యం చేస్తాయి.
3. **రాష్ట్ర సహకార బ్యాంకులు (SCBs)** రాష్ట్ర స్థాయిలో అత్యున్నత సంస్థలు. ఇవి సహకార వ్యవస్థను NABARD మరియు RBIతో అనుసంధానిస్తాయి.

B. దీర్ఘకాలిక రుణం

1. **రాష్ట్ర సహకార వ్యవసాయ మరియు గ్రామీణాభివృద్ధి బ్యాంకులు (SCARDBs)** రాష్ట్ర స్థాయిలో పనిచేస్తాయి.
2. **ప్రాథమిక సహకార వ్యవసాయ మరియు గ్రామీణాభివృద్ధి బ్యాంకులు (PCARDBs)** జిల్లా లేదా తాలూకా స్థాయిలో పనిచేస్తాయి.

ఈ బ్యాంకులను గతంలో **భూ అభివృద్ధి బ్యాంకులు (Land Development Banks)** అనేవారు. ఇవి ప్రధానంగా భూమిని తనఖా పెట్టుకుని భూమి మెరుగుదల, చిన్న నీటిపారుదల, ట్రాక్టర్లు మరియు వ్యవసాయ యంత్రాల కోసం దీర్ఘకాలిక రుణాలు ఇస్తాయి.

2. వాణిజ్య బ్యాంకులు: 1969కి ముందు వాణిజ్య బ్యాంకులు ప్రధానంగా పట్టణ ఆధారితంగా ఉండి వ్యవసాయానికి చాలా తక్కువ రుణాలు ఇచ్చేవి; రైతుల రుణాలలో అవి కేవలం 1 శాతం మాత్రమే అందించాయని అఖిల భారత గ్రామీణ రుణ సర్వే (1951) తెలిపింది. 1969లో 14 ప్రధాన బ్యాంకులను, 1980లో మరో 6 బ్యాంకులను జాతీయం చేసిన తర్వాత, లీడ్ బ్యాంక్ పథకం కింద బ్యాంకులు పెద్ద సంఖ్యలో గ్రామీణ శాఖలను ప్రారంభించాయి; చిన్న రైతులకు సేవలందించడానికి 1975లో ప్రాంతీయ గ్రామీణ బ్యాంకులను ఏర్పాటు చేశారు. వ్యవసాయాన్ని ప్రాధాన్య రంగంగా ప్రకటించారు; ఇప్పుడు బ్యాంకులు తమ సర్దుబాటు నికర బ్యాంకు రుణంలో (ANBC) 18 శాతాన్ని వ్యవసాయానికి ఇవ్వాలి, ఇందులో చిన్న మరియు ఉపాంత రైతులకు 10 శాతం ఉప-లక్ష్యం ఉంది. కిసాన్ క్రెడిట్ కార్డ్ (1998), పంట రుణాలపై వడ్డీ రాయితీ మరియు NABARD నుండి పునర్విత్తం వంటి పథకాలు రుణ ప్రవాహాన్ని పెంచాయి. ఫలితంగా వాణిజ్య బ్యాంకులు ఇప్పుడు సంస్థాగత వ్యవసాయ రుణాలకు అతిపెద్ద వనరుగా ఉన్నాయి. అయితే చిన్న రైతులు మరియు కౌలుదారుల కంటే పెద్ద రైతులే ఇప్పటికీ ఎక్కువగా లాభపడుతున్నారు; బ్యాంకులు పూచీకత్తుకు పట్టుబడుతున్నాయి, NPAలు పెరుగుతున్నాయి, ప్రాంతాల మధ్య రుణ ప్రవాహం అసమానంగా ఉంది.

3. ప్రాంతీయ గ్రామీణ బ్యాంకులు (RRBs):

1). చిన్న మరియు ఉపాంత రైతులు, భూమిలేని కూలీలు, చేతివృత్తుల వారు మరియు చిన్న వ్యవస్థాపకులకు రుణాలు అందించడానికి నరసింహం వర్కింగ్ గ్రూప్ సిఫార్సుపై 1975 అక్టోబర్ 2 నుండి ఏర్పాటు చేశారు.

2). వీటి యాజమాన్యం సంయుక్తంగా కేంద్ర ప్రభుత్వం (50 శాతం), స్పాన్సర్ బ్యాంకు (35 శాతం) మరియు రాష్ట్ర ప్రభుత్వం (15 శాతం) వద్ద ఉంటుంది.

3). విలీనం తర్వాత వీటి సంఖ్య తగ్గింది; చాలా జిల్లాల్లో వీటి శాఖలు ఉన్నాయి.

4). NABARD (జాతీయ వ్యవసాయ మరియు గ్రామీణాభివృద్ధి బ్యాంకు):

1). వ్యవసాయ మరియు గ్రామీణ రుణాలకు అత్యున్నత సంస్థగా శివరామన్ కమిటీ (CRAFICARD) సిఫార్సుపై 1982 జూలై 12న స్థాపించబడింది.

2). ఇది నేరుగా రైతులకు రుణాలు ఇవ్వదు; సహకార బ్యాంకులు, RRBలు మరియు వాణిజ్య బ్యాంకులకు పునర్విత్తం అందిస్తుంది.

3). ఇది గ్రామీణ మౌలిక సదుపాయాల అభివృద్ధి నిధి (RIDF)ని నిర్వహిస్తుంది, సహకార సంఘాలు మరియు RRBలను పర్యవేక్షిస్తుంది, స్వయం సహాయక సంఘాలు–బ్యాంకు అనుసంధానం (1992 నుండి), రైతు ఉత్పత్తిదారుల సంస్థలు మరియు వాటర్‌షెడ్ అభివృద్ధిని ప్రోత్సహిస్తుంది.

వ్యవసాయ రుణాల కోసం ప్రభుత్వ పథకాలు:

1). కిసాన్ క్రెడిట్ కార్డ్ (KCC) పథకం (1998): ఒక కార్డు ద్వారా రైతులకు సులభమైన, సరళమైన మరియు సకాలంలో స్వల్పకాలిక రుణాలు అందిస్తుంది; 2018–19లో పశుపోషణ మరియు మత్స్య పరిశ్రమకు విస్తరించారు.

2). వడ్డీ రాయితీ పథకం: ₹3 లక్షల వరకు స్వల్పకాలిక పంట రుణాలు 7 శాతం వడ్డీకి; సకాలంలో తిరిగి చెల్లిస్తే ప్రభావిత వడ్డీ 4 శాతానికి తగ్గుతుంది.

3). PM-KISAN (2019): భూమి గల అన్ని రైతు కుటుంబాలకు మూడు వాయిదాలలో **సంవత్సరానికి ₹6,000** ప్రత్యక్ష ఆదాయ మద్దతు.

4). PM ఫసల్ బీమా యోజన (2016): ఖరీఫ్‌కు 2 శాతం, రబీ పంటలకు 1.5 శాతం, వాణిజ్య మరియు ఉద్యాన పంటలకు 5 శాతం తక్కువ ప్రీమియంతో పంటల బీమా.

5). వ్యవసాయ మౌలిక సదుపాయాల నిధి (2020): పంటకోత అనంతర మౌలిక సదుపాయాల కోసం ₹1 లక్ష కోట్ల ఆర్థిక సదుపాయం.

6). 10,000 FPOల ఏర్పాటు మరియు ప్రోత్సాహం (2020). "10,000 రైతు ఉత్పత్తిదారుల సంస్థల (FPOs) ఏర్పాటు మరియు ప్రోత్సాహం" అనే కేంద్ర రంగ పథకాన్ని భారత ప్రభుత్వం 2020 ఫిబ్రవరిలో ₹6,865 కోట్ల బడ్జెట్ కేటాయింపుతో ప్రారంభించింది.

7). రుణ మాఫీ పథకాలు — వ్యవసాయ రుణ మాఫీ మరియు రుణ ఉపశమన పథకం (2008) మరియు అనేక రాష్ట్రాల రుణ మాఫీలు.

వ్యవసాయ విత్తం సమస్యలు:

1. పూచీకత్తుగా చూపడానికి భూమి హక్కు పత్రాలు లేని చిన్న మరియు ఉపాంత రైతులకు, కౌలుదారులకు తగినంత రుణం లభించకపోవడం.
2. వెనుకబడిన ప్రాంతాల్లో వడ్డీ వ్యాపారులపై ఇప్పటికీ ఆధారపడటం.
3. ప్రాంతీయ అసమతుల్యత — తూర్పు మరియు ఈశాన్య రాష్ట్రాల కంటే దక్షిణాది రాష్ట్రాలు వ్యవసాయ రుణాలలో చాలా ఎక్కువ వాటా పొందుతున్నాయి.
4. సహకార సంఘాలు మరియు బ్యాంకులలో భారీ బకాయిలు మరియు నిరర్థక ఆస్తులు (NPAs).
5. విధానపరమైన జాప్యాలు, కాగితపు పనులు మరియు అవినీతి.
6. వ్యవసాయ రుణాలను వ్యవసాయేతర అవసరాలకు మళ్లించడం.
7. పెరుగుతున్న గ్రామీణ రుణభారం, ఇది రైతుల ఆర్థిక దుస్థితితో ముడిపడి ఉంది.

2.6 వ్యవసాయ మార్కెటింగ్

వ్యవసాయ ఉత్పత్తులను పొలం నుండి తుది వినియోగదారునికి చేర్చడంలో ఉన్న అన్ని కార్యకలాపాలను వ్యవసాయ మార్కెటింగ్ అంటారు. వీటిలో సేకరణ, గ్రేడింగ్ మరియు ప్రామాణీకరణ, నిల్వ, రవాణా, ప్రాసెసింగ్, ప్యాకేజింగ్, విత్తం సమకూర్చడం, నష్టభయాన్ని భరించడం మరియు అమ్మకం ఉంటాయి. జాతీయ వ్యవసాయ కమిషన్ (1976) ప్రకారం, అమ్మదగిన వ్యవసాయ వస్తువును ఉత్పత్తి చేయాలనే నిర్ణయంతో వ్యవసాయ మార్కెటింగ్ ప్రారంభమై, దానిని వినియోగదారునికి అమ్మడంతో ముగుస్తుంది.

అమ్మదగిన మిగులు మరియు అమ్మిన మిగులు:

1). అమ్మదగిన మిగులు (Marketable surplus) అంటే కుటుంబ వినియోగం, విత్తన అవసరాలు, కూలీలకు వస్తురూపంలో చెల్లింపులు మరియు ఇతర అవసరాలు తీరిన తర్వాత రైతు వద్ద మిగిలే మిగులు.

2). అమ్మిన మిగులు (Marketed surplus) అంటే వాస్తవంగా మార్కెట్‌లో అమ్మిన పరిమాణం. అప్పు తీర్చడానికి రైతు బలవంతంగా అమ్మవలసి వస్తే ఇది అమ్మదగిన మిగులు కంటే ఎక్కువగా ఉండవచ్చు.

భారతదేశంలో వ్యవసాయ మార్కెటింగ్ మార్గాలు:

1. గ్రామంలోనే వడ్డీ వ్యాపారులు, వ్యాపారులు మరియు భూస్వాములకు అమ్మకం.
2. వారపు సంతలలో అమ్మకం.
3. కమీషన్ ఏజెంట్ల ద్వారా నియంత్రిత మార్కెట్లలో అమ్మకం.
4. సహకార మార్కెటింగ్ సంఘాలకు అమ్మకం.
5. ప్రభుత్వ సంస్థలకు (FCI, NAFED, CCI) MSP వద్ద అమ్మకం.
6. వినియోగదారులు, ప్రాసెసర్లు మరియు రిటైల్ సంస్థలకు నేరుగా అమ్మకం; ఒప్పంద వ్యవసాయం (contract farming).
7. **e-NAM** ద్వారా ఆన్‌లైన్ అమ్మకం.

భారతదేశంలో వ్యవసాయ మార్కెటింగ్ లోపాలు:

1. **నిల్వ సదుపాయాల కొరత:** రైతులకు శాస్త్రీయ గిడ్డంగులు లేవు; ఎలుకలు, కీటకాలు మరియు తేమ వల్ల నిల్వ నష్టాలు ఎక్కువ. ధరలు అత్యల్పంగా ఉండే పంటకోత వెంటనే వారు అమ్మవలసి వస్తుంది.
2. **ఒత్తిడితో కూడిన అమ్మకాలు:** అప్పులు మరియు నగదు అవసరం కారణంగా రైతులు పంటకోత వెంటనే తమ ఉత్పత్తిని తక్కువ ధరలకు వడ్డీ వ్యాపారులు మరియు వ్యాపారులకు అమ్ముతారు.
3. **అధిక సంఖ్యలో మధ్యవర్తులు:** గ్రామ వ్యాపారులు, కమీషన్ ఏజెంట్లు, టోకు వ్యాపారులు మరియు చిల్లర వ్యాపారులతో కూడిన సుదీర్ఘ మధ్యవర్తుల గొలుసు వినియోగదారుడు చెల్లించే రూపాయిలో పెద్ద వాటాను తీసుకుంటుంది. పండ్లు మరియు కూరగాయలకు తుది ధరలో రైతుకు తరచుగా మూడో వంతు నుండి సగం మాత్రమే లభిస్తుంది.
4. **నియంత్రణ లేని మార్కెట్లలో అక్రమాలు:** తప్పుడు తూనికలు మరియు కొలతలు, భారీ మరియు అనధికార కోతలు, చెల్లింపుల్లో జాప్యం మరియు రహస్య వేలం.
5. **గ్రేడింగ్ మరియు ప్రామాణీకరణ లోపం:** వేర్వేరు నాణ్యతల ఉత్పత్తులను కలిపి ఒకే ధరకు అమ్ముతారు; అందువల్ల మంచి రైతులకు ప్రోత్సాహం లభించదు.
6. **సరిపోని రవాణా:** గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో అధ్వాన్నమైన రోడ్లు ఖర్చులను మరియు ఉత్పత్తి పాడవడాన్ని పెంచుతాయి.
7. **మార్కెట్ సమాచార లోపం:** వివిధ మార్కెట్లలోని ధరలు రైతులకు తెలియవు.
8. **సరిపోని రుణ సదుపాయం**, ఇది రైతులను వ్యాపారులపై ఆధారపడేలా చేస్తుంది.
9. చాలా మంది రైతుల వద్ద **తక్కువ అమ్మదగిన మిగులు** మరియు బలహీనమైన బేరసారాల శక్తి.

వ్యవసాయ మార్కెటింగ్‌ను మెరుగుపరచడానికి ప్రభుత్వం తీసుకున్న చర్యలు:

1). నియంత్రిత మార్కెట్లు: రాష్ట్ర **వ్యవసాయ ఉత్పత్తుల మార్కెట్ కమిటీ (APMC) చట్టాల** కింద రైతులు, వ్యాపారులు మరియు ప్రభుత్వ ప్రతినిధులతో కూడిన మార్కెట్ కమిటీలు మార్కెట్లను నియంత్రిస్తాయి. ఇవి మార్కెట్ రుసుములను నిర్ణయిస్తాయి, సరైన తూనికలను నిర్ధారిస్తాయి, అక్రమాలను నివారిస్తాయి మరియు వివాదాలను పరిష్కరిస్తాయి. భారతదేశంలో సుమారు 7,000 నియంత్రిత మార్కెట్లు ఉన్నాయి.

2). గ్రేడింగ్ మరియు ప్రామాణీకరణ: వ్యవసాయ ఉత్పత్తుల (గ్రేడింగ్ మరియు మార్కింగ్) చట్టం, 1937 కింద **AGMARK** నాణ్యతా ధృవీకరణ ముద్రను ప్రవేశపెట్టారు.

3). ప్రామాణిక తూనికలు మరియు కొలతలు: 1958లో మెట్రిక్ విధానాన్ని ప్రవేశపెట్టారు.

4). గిడ్డంగుల సదుపాయం: కేంద్ర గిడ్డంగుల సంస్థ (1957) మరియు రాష్ట్ర గిడ్డంగుల సంస్థలు శాస్త్రీయ నిల్వ సదుపాయాన్ని అందిస్తాయి. **గిడ్డంగుల (అభివృద్ధి మరియు నియంత్రణ) చట్టం, 2007** బదిలీ చేయదగిన **గిడ్డంగి రసీదులను** ప్రవేశపెట్టింది; వీటిపై రైతులు బ్యాంకు రుణాలు పొందవచ్చు.

5). సహకార మార్కెటింగ్: ప్రాథమిక సహకార మార్కెటింగ్ సంఘాలు, రాష్ట్ర స్థాయి సమాఖ్యలు మరియు **NAFED** (1958) రైతులకు మెరుగైన ధరలు పొందడంలో సహాయపడతాయి.

6). కనీస మద్దతు ధరలు మరియు సేకరణ FCI మరియు ఇతర సంస్థల ద్వారా.

7). మార్కెట్ సమాచార వ్యాప్తి రేడియో, టీవీ, AGMARKNET పోర్టల్ మరియు కిసాన్ సువిధ యాప్ ద్వారా.

8). e-NAM (జాతీయ వ్యవసాయ మార్కెట్), 2016: ఏకీకృత జాతీయ మార్కెట్‌ను సృష్టించడానికి APMC మండీలను అనుసంధానించే దేశవ్యాప్త ఎలక్ట్రానిక్ వాణిజ్య పోర్టల్. 1,400కు పైగా మండీలు అనుసంధానించబడ్డాయి (సుమారు). ఇది పారదర్శక ఆన్‌లైన్ వేలం మరియు ఆన్‌లైన్ చెల్లింపులను ప్రోత్సహిస్తుంది.

9). నమూనా APMC చట్టం (2003) మరియు **నమూనా వ్యవసాయ ఉత్పత్తులు మరియు పశువుల మార్కెటింగ్ చట్టం (2017):** ప్రైవేట్ మార్కెట్లు, ప్రత్యక్ష మార్కెటింగ్, ఒప్పంద వ్యవసాయం మరియు ఏకైక లైసెన్స్‌ను ప్రోత్సహించాయి.

10). గ్రామీణ సంతలు / గ్రామీణ వ్యవసాయ మార్కెట్లు (GrAMs) మరియు **రైతు ఉత్పత్తిదారుల సంస్థలకు (FPOs)** మద్దతు.

11). ఎగుమతి ప్రోత్సాహం APEDA (వ్యవసాయ మరియు ప్రాసెస్ చేసిన ఆహార ఉత్పత్తుల ఎగుమతి అభివృద్ధి సంస్థ, 1986) ద్వారా.

12). కిసాన్ రైల్ మరియు **కృషి ఉడాన్** ద్వారా త్వరగా పాడయ్యే ఉత్పత్తుల వేగవంతమైన రవాణా.

గమనిక: APMC మార్కెట్ల వెలుపల వాణిజ్యాన్ని అనుమతించడానికి ఉద్దేశించిన 2020 నాటి మూడు వ్యవసాయ చట్టాలను రైతుల నిరసనల తర్వాత 2021లో రద్దు చేశారు.

ముగింపు: సమర్థవంతమైన మార్కెటింగ్ వ్యవస్థ రైతులకు లాభదాయక ధరలను, వినియోగదారులకు సహేతుకమైన ధరలను నిర్ధారించి, మధ్యవర్తుల వాటాను తగ్గిస్తుంది; తద్వారా మెరుగైన సాంకేతికతను స్వీకరించి ఉత్పత్తిని పెంచడానికి రైతులను ప్రోత్సహిస్తుంది.

2.7 వ్యవసాయ ధరల విధానం

ఉత్పత్తిదారులు మరియు వినియోగదారులు ఇద్దరి ప్రయోజనాలను కాపాడటానికి మరియు వ్యవసాయ వృద్ధిని ప్రోత్సహించడానికి వ్యవసాయ వస్తువుల ధరలను ప్రభావితం చేసేందుకు ప్రభుత్వం చేపట్టే చర్యలను వ్యవసాయ ధరల విధానం అంటారు. వ్యవసాయ ఉత్పత్తి రుతుపవనాలు మరియు వాతావరణంపై ఆధారపడటం, సరఫరా కాలానుగుణంగా ఉండటం, ఎక్కువ ఉత్పత్తులు త్వరగా పాడయ్యేవి కావడం వల్ల ఎక్కువ కాలం నిల్వ చేయలేకపోవడం వంటి కారణాలతో వ్యవసాయ ధరలు విపరీతంగా హెచ్చుతగ్గులకు లోనవుతాయి. భారీ దిగుబడి ధరలు పడిపోయేలా చేసి రైతులకు నష్టం కలిగిస్తుంది; పంట దెబ్బతింటే ధరలు ఆకాశాన్నంటి వినియోగదారులకు, ముఖ్యంగా పేదలకు నష్టం కలుగుతుంది. చాలా మంది భారతీయ రైతులు చిన్న మరియు ఉపాంత రైతులు కాబట్టి వారికి నిల్వ ఉంచుకునే సామర్థ్యం మరియు బేరసారాల శక్తి తక్కువ. పంటకోత వెంటనే తక్కువ ధరలకు వ్యాపారులు మరియు వడ్డీ వ్యాపారులకు అమ్మవలసిన పరిస్థితి వారికి తరచుగా ఎదురవుతుంది. కుటుంబ ఖర్చులో ఆహారానికి పెద్ద వాటా ఉన్నందున, ఆహార ధరలు మొత్తం ద్రవ్యోల్బణం, వేతన డిమాండ్లు మరియు పారిశ్రామిక ఖర్చులను కూడా ప్రభావితం చేస్తాయి. ధరల మద్దతు లేకపోతే మెరుగైన ఉత్పాదకాలు మరియు సాంకేతికతపై పెట్టుబడి పెట్టడానికి లేదా ఉత్పత్తిని పెంచడానికి రైతులకు ప్రోత్సాహం ఉండదు. అందువల్ల వ్యవసాయ ధరల విధానం ఈ క్రింది వాటి కోసం అవసరం:

1. రైతులకు లాభదాయక ధరలను హామీ ఇవ్వడం
2. తీవ్రమైన ధరల పెరుగుదల నుండి వినియోగదారులను రక్షించడం
3. వ్యవసాయం మరియు పరిశ్రమల మధ్య సమతుల్య వాణిజ్య నిబంధనలను (terms of trade) కొనసాగించడం
4. దేశానికి అవసరమైన పంటల ఉత్పత్తిని ప్రోత్సహించడం
5. సేకరణ మరియు బఫర్ నిల్వల ద్వారా ఆహార భద్రతను నిర్ధారించడం

వ్యవసాయ ధరల విధానం సాధనాలు మరియు సంస్థలు:

1). వ్యవసాయ ఖర్చులు మరియు ధరల కమిషన్ (CACP): 1965లో వ్యవసాయ ధరల కమిషన్‌గా ఏర్పాటైంది (1985లో పేరు మార్చారు). ఇది ప్రభుత్వానికి **కనీస మద్దతు ధరలను** సిఫార్సు చేస్తుంది. అలా చేసేటప్పుడు ఉత్పత్తి వ్యయం, డిమాండ్ మరియు సరఫరా, దేశీయ మరియు అంతర్జాతీయ మార్కెట్లలో ధరల ధోరణులు, పంటల మధ్య ధరల సమానత్వం, వాణిజ్య నిబంధనలు మరియు వినియోగదారులపై సంభావ్య ప్రభావాన్ని పరిగణనలోకి తీసుకుంటుంది.

2). కనీస మద్దతు ధర (MSP):

1. మార్కెట్ ధరలు పడిపోతే, రైతుల నుండి ఉత్పత్తిని కొనుగోలు చేయడానికి ప్రభుత్వం హామీ ఇచ్చే కనీస ధరను MSP అంటారు.
2. 22 నిర్దేశిత పంటలకు — 14 ఖరీఫ్ పంటలు, 6 రబీ పంటలు మరియు 2 వాణిజ్య పంటలు (జనపనార మరియు కొబ్బరి కురిడి) — MSP ప్రకటిస్తారు; చెరకుకు న్యాయమైన మరియు లాభదాయక ధర (FRP) ప్రకటిస్తారు.
3. 2018–19 నుండి MSPని అఖిల భారత భారిత సగటు ఉత్పత్తి వ్యయానికి కనీసం 1.5 రెట్లుగా నిర్ణయిస్తున్నారు.
4. **స్వామినాథన్ కమిషన్ (జాతీయ రైతుల కమిషన్, 2006)** MSPని సమగ్ర వ్యయానికి 1.5 రెట్లుగా ఉండాలని సిఫారసు చేసింది.

3). సేకరణ ధర (Procurement price): కేంద్ర నిల్వ (central pool) కోసం ప్రభుత్వం ఆహార ధాన్యాలను కొనుగోలు చేసే ధర; ఇది ఇప్పుడు MSPకి సమానం.

4). భారత ఆహార సంస్థ (FCI): 1965లో స్థాపించబడిన FCI ఆహార ధాన్యాలను సేకరిస్తుంది, నిల్వ చేస్తుంది, రవాణా చేస్తుంది, పంపిణీ చేస్తుంది మరియు బఫర్ నిల్వలను నిర్వహిస్తుంది. వికేంద్రీకృత సేకరణ విధానంలో కొన్ని రాష్ట్రాలు స్వయంగా ధాన్యాలను సేకరించి పంపిణీ చేస్తాయి.

5). బఫర్ నిల్వలు: ధరలను స్థిరీకరించడానికి, అత్యవసర పరిస్థితులను ఎదుర్కోవడానికి మరియు PDSకు సరఫరా చేయడానికి ప్రభుత్వం నిర్వహించే ఆహార ధాన్యాల నిల్వలు. సంవత్సరంలో వేర్వేరు సమయాల్లో ఉంచవలసిన కనీస నిల్వలను బఫర్ నిల్వ ప్రమాణాలు నిర్ణయిస్తాయి.

6). ప్రజా పంపిణీ వ్యవస్థ (PDS): చౌక ధరల దుకాణాల ద్వారా వినియోగదారులకు సబ్సిడీ ధరలకు ఆహార ధాన్యాలను పంపిణీ చేస్తుంది.

7). బహిరంగ మార్కెట్ అమ్మకాల పథకం (OMSS): ధరలను నియంత్రించడానికి FCI మిగులు ధాన్యాన్ని బహిరంగ మార్కెట్‌లో అమ్ముతుంది.

8). ధరల స్థిరీకరణ నిధి (2015): పప్పుధాన్యాలు, ఉల్లిపాయలు మరియు బంగాళదుంపల కోసం; త్వరగా పాడయ్యే పంటల కోసం మార్కెట్ జోక్యం **పథకం**.

9). PM-AASHA (2018): పప్పుధాన్యాలు మరియు నూనెగింజల కోసం ధరల మద్దతు పథకం మరియు MSP మరియు మార్కెట్ ధర మధ్య వ్యత్యాసాన్ని రైతులకు చెల్లించే **ధరల లోటు చెల్లింపు** పథకం ఇందులో ఉన్నాయి.

10). ఎగుమతి మరియు దిగుమతి విధానం — దేశీయ ధరలను స్థిరీకరించడానికి ఎగుమతులు మరియు దిగుమతులపై ఆంక్షలు లేదా సుంకాలు.

వ్యవసాయ ధరల విధానం విజయాలు:

1. హరిత విప్లవానికి మద్దతుగా నిలిచిన ప్రోత్సాహకాలను అందించి గోధుమ మరియు వరి ఉత్పత్తిని పెంచింది.
2. ప్రధాన సేకరణ రాష్ట్రాలలో ధరల పతనం నుండి రైతులను రక్షించింది.
3. పెద్ద బఫర్ నిల్వలను ఏర్పాటు చేయడంలో సహాయపడి ఆహార భద్రతను నిర్ధారించింది.
4. ఆహార ధరలను స్థిరీకరించి PDS ద్వారా పేద వినియోగదారులను రక్షించింది.

విమర్శలు మరియు పరిమితులు:

1. **పరిమిత పరిధి:** సమర్థవంతమైన సేకరణ ప్రధానంగా గోధుమ మరియు వరికి, అదీ ప్రధానంగా పంజాబ్, హర్యానా, మధ్య ప్రదేశ్, ఛత్తీస్‌గఢ్ మరియు తెలంగాణ వంటి కొన్ని రాష్ట్రాలలో మాత్రమే జరుగుతోంది. రైతులలో చాలా కొద్ది మంది మాత్రమే MSP వద్ద అమ్ముతున్నారు (శాంతా కుమార్ కమిటీ, 2015 అంచనా ప్రకారం సుమారు 6 శాతం).
2. అమ్మడానికి తక్కువ మిగులు ఉన్నందున **చిన్న రైతులు తక్కువగా లాభపడుతున్నారు**.
3. **పంటల సరళిలో వక్రీకరణ:** వరి మరియు గోధుమలకు హామీ ధరలు పప్పుధాన్యాలు, నూనెగింజలు మరియు చిరుధాన్యాల సాగును నిరుత్సాహపరిచాయి.
4. **పర్యావరణ నష్టం:** పంజాబ్ మరియు హర్యానాలో ఎక్కువ నీరు అవసరమైన వరిని అధికంగా సాగు చేయడం భూగర్భ జలాలను క్షీణింపజేసింది.
5. **భారీ నిల్వలు మరియు నిల్వ నష్టాలు:** నిల్వలు తరచుగా బఫర్ ప్రమాణాలను మించి ఖర్చులను మరియు వృధాను పెంచుతున్నాయి.
6. ఆహార సబ్సిడీ వల్ల **పెరుగుతున్న ఆర్థిక భారం**.
7. పెరుగుతున్న MSPల వల్ల ఆహార ధరలపై **ద్రవ్యోల్బణ ప్రభావం**.

2.8 భారతదేశంలో ఆహార భద్రత

ఆహార మరియు వ్యవసాయ సంస్థ (FAO) (ప్రపంచ ఆహార శిఖరాగ్ర సదస్సు, 1996) ప్రకారం, చురుకైన మరియు ఆరోగ్యకరమైన జీవితం కోసం తమ ఆహార అవసరాలు మరియు ఆహార ప్రాధాన్యతలను తీర్చుకోవడానికి సరిపడా, సురక్షితమైన మరియు పోషకమైన ఆహారం అందరికీ, అన్ని సమయాల్లో భౌతికంగా మరియు ఆర్థికంగా అందుబాటులో ఉన్నప్పుడు ఆహార భద్రత ఉన్నట్లు.

ఆహార భద్రత కోణాలు:

1. **లభ్యత (Availability):** దేశంలో తగినంత ఆహార ఉత్పత్తి, దిగుమతులు మరియు ప్రభుత్వ గోదాముల్లో నిల్వలు.
2. **అందుబాటు (Accessibility):** ఆహారం ప్రతి వ్యక్తికి భౌతికంగా అందుబాటులో ఉండాలి; దానిని కొనడానికి ప్రజలకు తగినంత ఆదాయం ఉండాలి.

3. **శోషణ (Absorption):** ఆహారాన్ని వినియోగించుకునే శరీర సామర్థ్యం; ఇది ఆరోగ్యం, సురక్షిత తాగునీరు, పారిశుధ్యం మరియు పోషకాహార అవగాహనపై ఆధారపడి ఉంటుంది.
4. **స్థిరత్వం (Stability):** కరువులు, వరదలు, మహమ్మారులు మరియు ధరల పెరుగుదల సమయాల్లో సహా అన్ని సమయాల్లో ఆహార అందుబాటు స్థిరంగా ఉండాలి.

భారతదేశంలో ఆహార భద్రత అవసరం:

1). అధిక జనాభా, అందులో ఎక్కువ భాగం పేదలు లేదా పేదరికానికి దగ్గరగా ఉన్నవారు.

2). అధిక స్థాయిలో పోషకాహార లోపం: జాతీయ కుటుంబ ఆరోగ్య సర్వే-5 (NFHS) (2019–21) ప్రకారం, ఐదేళ్లలోపు పిల్లలలో సుమారు 35 శాతం మంది వయస్సుకు తగ్గ ఎత్తు లేనివారు (stunted), 19 శాతం మంది ఎత్తుకు తగ్గ బరువు లేనివారు (wasted), 32 శాతం మంది తక్కువ బరువు గలవారు; సగానికి పైగా మహిళలు రక్తహీనతతో బాధపడుతున్నారు.

3). రుతుపవనాలు మరియు వాతావరణ మార్పులకు వ్యవసాయం నులభంగా ప్రభావితమవడం.

4). తరచుగా వచ్చే ఆహార ద్రవ్యోల్బణం.

భారతదేశ ఆహార భద్రతా వ్యవస్థలో మూడు ప్రధాన భాగాలు ఉన్నాయి: **బఫర్ నిల్వలు**, **ప్రజా పంపిణీ వ్యవస్థ** మరియు **పోషకాహార మరియు సంక్షేమ కార్యక్రమాలు**.

1. బఫర్ నిల్వలు: FCI రైతుల నుండి MSP వద్ద గోధుమ మరియు బియ్యాన్ని సేకరించి **కేంద్ర నిల్వ**లో ఉంచుతుంది. PDSకు సరఫరా చేయడానికి, అత్యవసర పరిస్థితులను ఎదుర్కోవడానికి మరియు మార్కెట్ ధరలను స్థిరీకరించడానికి బఫర్ నిల్వలను ఉపయోగిస్తారు.

2. ప్రజా పంపిణీ వ్యవస్థ (PDS):

1). PDS రెండవ ప్రపంచ యుద్ధ కాలంలో (1942) ప్రారంభమై, 1960ల ఆహార కొరత తర్వాత ప్రధాన విధాన సాధనంగా మారింది.

2). ఇది సుమారు 5 లక్షల **చౌక ధరల దుకాణాల (రేషన్ దుకాణాలు)** ద్వారా ఆహార ధాన్యాలు, చక్కెర మరియు కిరోసిన్‌ను పంపిణీ చేస్తుంది.

3). పునర్వ్యవస్థీకృత PDS (1992) — వెనుకబడిన, కొండ మరియు గిరిజన ప్రాంతాలపై దృష్టి.

4). లక్షిత PDS (TPDS, 1997) — దారిద్ర్య రేఖకు దిగువన (BPL) మరియు దారిద్ర్య రేఖకు ఎగువన (APL) ఉన్న కుటుంబాలకు వేర్వేరు ధరలు.

5). అంత్యోదయ అన్న యోజన (AAY, 2000) — అత్యంత పేద కుటుంబాలకు అధిక సబ్సిడీ ధరలకు (గోధుమ కిలో ₹2, బియ్యం కిలో ₹3) నెలకు 35 కిలోల ఆహార ధాన్యాలు.

3. జాతీయ ఆహార భద్రతా చట్టం (NFSA), 2013:

1). ఇది జనాభాలో సుమారు మూడింట రెండు వంతుల మందికి — గ్రామీణ జనాభాలో 75 శాతం వరకు, పట్టణ జనాభాలో 50 శాతం వరకు — ఆహారంపై చట్టబద్ధ హక్కును కల్పిస్తుంది.

2). ప్రాధాన్య కుటుంబాలకు ఒక్కొక్కరికి నెలకు 5 కిలోల ఆహార ధాన్యాలు బియ్యం కిలో ₹3, గోధుమ కిలో ₹2, ముతక ధాన్యాలు కిలో ₹1 చొప్పున లభిస్తాయి.

3). AAY కుటుంబాలకు కుటుంబానికి నెలకు 35 కిలోలు కొనసాగుతాయి.

4). గర్భిణీ స్త్రీలు మరియు పాలిచ్చే తల్లులకు ఉచిత భోజనం మరియు కనీసం ₹6,000 ప్రసూతి ప్రయోజనం పొందే హక్కు ఉంది.

5). 6 నెలల నుండి 14 సంవత్సరాల పిల్లలకు ICDS మరియు పాఠశాల భోజనం ద్వారా పోషకాహారం పొందే హక్కు ఉంది.

6). రేషన్ కార్డుల జారీకి కుటుంబంలోని పెద్ద వయస్సు గల మహిళ (18 సంవత్సరాలు లేదా అంతకంటే ఎక్కువ) కుటుంబ పెద్దగా ఉంటుంది — ఇది మహిళా సాధికారత దిశగా ఒక అడుగు.

7). జిల్లా ఫిర్యాదుల పరిష్కార అధికారులు మరియు రాష్ట్ర ఆహార కమిషన్ల ద్వారా ఫిర్యాదుల పరిష్కారం.

8). ఆహార ధాన్యాలు సరఫరా చేయకపోతే ఆహార భద్రతా భత్యం.

4. ఇటీవలి కార్యక్రమాలు:

1). PM గరీబ్ కళ్యాణ్ అన్న యోజన (PMGKAY): COVID-19 సమయంలో 2020లో ప్రారంభించారు; 2024 జనవరి నుండి NFSA కింద సుమారు 81 కోట్ల మంది లబ్ధిదారులకు ఆహార ధాన్యాలను **ఉచితంగా** ఇస్తున్నారు; దీనిని ఐదు సంవత్సరాలు పొడిగించారు.

2). ఒకే దేశం ఒకే రేషన్ కార్డు (ONORC, 2019): లబ్ధిదారులు, ముఖ్యంగా వలస కార్మికులు దేశంలోని ఏ చౌక ధరల దుకాణం నుండైనా తమ రేషన్ పొందడానికి వీలు కల్పిస్తుంది.

3). TPDS సంపూర్ణ కంప్యూటరీకరణ, అక్రమాలను తగ్గించడానికి రేషన్ కార్డులకు ఆధార్ అనుసంధానం మరియు ఎలక్ట్రానిక్ పాయింట్-ఆఫ్-సేల్ (ePoS) యంత్రాలు.

4). బియ్యం పోషక సంపన్నీకరణ (fortification) ఇనుము, ఫోలిక్ యాసిడ్ మరియు విటమిన్ B12తో.

5. పోషకాహార కార్యక్రమాలు:

1). సమీకృత శిశు అభివృద్ధి సేవలు (ICDS, 1975) అంగన్‌వాడీ కేంద్రాల ద్వారా.

2). PM POSHAN (గతంలో మధ్యాహ్న భోజన పథకం, 1995) — ప్రభుత్వ పాఠశాలల్లో వేడి వండిన భోజనం.

3). సమగ్ర పోషణ కోసం ప్రధాన మంత్రి విస్తృత పథకం (POSHAN) అభియాన్ (2018) — ఎదుగుదల లోపం, పోషకాహార లోపం మరియు రక్తహీనతను తగ్గించడానికి జాతీయ పోషకాహార మిషన్.

4). ప్రధాన మంత్రి మాతృ వందన యోజన — ప్రసూతి ప్రయోజనం.

2.9 సుస్థిర వ్యవసాయం

నేల, నీరు, గాలి మరియు జీవవైవిధ్యం వంటి సహజ వనరుల పునాదికి హాని కలగకుండా, ఆహారం, నారలు మరియు ఆదాయం వంటి ప్రస్తుత అవసరాలను తీర్చే వ్యవసాయ విధానాన్ని సుస్థిర వ్యవసాయం అంటారు; దీని వల్ల భవిష్యత్ తరాలు కూడా తమ అవసరాలను తీర్చుకోగలుగుతాయి. ఇది పర్యావరణపరంగా సరైనది, ఆర్థికంగా లాభదాయకమైనది, సామాజికంగా న్యాయమైనది మరియు సాంస్కృతికంగా తగినది.

భారతదేశంలో సుస్థిర వ్యవసాయం అవసరం:

1. **భూగర్భ జలాల క్షీణత:** నీటిపారుదల కోసం అధికంగా తోడటం వల్ల పంజాబ్, హర్యానా, రాజస్థాన్ మరియు తెలంగాణ, తమిళనాడులోని కొన్ని ప్రాంతాల్లో నీటి మట్టాలు బాగా పడిపోయాయి; అనేక బ్లాకులను అధికంగా వినియోగించిన (over-exploited) బ్లాకులుగా వర్గీకరించారు.
2. **నేల క్షీణత:** భారతదేశ భూభాగంలో సుమారు మూడో వంతు కోత, లవణీయత, క్షారత్వం మరియు సేంద్రియ కర్బన నష్టం వంటి ఏదో ఒక రకమైన క్షీణతకు గురవుతోంది.
3. **రసాయన ఎరువులు మరియు పురుగుమందుల అధిక వినియోగం:** ముఖ్యంగా యూరియా అసమతుల్య వినియోగం నేల ఆరోగ్యాన్ని దెబ్బతీసి నీటిని కలుషితం చేసింది.
4. **వాతావరణ మార్పు:** పెరుగుతున్న ఉష్ణోగ్రతలు, అస్థిర వర్షపాతం, కరువులు, వరదలు మరియు వడగాలులు పంట దిగుబడులకు ముప్పుగా మారాయి.
5. వరి మరియు గోధుమ ఏక పంటల సాగు మరియు సాంప్రదాయ రకాలు కనుమరుగవడం వల్ల **జీవవైవిధ్య నష్టం**.
6. **పెరుగుతున్న సాగు ఖర్చులు** మరియు చిన్న రైతులకు తగ్గుతున్న లాభదాయకత.
7. పురుగుమందుల అవశేషాల వల్ల **ఆరోగ్య ప్రమాదాలు**.
8. ఉత్తర భారతదేశంలో వాయు కాలుష్యానికి కారణమవుతున్న **పంట వ్యర్థాల (stubble) దహనం**.

సుస్థిర వ్యవసాయ సూత్రాలు:

1). సహజ వనరుల సంరక్షణ — నేల, నీరు మరియు జీవవైవిధ్యం.

2). బయటి రసాయన ఉత్పాదకాల కనీస వినియోగం.

3). పునరుత్పాదక వనరులు మరియు స్థానిక జ్ఞానం వినియోగం.

4). ఆర్థిక లాభదాయకత మరియు రైతులకు న్యాయమైన ఆదాయం.

5). గ్రామీణ సమాజాలలో సమానత్వం మరియు సామాజిక న్యాయం.

సుస్థిర వ్యవసాయ పద్ధతులు:

1. **సేంద్రియ వ్యవసాయం:** కంపోస్ట్, పశువుల ఎరువు, వర్మీకంపోస్ట్, పచ్చిరొట్ట ఎరువు మరియు జీవ ఎరువుల వినియోగం; కృత్రిమ రసాయనాలు వాడకపోవడం. 2016లో సిక్కిం భారతదేశపు మొదటి సంపూర్ణ సేంద్రియ రాష్ట్రంగా అవతరించింది.

2. **ప్రకృతి వ్యవసాయం:** ఆవు పేడ మరియు మూత్రం వంటి స్థానిక ఉత్పాదకాలు, ఆచ్ఛాదన (mulching) మరియు నేలకు గాలి ప్రసరణను ఉపయోగించే తక్కువ ఖర్చు, రసాయనరహిత వ్యవసాయం.
3. **పంట మార్పిడి మరియు వైవిధ్యీకరణ:** నేలలో నత్రజనిని స్థిరీకరించే పప్పుధాన్యాలతో ధాన్యాలను మార్చి మార్చి పండించడం, చిరుధాన్యాలు, నూనెగింజలు మరియు ఉద్యాన పంటలను పండించడం.
4. **సమీకృత చీడపీడల నిర్వహణ (IPM):** రసాయన పురుగుమందుల కనీస వినియోగంతో జీవ, సాగు మరియు యాంత్రిక పద్ధతుల కలయిక.
5. **సమీకృత పోషక నిర్వహణ (INM):** భూసార పరీక్ష ఆధారంగా సేంద్రియ ఎరువులు, జీవ ఎరువులు మరియు రసాయన ఎరువుల సమతుల్య వినియోగం.
6. **నీటి సంరక్షణ మరియు సమర్థవంతమైన నీటిపారుదల:** బిందు మరియు తుంపర సేద్యం, వర్షపు నీటి సంరక్షణ, వ్యవసాయ కుంటలు, చెక్ డ్యాంలు మరియు **వాటర్‌షెడ్ అభివృద్ధి** (ఉదాహరణకు, చెరువుల పునరుద్ధరణ కోసం తెలంగాణ మిషన్ కాకతీయ).
7. **సంరక్షణ వ్యవసాయం:** కనీస లేదా శూన్య దుక్కి, పంట వ్యర్థాలతో నేలకు శాశ్వత కప్పు, పంట వ్యర్థాలను కాల్చడానికి బదులుగా హ్యాపీ సీడర్ వంటి యంత్రాల వినియోగం.
8. **వ్యవసాయ అటవీ పెంపకం (Agroforestry):** పంటలు మరియు పశువులతో పాటు చెట్లను పెంచడం.
9. **సమీకృత వ్యవసాయ విధానాలు (IFS):** ఒకే పొలంలో పంటలు, పాడి, కోళ్ల పెంపకం, చేపల పెంపకం మరియు ఉద్యాన పంటలను కలపడం; దీని వల్ల ఒకదాని వ్యర్థం మరొకదానికి ఉత్పాదకంగా మారుతుంది.
10. **వాతావరణ తట్టుకునే రకాలు:** ICAR అభివృద్ధి చేసిన కరువు, వరద మరియు వేడిని తట్టుకునే విత్తనాలు.

ప్రభుత్వ కార్యక్రమాలు:

1). సుస్థిర వ్యవసాయం కోసం జాతీయ మిషన్ (NMSA, 2014–15) — వాతావరణ మార్పులపై జాతీయ కార్యాచరణ ప్రణాళిక (2008) కింద ఉన్న ఎనిమిది మిషన్లలో ఒకటి.

2). పరంపరాగత్ కృషి వికాస్ యోజన (PKVY, 2015) — రైతుల క్లస్టర్ల ద్వారా సేంద్రియ వ్యవసాయాన్ని ప్రోత్సహిస్తుంది.

3). ప్రకృతి వ్యవసాయంపై జాతీయ మిషన్ (2024) — కోటి మంది రైతులను ప్రకృతి వ్యవసాయంలోకి తీసుకురావడానికి.

4). ఈశాన్య ప్రాంతం కోసం మిషన్ ఆర్గానిక్ వాల్యూ చైన్ డెవలప్‌మెంట్ (MOVCDNER).

5). సాయిల్ హెల్త్ కార్డ్ పథకం (2015) — భూసార పరీక్ష మరియు పంటల వారీగా పోషకాల సిఫార్సులు.

6). PM కృషి సించాయీ యోజన (2015) — సూక్ష్మ నీటిపారుదల ద్వారా ప్రతి నీటి బొట్టుకు ఎక్కువ పంట (*More Crop per Drop*).

7). ICAR ద్వారా వాతావరణ తట్టుకునే వ్యవసాయంలో జాతీయ నవకల్పనలు (NICRA).

8). PM-PRANAM (2023) — రసాయన ఎరువుల వినియోగాన్ని తగ్గించడానికి రాష్ట్రాలకు ప్రోత్సాహకాలు.

9). వేప పూత యూరియా పోషక సామర్థ్యాన్ని మెరుగుపరచడానికి.

10). తక్కువ నీరు అవసరమైన **చిరుధాన్యాల (శ్రీ అన్న)** ప్రోత్సాహం; భారతదేశ చొరవతో **2023**ను **అంతర్జాతీయ చిరుధాన్యాల సంవత్సరంగా** జరుపుకున్నారు.

నేల ఆరోగ్యం మెరుగుపడటం, నీటి సంరక్షణ, ఉత్పాదకాల ఖర్చు తగ్గడం, చిన్న రైతులకు అధిక నికర ఆదాయం, సురక్షితమైన ఆహారం, పర్యావరణ పరిరక్షణ మరియు వాతావరణ మార్పులను తట్టుకునే సామర్థ్యం సుస్థిర వ్యవసాయ ప్రయోజనాలు. మార్పిడి ప్రారంభ సంవత్సరాలలో తక్కువ దిగుబడులు, సేంద్రియ ఉత్పత్తులకు ధృవీకరణ మరియు మార్కెటింగ్ లోపం, పరిమిత అవగాహన మరియు శిక్షణ, పరిశోధన మరియు విస్తరణ మద్దతు అవసరం వంటివి సవాళ్లు.

భారతదేశ దీర్ఘకాలిక ఆహార భద్రత, రైతుల సంక్షేమం మరియు పర్యావరణ పరిరక్షణకు సుస్థిర వ్యవసాయం తప్పనిసరి. ఇది SDG 2 (ఆకలి లేని సమాజం), SDG 12 (బాధ్యతాయుతమైన వినియోగం మరియు ఉత్పత్తి), SDG 13 (వాతావరణ చర్యలు) మరియు SDG 15 (భూమిపై జీవం)తో నేరుగా ముడిపడి ఉంది.

2.10 నమూనా పరీక్షా ప్రశ్నలు

స్వల్ప సమాధాన ప్రశ్నలు

1. భారత ఆర్థిక వ్యవస్థలో వ్యవసాయ ప్రాముఖ్యతను తెలిపే ఏవైనా నాలుగు అంశాలను పేర్కొనండి.
2. హరిత విప్లవం అంటే ఏమిటి?
3. NABARD పాత్ర ఏమిటి?
4. కనీస మద్దతు ధర (MSP) అంటే ఏమిటి?
5. సుస్థిర వ్యవసాయం అంటే ఏమిటి?

వ్యాస రూప ప్రశ్నలు

1. భారతదేశంలో వ్యవసాయ ఉత్పత్తి మరియు ఉత్పాదకతలో ధోరణులను వివరించండి. తక్కువ ఉత్పాదకతకు కారణాలు ఏమిటి?
2. భారతదేశంలో అమలు చేసిన భూసంస్కరణలను విమర్శనాత్మకంగా మూల్యాంకనం చేయండి.
3. హరిత విప్లవం విజయాలు మరియు పరిమితులను చర్చించండి.
4. భారతదేశంలో వ్యవసాయ విత్తం వనరులను మరియు గ్రామీణ రుణ సమస్యలను వివరించండి.
5. భారతదేశంలో వ్యవసాయ మార్కెటింగ్ లోపాలను మరియు వాటిని తొలగించడానికి తీసుకున్న చర్యలను వర్ణించండి.

మా డ్యూ ల్

3

భారతీయ పరిశ్రమలు

3.0	ఉపోద్ఘాతం
3.1	పారిశ్రామికీకరణ ప్రాముఖ్యత
3.2	పారిశ్రామిక ఉత్పత్తిలో ధోరణులు
3.3	పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానం, 1956
3.4	నూతన పారిశ్రామిక విధానం, 1991
3.5	ఆర్థిక సంస్కరణలు: సరళీకరణ, ప్రైవేటీకరణ మరియు ప్రపంచీకరణ
3.6	MSMEలు: నిర్వచనం మరియు ప్రాముఖ్యత
3.7	మేక్ ఇన్ ఇండియా
3.8	స్టార్టప్ ఇండియా
3.9	నమూనా పరీక్షా ప్రశ్నలు

3.0 ఉపోద్ఘాతం

ఉత్పాదకతను పెంచడానికి, ఉపాధిని సృష్టించడానికి, వ్యవసాయాన్ని ఆధునీకరించడానికి మరియు ఆర్థిక వ్యవస్థను స్వావలంబనగా మార్చడానికి పారిశ్రామికీకరణ కీలకం. స్వాతంత్ర్యం తర్వాత భారతదేశం 1956 పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానం మరియు మహలనోబిస్ నమూనా ఆధారంగా ప్రభుత్వ రంగం నేతృత్వంలో ప్రణాళికాబద్ధ పారిశ్రామికీకరణ వ్యూహాన్ని అనుసరించింది; ఇది ప్రాథమిక మరియు వ్యూహాత్మక పరిశ్రమలను ప్రభుత్వానికి కేటాయించి, లైసెన్సింగ్ ద్వారా ప్రైవేట్ పరిశ్రమలను నియంత్రించింది. దీని వల్ల విస్తృతమైన, వైవిధ్యభరితమైన పారిశ్రామిక పునాది ఏర్పడింది; కానీ అసమర్థత, జాప్యాలు, ప్రభుత్వ సంస్థలలో నష్టాలు మరియు "లైసెన్స్-పర్మిట్ రాజ్" కూడా ఏర్పడ్డాయి. 1991 నూతన పారిశ్రామిక విధానం సరళీకరణ, ప్రైవేటీకరణ మరియు ప్రపంచీకరణ యుగాన్ని ప్రారంభించింది: పారిశ్రామిక లైసెన్సింగ్ చాలా వరకు రద్దు చేయబడింది, ప్రభుత్వ రంగానికి కేటాయించిన రంగాలను గణనీయంగా తగ్గించారు, విదేశీ పెట్టుబడులు మరియు సాంకేతికతను స్వాగతించారు. అప్పటి నుండి పారిశ్రామిక వృద్ధి అసమానంగా ఉంది; GDPలో తయారీ రంగం వాటా సుమారు 15–17 శాతం వద్దే ఉంది. సూక్ష్మ, చిన్న మరియు మధ్యతరహా పరిశ్రమలు (MSMEs) వ్యవసాయం తర్వాత రెండవ అతిపెద్ద ఉపాధి వనరు మరియు ఎగుమతులకు ప్రధాన సహకారి. మేక్ ఇన్ ఇండియా (2014) భారతదేశాన్ని ప్రపంచ తయారీ కేంద్రంగా మార్చడాన్ని లక్ష్యంగా పెట్టుకుంది; స్టార్టప్ ఇండియా (2016) నవకల్పన మరియు వ్యవస్థాపకతను ప్రోత్సహిస్తుంది.

3.1 పారిశ్రామికీకరణ ప్రాముఖ్యత

యంత్రాలు, ఆధునిక సాంకేతికత, కర్మాగారాలు మరియు వ్యవస్థీకృత మూలధనాన్ని ఉపయోగించి, ప్రధానంగా వ్యవసాయ ఆధారిత ఆర్థిక వ్యవస్థను భారీ స్థాయి వస్తు తయారీ ఆధారిత ఆర్థిక వ్యవస్థగా మార్చే ప్రక్రియను పారిశ్రామికీకరణ అంటారు. ఇందులో తయారీ, గనులు, నిర్మాణం మరియు విద్యుత్ రంగాల వృద్ధి మరియు అన్ని రంగాలకు ఆధునిక ఉత్పత్తి పద్ధతుల విస్తరణ ఉంటాయి.

పారిశ్రామిక విప్లవం తర్వాత బ్రిటన్, అమెరికా, జర్మనీ, జపాన్, ఇటీవల దక్షిణ కొరియా మరియు చైనా వంటి అభివృద్ధి చెందిన దేశాల చరిత్ర, వేగవంతమైన ఆర్థిక వృద్ధికి పారిశ్రామికీకరణే ప్రధాన మార్గమని చూపిస్తుంది. వ్యవసాయం కంటే పరిశ్రమలలో ఉత్పాదకత వేగంగా పెరుగుతుంది కాబట్టి కాల్డోర్ వంటి ఆర్థికవేత్తలు తయారీ రంగాన్ని "వృద్ధి యంత్రం" (engine of growth) గా వర్ణించారు.

భారతదేశానికి పారిశ్రామికీకరణ ప్రాముఖ్యత:

1. **జాతీయ మరియు తలసరి ఆదాయ పెరుగుదల:** వ్యవసాయం కంటే పరిశ్రమలలో కార్మికునికి ఉత్పాదకత చాలా ఎక్కువ. వనరులను పరిశ్రమల వైపు మళ్లించడం జాతీయాదాయాన్ని మరియు జీవన ప్రమాణాలను పెంచుతుంది.

2. **ఉపాధి కల్పన:** పరిశ్రమలు వ్యవసాయంలోని మిగులు శ్రామికులను ఇముడ్చుకుని, ప్రచ్ఛన్న నిరుద్యోగాన్ని తగ్గించి, క్రమమైన, మెరుగైన వేతనాలు గల ఉద్యోగాలను అందించగలవు.
3. **వ్యవసాయ ఆధునీకరణ:** పరిశ్రమలు ట్రాక్టర్లు, పంపుసెట్లు, ఎరువులు, పురుగుమందులు, విద్యుత్ మరియు ప్రాసెసింగ్ సదుపాయాలను సరఫరా చేసి వ్యవసాయ ఉత్పాదకతను పెంచుతాయి. వ్యవసాయ ముడి పదార్థాలకు మార్కెట్‌ను కూడా అందిస్తాయి.
4. **సమతుల్య మరియు వైవిధ్యభరిత ఆర్థిక నిర్మాణం:** పారిశ్రామికీకరణ వ్యవసాయం మరియు రుతుపవనాలపై అధికంగా ఆధారపడటాన్ని తగ్గించి ఆర్థిక వ్యవస్థను మరింత స్థిరంగా మారుస్తుంది.
5. **మౌలిక సదుపాయాల అభివృద్ధి:** పారిశ్రామిక వృద్ధికి రవాణా, విద్యుత్, సమాచారం మరియు బ్యాంకింగ్ అవసరం; అది వాటి అభివృద్ధిని కూడా ప్రోత్సహిస్తుంది.
6. **స్వావలంబన:** ఉక్కు, యంత్ర పరికరాలు, రసాయనాలు మరియు భారీ ఇంజనీరింగ్ వంటి ప్రాథమిక మరియు మూలధన వస్తువుల పరిశ్రమలు దిగుమతులపై ఆధారపడటాన్ని తగ్గిస్తాయి.
7. **రక్షణ మరియు జాతీయ భద్రత:** ఆయుధాలు, మందుగుండు సామగ్రి, విమానాలు మరియు నౌకల తయారీకి బలమైన పారిశ్రామిక పునాది అవసరం. 1962 మరియు 1965 యుద్ధాలు రక్షణ పరిశ్రమల ప్రాముఖ్యతను భారతదేశానికి తెలియజేశాయి.
8. **అధిక మూలధన కల్పన రేటు:** పరిశ్రమలు లాభాలను ఆర్జించి వాటిని తిరిగి పెట్టుబడి పెడతాయి; పారిశ్రామిక ఆదాయాలకు పొదుపు ప్రవృత్తి ఎక్కువ.
9. **ఎగుమతి ఆదాయం మరియు చెల్లింపుల శేషంలో మెరుగుదల:** ధరలు హెచ్చుతగ్గులకు లోనయ్యే, వాణిజ్య నిబంధనలు క్షీణించే ప్రాథమిక ఉత్పత్తుల కంటే తయారీ వస్తువులు ఎక్కువ విదేశీ మారకాన్ని ఆర్జిస్తాయి.
10. **సాంకేతిక పురోగతి:** పారిశ్రామికీకరణ శాస్త్రీయ జ్ఞానం, నైపుణ్యాలు, పరిశోధన మరియు ఆధునిక దృక్పథాన్ని వ్యాప్తి చేస్తుంది.
11. **పట్టణీకరణ మరియు సామాజిక మార్పు:** పారిశ్రామిక వృద్ధి పట్టణాభివృద్ధికి, విద్యకు మరియు కులం వంటి సాంప్రదాయ అడ్డంకులు బలహీనపడటానికి దారి తీస్తుంది.
12. **ప్రభుత్వ ఆదాయం:** పరిశ్రమలు ప్రత్యక్ష మరియు పరోక్ష పన్నులకు ప్రధాన వనరు; ఇవి అభివృద్ధికి నిధులను సమకూరుస్తాయి.
13. **భారీ స్థాయి ప్రయోజనాలు (Economies of scale):** భారీ స్థాయి ఉత్పత్తి ఖర్చులను మరియు ధరలను తగ్గిస్తుంది.

మహలనోబిస్ నమూనా ఆధారంగా రూపొందిన రెండవ పంచవర్ష ప్రణాళిక (1956–61) బలమైన మూలధన వస్తువుల రంగం భారతదేశాన్ని స్వావలంబన దేశంగా మారుస్తుందనే తర్కంతో ప్రభుత్వ రంగంలో భారీ మరియు ప్రాథమిక పరిశ్రమలకు (ఉక్కు, బొగ్గు, యంత్ర నిర్మాణం మరియు విద్యుత్) అత్యధిక ప్రాధాన్యం ఇచ్చి దీర్ఘకాలిక వృద్ధికి పునాది వేసింది. చిన్న మరియు కుటీర పరిశ్రమలు వినియోగ వస్తువులను మరియు ఉపాధిని అందించాలి. భారతదేశం తన పెద్ద శ్రామిక శక్తికి ఉద్యోగాలు కల్పించడానికి, జనాభా డివిడెండ్‌ను సాధించడానికి మరియు అభివృద్ధి చెందిన ఆర్థిక వ్యవస్థగా మారడానికి పారిశ్రామికీకరణ తప్పనిసరి.

3.2 పారిశ్రామిక ఉత్పత్తిలో ధోరణులు

భారతదేశంలో పారిశ్రామిక వృద్ధిని ప్రధానంగా గణాంకాలు మరియు కార్యక్రమాల అమలు మంత్రిత్వ శాఖ (MoSPI) పరిధిలోని జాతీయ గణాంక కార్యాలయం (NSO) నెలవారీగా రూపొందించి విడుదల చేసే పారిశ్రామిక ఉత్పత్తి సూచీ (IIP) ద్వారా కొలుస్తారు. ఇది ఆధార సంవత్సరంతో పోలిస్తే ఒక కాలంలో పారిశ్రామిక ఉత్పత్తి పరిమాణంలో వచ్చిన మార్పులను కొలుస్తుంది. IIP ఆధార సంవత్సర సవరణపై సాంకేతిక సలహా కమిటీ (TAC-IIP) మార్గదర్శకత్వంలో 2026 జూన్ 1న MoSPI IIP ఆధార సంవత్సరాన్ని 2011-12 నుండి 2022-23కి సవరించింది. కొత్త శ్రేణి నాలుగు రంగాలను కవర్ చేస్తుంది: తయారీ (సుమారు 76 శాతం భారం), గనులు మరియు క్వారీలు (సుమారు 11 శాతం), విద్యుత్ మరియు గ్యాస్ సరఫరా (సుమారు 11 శాతం), కొత్తగా చేర్చిన నీటి సరఫరా, మురుగునీరు మరియు వ్యర్థాల నిర్వహణ (సుమారు 2 శాతం).

పాత శ్రేణిలో భారాలు తయారీ సుమారు 78, గనులు సుమారు 14, విద్యుత్ సుమారు 8 శాతం. సంబంధిత మరో సూచిక కీలక పరిశ్రమల సూచీ (ICI); దీనిని పరిశ్రమలు మరియు అంతర్గత వాణిజ్య ప్రోత్సాహక విభాగం (DPIIT) ఆర్థిక సలహాదారు కార్యాలయం నెలవారీగా విడుదల చేస్తుంది. దీని ఆధార సంవత్సరాన్ని కూడా 2026 జూలై 20న 2022-23కి సవరించారు; ఇది ఇప్పుడు తొమ్మిది కీలక పరిశ్రమలను కవర్ చేస్తుంది: బొగ్గు, ముడి చమురు, సహజ వాయువు, రిఫైనరీ ఉత్పత్తులు, ఎరువులు, ఉక్కు, సిమెంట్, విద్యుత్ మరియు కొత్తగా చేర్చిన ఇనుప ఖనిజం. IIPలో వీటి మొత్తం భారం గతంలో సుమారు 40 శాతం నుండి ఇప్పుడు సుమారు 33 శాతానికి తగ్గింది; విద్యుత్‌కు అత్యధిక భారం ఉంది. నమోదైన కర్మాగారాలపై వివరణాత్మక సమాచారం NSO నిర్వహించే వార్షిక పరిశ్రమల సర్వే (ASI) నుండి లభిస్తుంది; GDPలో పరిశ్రమల వాటాను జాతీయ ఖాతాల నుండి పొందుతారు, ఇవి కూడా ఇప్పుడు 2022-23ని ఆధార సంవత్సరంగా ఉపయోగిస్తున్నాయి.

భారతదేశంలో పారిశ్రామిక వృద్ధి దశలు:

దశ I (1951–1965): ఈ దశలో భారతదేశం తన పారిశ్రామిక నిర్మాణానికి పునాది వేసి వేగవంతమైన పారిశ్రామిక వృద్ధిని సాధించింది; మొదటి మూడు పంచవర్ష ప్రణాళికల కాలంలో పారిశ్రామిక ఉత్పత్తి సంవత్సరానికి సుమారు 7–8 శాతం పెరిగింది. ఈ వృద్ధి ఉక్కు, భారీ ఇంజనీరింగ్, యంత్ర పరికరాలు, రసాయనాలు, ఎరువులు మరియు విద్యుత్ వంటి ప్రాథమిక మరియు భారీ పరిశ్రమలలో భారీ ప్రభుత్వ పెట్టుబడులపై ఆధారపడింది. ముఖ్యంగా సోవియట్ సహాయంతో భిలాయ్‌లో, జర్మనీ సహాయంతో రూర్కెలాలో, బ్రిటన్ సహాయంతో దుర్గాపూర్‌లో ఉక్కు కర్మాగారాలు ఏర్పాటయ్యాయి. ఫలితంగా పారిశ్రామిక రంగంలో మూలధన వస్తువులు మరియు ప్రాథమిక పరిశ్రమల వాటా గణనీయంగా పెరిగింది.

దశ II: 1965–1980: ఈ దశలో భారత పారిశ్రామిక రంగం స్తబ్ధత లేదా మందగమనానికి లోనైంది; పారిశ్రామిక వృద్ధి సంవత్సరానికి సుమారు 4–5 శాతానికి పడిపోయింది. ఈ మందగమనానికి అనేక కారణాలు ఉన్నాయి.

1962, 1965 మరియు 1971 యుద్ధాలు వనరులను మళ్లించాయి; 1965–67 తీవ్ర కరువులు ఆర్థిక వ్యవస్థను తీవ్రంగా దెబ్బతీశాయి. 1973 మరియు 1979 చమురు ధరల షాక్‌లు ఖర్చులను పెంచి చెల్లింపుల శేషాన్ని దిగజార్చాయి. అదే సమయంలో వాస్తవ ప్రభుత్వ పెట్టుబడులు తగ్గాయి; విద్యుత్, బొగ్గు మరియు రైల్వేల వంటి మౌలిక సదుపాయాలు బలహీనంగా పనిచేసి సరఫరా అడ్డంకులను సృష్టించాయి.

దశ III: 1980–1991: ఈ దశలో భారత పారిశ్రామిక రంగం కోలుకుంది; వృద్ధి సంవత్సరానికి సుమారు 7–8 శాతానికి పుంజుకుంది. ఈ పునరుద్ధరణకు అనేక అంశాలు దోహదపడ్డాయి. పారిశ్రామిక లైసెన్సింగ్‌ను పాక్షికంగా సరళీకరించారు, సాంకేతికత దిగుమతులను సులభతరం చేశారు. మౌలిక సదుపాయాలలో ప్రభుత్వ పెట్టుబడులు పెరిగాయి. మారుతి కార్ల వంటి ఆటోమొబైల్స్ మరియు ఎలక్ట్రానిక్స్ వంటి మన్నికైన వినియోగ వస్తువులకు డిమాండ్ పెరిగింది; వ్యవసాయం మెరుగ్గా పనిచేయడంతో గ్రామీణ ఆదాయాలు మరియు డిమాండ్ పెరిగాయి. అయితే ఈ వృద్ధికి పాక్షికంగా భారీ దేశీయ మరియు విదేశీ రుణాల ద్వారా నిధులు సమకూరాయి; ఇది 1991 చెల్లింపుల శేష సంక్షోభానికి దారి తీసింది.

దశ IV: 1991 నుండి: 1991 నుండి భారత పారిశ్రామికాభివృద్ధిలో సంస్కరణల అనంతర కాలం; ఇది వృద్ధి మరియు మందగమన దశలు మారి మారి రావడంతో గుర్తించబడింది. 1991–92లో చెల్లింపుల శేష సంక్షోభం మరియు దిగుమతుల కోతల కారణంగా కొద్దికాలం మందగమనం ఏర్పడింది. 1993 నుండి 1997 మధ్య ఆర్థిక సంస్కరణలు మరియు విదేశీ పెట్టుబడుల సహాయంతో పరిశ్రమలు వేగంగా, కొన్ని సంవత్సరాల్లో సుమారు 10–12 శాతం వృద్ధి చెందాయి. 1997 నుండి 2002 వరకు తూర్పు ఆసియా సంక్షోభం మరియు బలహీనమైన దేశీయ డిమాండ్ కారణంగా వృద్ధి మళ్ళీ నెమ్మదించింది. 2003–2008 సంవత్సరాలు పెట్టుబడులు, ఎగుమతులు మరియు మౌలిక సదుపాయాల నేతృత్వంలో 8–10 శాతం పారిశ్రామిక వృద్ధితో విజృంభణ కాలం. 2008 ప్రపంచ ఆర్థిక సంక్షోభం తర్వాత 2008–2013లో వృద్ధి నెమ్మదించింది; విధాన స్తంభన మరియు నిలిచిపోయిన ప్రాజెక్టులు దీనిని మరింత దిగజార్చాయి. 2014–2019లో వృద్ధి మోస్తరుగా ఉంది. 2020–21లో COVID-19 లాక్‌డౌన్ కారణంగా పారిశ్రామిక ఉత్పత్తి బాగా పడిపోయింది; 2021–22 నుండి కోలుకుంది.

భారతీయ పరిశ్రమలలో నిర్మాణాత్మక మార్పులు:

1. **వైవిధ్యీకరణ:** భారతదేశం ఇప్పుడు వినియోగ వస్తువుల నుండి మూలధన వస్తువులు, ఆటోమొబైల్స్, విమాన విడిభాగాలు, ఉపగ్రహాలు, ఔషధాలు మరియు ఎలక్ట్రానిక్స్ వరకు విస్తృత శ్రేణి వస్తువులను ఉత్పత్తి చేస్తోంది.
2. **మూలధన మరియు మధ్యంతర వస్తువుల వృద్ధి:** తొలి ప్రణాళికల్లో ప్రాథమిక మరియు మూలధన వస్తువుల వాటా గణనీయంగా పెరిగింది.
3. **సాంప్రదాయ పరిశ్రమల క్షీణత:** నూలు వస్త్రాలు, జనపనార మరియు చక్కెర వాటా తగ్గింది.
4. **ఆధునిక పరిశ్రమల ఆవిర్భావం:** ఆటోమొబైల్స్, ఔషధాలు, రసాయనాలు, పెట్రోలియం శుద్ధి మరియు ఇటీవల మొబైల్ ఫోన్లు మరియు ఎలక్ట్రానిక్స్.
5. 1991 తర్వాత **ప్రైవేట్ రంగం మరియు FDI పాత్ర పెరగడం**.

భారతీయ పరిశ్రమల సమస్యలు:

1. GDP (సుమారు 15–17 శాతం) మరియు ఉపాధిలో **తయారీ రంగం తక్కువ వాటా**.
2. **మౌలిక సదుపాయాల అడ్డంకులు:** విద్యుత్, రవాణా-నిల్వ (logistics) మరియు భూమి అధిక ఖర్చు.
3. **అధిక రుణ వ్యయం** మరియు చిన్న సంస్థలకు పరిమిత అందుబాటు.
4. **కఠినమైన కార్మిక చట్టాలు** మరియు నైపుణ్యాల కొరత (ఇప్పుడు నాలుగు కార్మిక కోడ్‌ల ద్వారా పరిష్కరిస్తున్నారు).
5. మహారాష్ట్ర, గుజరాత్, తమిళనాడు, కర్ణాటక మరియు జాతీయ రాజధాని ప్రాంతంలో పరిశ్రమల **ప్రాంతీయ కేంద్రీకరణ**.
6. అనేక యూనిట్ల, ముఖ్యంగా చిన్న యూనిట్ల **పారిశ్రామిక రుగ్మత** (**sickness**).
7. **పరిశోధన మరియు అభివృద్ధిపై తక్కువ వ్యయం** (GDPలో 1 శాతం కంటే తక్కువ).
8. ముఖ్యంగా చైనా నుండి **దిగుమతుల పోటీ**.
9. ఎలక్ట్రానిక్స్, సౌర ఫలకాలలో **దిగుమతి చేసుకున్న విడిభాగాలపై ఆధారపడటం**.

3.3 పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానం, 1956

పారిశ్రామికాభివృద్ధి పట్ల ప్రభుత్వ దృక్పథాన్ని తెలిపే సమగ్ర ప్రకటనను పారిశ్రామిక విధానం అంటారు. ఇది ప్రభుత్వ మరియు ప్రైవేట్ రంగాల పాత్రలను, చిన్న మరియు పెద్ద పరిశ్రమలు, విదేశీ మూలధనం, లైసెన్సింగ్, పరిశ్రమల స్థాపన స్థలం, కార్మికులు మరియు సాంకేతికత పట్ల విధానాలను తెలియజేస్తుంది.

స్వతంత్ర భారతదేశ మొదటి పారిశ్రామిక విధానం 1948 ఏప్రిల్ 6న ప్రకటించబడింది. ఇది **మిశ్రమ ఆర్థిక వ్యవస్థను** ఏర్పాటు చేసి పరిశ్రమలను నాలుగు వర్గాలుగా విభజించింది: (i) ప్రభుత్వ ప్రత్యేక గుత్తాధిపత్యం (ఆయుధాలు మరియు మందుగుండు సామగ్రి, అణుశక్తి, రైల్వేలు); (ii) మిశ్రమ రంగం (బొగ్గు, ఇనుము మరియు ఉక్కు, విమానాలు, నౌకా నిర్మాణం, టెలిఫోన్ మరియు టెలిగ్రాఫ్, ఖనిజ నూనెలు), వీటిలో కొత్త యూనిట్లను ప్రభుత్వం స్థాపిస్తుంది; (iii) ప్రభుత్వ నియంత్రణ మరియు క్రమబద్ధీకరణలోని పరిశ్రమలు; (iv) ప్రైవేట్ రంగం. పరిశ్రమల (అభివృద్ధి మరియు నియంత్రణ) చట్టం, 1951 పరిశ్రమలకు లైసెన్సింగ్‌ను నిర్దేశించింది.

నాలుగు ప్రధాన కారణాల వల్ల 1956లో కొత్త పారిశ్రామిక విధానం అవసరమైంది: ఆదేశిక సూత్రాలతో కూడిన రాజ్యాంగాన్ని ఆమోదించడం; 1954 డిసెంబర్‌లో లోక్‌సభ "సామ్యవాద తరహా సమాజం" (socialistic pattern of society) లక్ష్యాన్ని ఆమోదించడం; మహలనోబిస్ నమూనాను అనుసరించి భారీ పరిశ్రమలకు ప్రాధాన్యం ఇచ్చిన రెండవ పంచవర్ష ప్రణాళిక ప్రారంభం; మరియు ప్రభుత్వ రంగాన్ని విస్తరించవలసిన అవసరం. ఈ మేరకు 1956 ఏప్రిల్ 30న కొత్త పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానం (IPR) ఆమోదించబడింది. ఇది 1991 వరకు భారత పారిశ్రామిక విధానానికి ఆధారంగా ఉంది; దీనిని తరచుగా "భారతదేశ ఆర్థిక రాజ్యాంగం" అని వర్ణిస్తారు.

IPR, 1956 లక్ష్యాలు:

1. ఆర్థిక వృద్ధి రేటును వేగవంతం చేసి పారిశ్రామికీకరణను త్వరితగతిన సాధించడం.
2. భారీ మరియు యంత్ర నిర్మాణ పరిశ్రమలను అభివృద్ధి చేయడం.
3. ప్రభుత్వ రంగాన్ని విస్తరించడం.
4. పెద్ద మరియు పెరుగుతున్న సహకార రంగాన్ని నిర్మించడం.
5. ప్రైవేట్ వ్యక్తుల చేతుల్లో ఆర్థిక శక్తి కేంద్రీకరణను నివారించి ఆదాయ మరియు సంపద అసమానతలను తగ్గించడం.
6. ఉపాధి అవకాశాలను విస్తరించడం.
7. పారిశ్రామికాభివృద్ధిలో ప్రాంతీయ అసమతుల్యతలను తగ్గించడం.

IPR, 1956 ముఖ్య లక్షణాలు:

1. పరిశ్రమలను మూడు షెడ్యూళ్లుగా వర్గీకరణ:

1956 పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానం పరిశ్రమల అభివృద్ధిలో ప్రభుత్వ పాత్రను బట్టి వాటిని మూడు షెడ్యూళ్లుగా వర్గీకరించింది.

షెడ్యూల్ A: షెడ్యూల్ Aలో ప్రభుత్వ ప్రత్యేక బాధ్యత గల 17 పరిశ్రమలు ఉన్నాయి; ఈ పరిశ్రమలలో కొత్త యూనిట్లను ప్రభుత్వం మాత్రమే స్థాపించాలి. ఆయుధాలు మరియు మందుగుండు సామగ్రి, అణుశక్తి, ఇనుము మరియు ఉక్కు, భారీ కాస్టింగ్‌లు మరియు ఫోర్జింగ్‌లు, భారీ యంత్రాలు, భారీ విద్యుత్ యంత్రాలు, బొగ్గు మరియు లిగ్నైట్, ఖనిజ నూనెలు, ఇనుప ఖనిజం మరియు ఇతర ముఖ్యమైన ఖనిజాల తవ్వకం, విమానాలు, వాయు రవాణా, రైల్వే రవాణా, నౌకా నిర్మాణం, టెలిఫోన్లు మరియు టెలిగ్రాఫ్, విద్యుత్ ఉత్పత్తి మరియు పంపిణీ ఇందులో ఉన్నాయి.

షెడ్యూల్ B: షెడ్యూల్ Bలో క్రమంగా ప్రభుత్వ యాజమాన్యంలోకి రావలసిన 12 పరిశ్రమలు ఉన్నాయి. ఈ పరిశ్రమలలో సాధారణంగా ప్రభుత్వమే కొత్త యూనిట్లను స్థాపిస్తుంది, కానీ ప్రైవేట్ రంగం కూడా అనుబంధంగా కృషి చేయడానికి అనుమతించారు. ఇతర ఖనిజాలు, అల్యూమినియం మరియు ఇనుమేతర లోహాలు, యంత్ర పరికరాలు, ఫెర్రో-మిశ్రమ లోహాలు మరియు టూల్ స్టీల్స్, ప్రాథమిక మరియు మధ్యంతర రసాయనాలు, యాంటీబయాటిక్స్ మరియు అత్యవసర ఔషధాలు, ఎరువులు, కృత్రిమ రబ్బరు, రోడ్డు రవాణా మరియు సముద్ర రవాణా ఇందులో ఉన్నాయి.

షెడ్యూల్ C: షెడ్యూల్ Cలో ప్రైవేట్ రంగానికి వదిలిన మిగిలిన అన్ని పరిశ్రమలు ఉన్నాయి. అయితే వాటి అభివృద్ధి పరిశ్రమల (అభివృద్ధి మరియు నియంత్రణ) చట్టం, 1951 కింద నియంత్రణ మరియు లైసెన్సింగ్‌కు లోబడి ఉంటుంది. ఈ షెడ్యూల్ ప్రధానంగా వస్త్రాలు, చక్కెర, కాగితం మరియు సిమెంట్ వంటి వినియోగ వస్తువుల పరిశ్రమలను కవర్ చేసింది.

ఈ వర్గీకరణ కఠినమైనది కాదు: ప్రభుత్వం ఏ పరిశ్రమనైనా ప్రారంభించవచ్చు; జాతీయ ప్రయోజనాల దృష్ట్యా షెడ్యూల్ Aలో ప్రైవేట్ యూనిట్లను అనుమతించవచ్చు.

2. చిన్న తరహా మరియు కుటీర పరిశ్రమలకు ప్రోత్సాహం: ఉపాధి కల్పించడంలో, మూలధనాన్ని సమీకరించడంలో మరియు మరింత సమానమైన ఆదాయ పంపిణీని నిర్ధారించడంలో వాటి పాత్రను తీర్మానం గుర్తించింది. పెద్ద పరిశ్రమల ఉత్పత్తిని పరిమితం చేయడం, భిన్నమైన పన్నులు మరియు ప్రత్యక్ష సబ్సిడీల ద్వారా, చిన్న పరిశ్రమల అభివృద్ధి సంస్థ మరియు ఖాదీ మరియు గ్రామీణ పరిశ్రమల కమిషన్ వంటి సంస్థల ద్వారా వాటికి సహాయం చేయాలి.

3. ప్రాంతీయ అసమానతల తొలగింపు: మౌలిక సదుపాయాలు మరియు ప్రోత్సాహకాలు కల్పించడం ద్వారా వెనుకబడిన ప్రాంతాల్లో పరిశ్రమలను స్థాపించాలి.

4. కార్మికుల పట్ల న్యాయమైన వ్యవహారం: మెరుగైన పని పరిస్థితులు, అధిక ఉత్పాదకతకు ప్రోత్సాహకాలు మరియు నిర్వహణలో కార్మికుల భాగస్వామ్యం.

5. విదేశీ మూలధనం పట్ల విధానం: సాధ్యమైనంత వరకు అధిక యాజమాన్యం మరియు ప్రభావవంతమైన నియంత్రణ భారతీయుల చేతుల్లో ఉండేలా విదేశీ మూలధనాన్ని జాగ్రత్తగా స్వీకరించారు.

6. సాంకేతిక మరియు నిర్వహణ సిబ్బంది: సాంకేతిక మరియు నిర్వహణ సిబ్బందికి శిక్షణ ఇవ్వవలసిన అవసరాన్ని నొక్కి చెప్పారు.

7. ప్రభుత్వ రంగం వాణిజ్య సూత్రాలపై పనిచేయాలి మరియు తదుపరి పెట్టుబడుల కోసం లాభాలు ఆర్జించాలి.

పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానం 1956 - ప్రయోజనాలు

1956 పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానానికి అనేక ప్రయోజనాలు ఉన్నాయి. ఇది ఉక్కు, భారీ ఇంజనీరింగ్, విద్యుత్ మరియు పెట్రోలియం వంటి భారీ మరియు ప్రాథమిక పరిశ్రమలకు బలమైన పునాదిని నిర్మించడంలో సహాయపడింది. ఇది ప్రభుత్వ రంగం వేగవంతమైన విస్తరణకు దారి తీసింది; ప్రభుత్వ రంగం ఆర్థిక వ్యవస్థలో "కీలక స్థానాలను" (commanding heights) ఆక్రమించింది. మూలధన వస్తువులలో దేశీయ సామర్థ్యాన్ని అభివృద్ధి చేయడం ద్వారా స్వావలంబనను ప్రోత్సహించి, దిగుమతి చేసుకున్న యంత్రాలపై భారతదేశం ఆధారపడటాన్ని తగ్గించింది. ఉపాధి కల్పనలో సహాయపడిన చిన్న తరహా పరిశ్రమలకు కూడా మద్దతునిచ్చింది. చివరగా, భిలాయ్, రూర్కెలా మరియు బొకారో ఉక్కు కర్మాగారాల వలె ప్రభుత్వ సంస్థలను వెనుకబడిన ప్రాంతాల్లో స్థాపించడం ద్వారా సమతుల్య ప్రాంతీయ అభివృద్ధికి దోహదపడింది.

పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానం 1956 - లోపాలు:

1956 పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానానికి అనేక లోపాలు కూడా ఉన్నాయి. అధిక నియంత్రణలు మరియు పారిశ్రామిక లైసెన్సింగ్ జాప్యాలకు మరియు అవినీతికి కారణమై "లైసెన్స్-పర్మిట్ రాజ్"కు దారి తీశాయి. అధిక సిబ్బంది, బలహీన నిర్వహణ మరియు రాజకీయ జోక్యం కారణంగా అనేక ప్రభుత్వ రంగ సంస్థలు నష్టాలను చవిచూశాయి. హజారీ నివేదిక (1967) మరియు దత్ కమిటీ (1969) చూపినట్లుగా, పెద్ద వ్యాపార సంస్థలే ఎక్కువ లైసెన్సులు

పొందినందున ఆర్థిక శక్తి కేంద్రీకరణను నివారించడంలో ఈ విధానం విఫలమైంది. దేశీయ మరియు విదేశీ పోటీ రెండింటి నుండి రక్షణ పరిశ్రమలను అసమర్థంగా, వాటి ఉత్పత్తులను నాణ్యతలేనివిగా మార్చింది. వినియోగ వస్తువులు మరియు వ్యవసాయాన్ని సాపేక్షంగా నిర్లక్ష్యం చేయడం కొరతలకు మరియు ద్రవ్యోల్బణానికి దారి తీసింది. ఫలితంగా 1965–80 కాలంలో పారిశ్రామిక వృద్ధి నెమ్మదించింది.

తర్వాత 1973, 1977, 1980 మరియు 1985–86 విధాన ప్రకటనలు MRTP చట్టం (1969), FERA (1973), ఉమ్మడి రంగం భావన మరియు 1980లలో పాక్షిక సరళీకరణ వంటి కొన్ని మార్పులు చేశాయి. కానీ సమగ్ర సంస్కరణ 1991లోనే వచ్చింది.

3.4 నూతన పారిశ్రామిక విధానం, 1991

1990–91 నాటికి భారతదేశం తీవ్రమైన ఆర్థిక సంక్షోభాన్ని ఎదుర్కొంటోంది; ఇది 1991 సంస్కరణలకు నేపథ్యంగా నిలిచింది. అత్యంత తీవ్రమైన సమస్య చెల్లింపుల శేష సంక్షోభం: విదేశీ మారక నిల్వలు సుమారు US$ 1 బిలియన్‌కు పడిపోయాయి, ఇవి కేవలం రెండు వారాల దిగుమతులకు మాత్రమే సరిపోతాయి. కేంద్ర కోశ లోటు GDPలో సుమారు 8 శాతంగా ఎక్కువగా ఉంది, ప్రభుత్వ రుణం పెరుగుతోంది, ద్రవ్యోల్బణం సుమారు 13–14 శాతానికి చేరింది. 1990–91 గల్ఫ్ యుద్ధం చమురు ధరలను పెంచి, గల్ఫ్‌లోని భారతీయ కార్మికుల నుండి వచ్చే చెల్లింపులను (remittances) నిలిపివేయడం ద్వారా పరిస్థితిని మరింత దిగజార్చింది. విశ్వాసం సన్నగిల్లడంతో భారతదేశ క్రెడిట్ రేటింగ్ తగ్గించబడింది; ప్రవాస భారతీయులు తమ డిపాజిట్లను ఉపసంహరించుకున్నారు. ప్రధాన మంత్రి పి.వి. నరసింహారావు నేతృత్వంలోని కొత్త ప్రభుత్వం, డా. మన్మోహన్ సింగ్ ఆర్థిక మంత్రిగా, ఆర్థిక సంస్కరణల కార్యక్రమంలో భాగంగా కేంద్ర బడ్జెట్‌తో పాటు 1991 జూలై 24న నూతన పారిశ్రామిక విధానాన్ని (NIP) ప్రకటించింది.

నూతన పారిశ్రామిక విధానం, 1991 లక్ష్యాలు:

1. అనవసరమైన అధికార నియంత్రణల నుండి పరిశ్రమలను విముక్తి చేయడం.
2. ఆర్థిక వ్యవస్థను సరళీకరించి ప్రపంచ ఆర్థిక వ్యవస్థతో అనుసంధానించడం.
3. విదేశీ ప్రత్యక్ష పెట్టుబడులపై ఆంక్షలను తొలగించడం.
4. ప్రభుత్వ రంగాన్ని మరింత సమర్థవంతంగా మరియు పోటీతత్వంతో మార్చడం.
5. భారతీయ పరిశ్రమల ఉత్పాదకత, నాణ్యత మరియు పోటీతత్వాన్ని మెరుగుపరచడం.
6. గత విజయాలపై ఆధారపడి నిర్మిస్తూ, వక్రీకరణలు మరియు బలహీనతలను సరిదిద్దడం.

నూతన పారిశ్రామిక విధానం, 1991 ముఖ్య లక్షణాలు:

1. పారిశ్రామిక లైసెన్సింగ్ రద్దు (de-licensing): భద్రత మరియు వ్యూహాత్మక అంశాలు, సామాజిక కారణాలు, ప్రమాదకర రసాయనాలు మరియు పర్యావరణ కారణాలు, విలాసవంతమైన వినియోగ వస్తువులకు సంబంధించిన 18 పరిశ్రమల చిన్న జాబితా మినహా అన్ని ప్రాజెక్టులకు పారిశ్రామిక లైసెన్సింగ్‌ను రద్దు చేశారు. ఈ జాబితాను మరింత తగ్గించారు; ఈ రోజు రక్షణ పరికరాలు, పారిశ్రామిక పేలుడు పదార్థాలు, ప్రమాదకర రసాయనాలు, పొగాకు సిగార్లు మరియు సిగరెట్లు వంటి కొన్ని పరిశ్రమలకు మాత్రమే లైసెన్స్ అవసరం.

2. ప్రభుత్వ రంగ పాత్ర తగ్గింపు (dereservation): ప్రభుత్వ రంగానికి కేటాయించిన పరిశ్రమల సంఖ్యను 1991లో 17 నుండి 8కి తగ్గించారు. అప్పటి నుండి దీనిని కేవలం రెండింటికి — అణుశక్తి మరియు రైల్వే కార్యకలాపాలు — తగ్గించారు. రక్షణ, గనులు, విద్యుత్, టెలికమ్యూనికేషన్లు, విమానయాన సంస్థలు మరియు బ్యాంకింగ్ వంటి రంగాలను కూడా ప్రైవేట్ సంస్థలకు తెరిచారు.

3. ప్రభుత్వ రంగ సంస్థల సంస్కరణ: 1991 నూతన పారిశ్రామిక విధానం ప్రభుత్వ రంగ సంస్థలలో (PSUs) ముఖ్యమైన సంస్కరణలను కూడా ప్రవేశపెట్టింది. PSUలలో ప్రభుత్వ వాటాలో కొంత భాగాన్ని మ్యూచువల్ ఫండ్లు, ఆర్థిక సంస్థలు, సాధారణ ప్రజలు మరియు కార్మికులకు విక్రయించారు (disinvestment). రుగ్మత గల PSUలను పారిశ్రామిక మరియు ఆర్థిక పునర్నిర్మాణ బోర్డుకు (BIFR) నివేదించారు; అది వాటి పునరుద్ధరణ లేదా మూసివేతపై నిర్ణయం తీసుకుంది. PSUలకు ఎక్కువ స్వయంప్రతిపత్తి ఇస్తూ పనితీరుకు జవాబుదారీగా చేయడానికి ప్రభుత్వం మరియు PSUల మధ్య అవగాహన ఒప్పందాలు (MoUs) కుదుర్చుకున్నారు. తర్వాత లాభదాయక PSUలకు మరింత ఆర్థిక మరియు కార్యాచరణ స్వేచ్ఛ ఇవ్వడానికి ప్రభుత్వం 1997లో నవరత్న మరియు మినీరత్న వర్గాలను, 2010లో మహారత్న వర్గాన్ని ప్రవేశపెట్టింది.

4. విదేశీ ప్రత్యక్ష పెట్టుబడుల (FDI) సరళీకరణ: 1991 నూతన పారిశ్రామిక విధానం విదేశీ ప్రత్యక్ష పెట్టుబడులను సరళీకరించింది. 34 అధిక ప్రాధాన్య పరిశ్రమలలో 51 శాతం వరకు FDIకి స్వయంచాలక ఆమోదం ఇచ్చారు; ఇతర ప్రతిపాదనలను పరిశీలించడానికి విదేశీ పెట్టుబడుల ప్రోత్సాహక బోర్డు (FIPB) ఏర్పాటు చేశారు; FIPBని 2017లో రద్దు చేశారు. అప్పటి నుండి FDI పరిమితులను క్రమంగా పెంచారు; ఈ రోజు చాలా రంగాలలో స్వయంచాలక మార్గం (automatic route) కింద 100 శాతం FDI అనుమతి ఉంది. 2021 నుండి టెలికాం రంగంలో స్వయంచాలక మార్గం కింద 100 శాతం FDI అనుమతిస్తున్నారు. సబ్‌కా బీమా సబ్‌కీ రక్షా (బీమా చట్టాల సవరణ) చట్టం, 2025 తర్వాత, 2026 మే 2 నాటి నోటిఫికేషన్ బీమా కంపెనీలకు పరిమితిని స్వయంచాలక మార్గం కింద 74 శాతం నుండి 100 శాతానికి పెంచింది; అయితే LICకి పరిమితి 20 శాతంగానే ఉంది.

5. విదేశీ సాంకేతిక ఒప్పందాల సరళీకరణ: రాయల్టీ మరియు ఏకమొత్త చెల్లింపులకు నిర్దిష్ట పరిమితులలో, అధిక ప్రాధాన్య పరిశ్రమలలో విదేశీ సాంకేతిక ఒప్పందాలకు స్వయంచాలక అనుమతి ఇచ్చారు.

6. MRTP చట్ట సవరణ: గుత్తాధిపత్యాలు మరియు నిర్బంధ వాణిజ్య పద్ధతుల చట్టం, 1969 ప్రకారం పెద్ద సంస్థలు (₹100 కోట్లకు పైగా ఆస్తులు) విస్తరణ, విలీనాలు మరియు కొత్త యూనిట్ల కోసం ముందస్తు అనుమతి పొందాలి. ఈ నిబంధనను తొలగించారు; చట్టం ఇప్పుడు అన్యాయమైన మరియు నిర్బంధ వాణిజ్య పద్ధతులను నియంత్రించడంపై దృష్టి సారించింది. 2002లో MRTP చట్టం స్థానంలో పోటీ చట్టం, 2002 వచ్చింది; భారత పోటీ కమిషన్ (CCI) ఏర్పాటైంది.

7. పరిశ్రమల స్థాపన స్థల విధానం సరళీకరణ: 10 లక్షలకు పైగా జనాభా గల నగరాలు మినహా పరిశ్రమల స్థాపనకు అనుమతి అవసరం లేదు; అటువంటి నగరాల్లో కాలుష్యం కలిగించని పరిశ్రమలను నగర పరిమితుల నుండి కనీసం 25 కి.మీ. దూరంలో స్థాపించాలి.

8. దశలవారీ తయారీ కార్యక్రమం రద్దు — కాలక్రమేణా ఎక్కువ దేశీయ విడిభాగాలను వాడాలనే నిబంధనను తొలగించారు.

9. తప్పనిసరి మార్పిడి నిబంధన తొలగింపు — బ్యాంకులు మరియు ఆర్థిక సంస్థలు రుణాలను ఈక్విటీగా మార్చవలసిన అవసరం లేదు.

10. చిన్న తరహా పరిశ్రమలకు మద్దతు: చిన్న, అతి చిన్న మరియు గ్రామీణ సంస్థల కోసం ప్రత్యేక విధానం (ఆగస్టు 1991) రుణాలను పెంచి, పెద్ద సంస్థలు 24 శాతం వరకు ఈక్విటీ భాగస్వామ్యం కలిగి ఉండటానికి అనుమతించింది.

ప్రయోజనాలు:

1. 1990ల మధ్యలో మరియు 2003–08లో **అధిక పారిశ్రామిక వృద్ధి**.
2. **పోటీ పెరగడం**, సామర్థ్యం, ఉత్పత్తుల నాణ్యత మరియు వినియోగదారులకు ఎంపిక పెరగడం.
3. **భారీగా FDI ప్రవాహం** మరియు ఆధునిక సాంకేతికత; FDIకి భారతదేశం అగ్ర గమ్యస్థానాలలో ఒకటిగా మారింది.
4. ఆటోమొబైల్స్, టెలికమ్యూనికేషన్లు, ఎలక్ట్రానిక్స్ మరియు ఔషధాల వంటి **కొత్త పరిశ్రమల వృద్ధి**.
5. తయారీ వస్తువుల **ఎగుమతుల విస్తరణ**.
6. **లైసెన్స్-పర్మిట్ రాజ్ అంతం** మరియు పారిశ్రామిక అనుమతులలో అవినీతి తగ్గడం.

లోపాలు:

1. **ఉపాధిరహిత వృద్ధి:** పారిశ్రామిక వృద్ధి తగినంత ఉపాధిని సృష్టించలేదు; అనేక సంస్థలు మరింత మూలధన-సాంద్రంగా మారాయి.
2. పెద్ద సంస్థలు మరియు దిగుమతుల పోటీ కారణంగా **చిన్న యూనిట్ల మూసివేత**.
3. పెట్టుబడులు ఇప్పటికే అభివృద్ధి చెందిన రాష్ట్రాలకే ప్రవహించడంతో **ప్రాంతీయ అసమతుల్యతలు పెరగడం**.
4. PSUల **వాటాల విక్రయంలో తక్కువ విలువ కట్టడం** మరియు ప్రజా ఆస్తుల నష్టం.
5. **విదేశీ మూలధనం మరియు సాంకేతికతపై ఆధారపడటం పెరగడం** మరియు కీలక రంగాలపై విదేశీ నియంత్రణ ప్రమాదం.
6. **GDPలో తయారీ రంగం వాటా** గణనీయంగా **పెరగలేదు**.
7. ఆదాయం మరియు సంపద **అసమానతలు పెరగడం**.

3.5 ఆర్థిక సంస్కరణలు: సరళీకరణ-ప్రైవేటీకరణ-ప్రపంచీకరణ

1991 జూలైలో ప్రారంభమైన ఆర్థిక సంస్కరణలను నూతన ఆర్థిక విధానం (NEP) లేదా LPG నమూనా — సరళీకరణ (Liberalisation), ప్రైవేటీకరణ (Privatisation) మరియు ప్రపంచీకరణ (Globalisation) — అంటారు. సంస్కరణలకు రెండు భాగాలు ఉన్నాయి:

స్థిరీకరణ చర్యలు-స్వల్పకాలికం: చెల్లింపుల శేష సంక్షోభాన్ని సరిదిద్దడానికి మరియు ద్రవ్యోల్బణం, కోశ లోటును నియంత్రించడానికి — రూపాయి విలువ తగ్గింపు, ప్రభుత్వ వ్యయం తగ్గింపు మరియు IMF నుండి రుణాలు.

నిర్మాణాత్మక సంస్కరణ చర్యలు-దీర్ఘకాలికం: కఠినత్వాలను తొలగించడం ద్వారా ఆర్థిక వ్యవస్థ సామర్థ్యాన్ని మరియు అంతర్జాతీయ పోటీతత్వాన్ని మెరుగుపరచడానికి — పారిశ్రామిక, వాణిజ్య, ఆర్థిక, కోశ మరియు ప్రభుత్వ రంగ సంస్కరణలు.

1. సరళీకరణ (Liberalisation): మార్కెట్లు మరియు ప్రైవేట్ సంస్థలు స్వేచ్ఛగా పనిచేసేలా ఆర్థిక కార్యకలాపాలపై అనవసరమైన ప్రభుత్వ నియంత్రణలు మరియు ఆంక్షలను తొలగించడాన్ని సరళీకరణ అంటారు. సరళీకరణ చర్యలు:

పారిశ్రామిక రంగం: పారిశ్రామిక లైసెన్సింగ్ రద్దు; ప్రభుత్వ రంగానికి కేటాయించిన పరిశ్రమల రిజర్వేషన్ తొలగింపు; MRTP ఆంక్షల తొలగింపు; సామర్థ్యాన్ని విస్తరించుకునే మరియు సాంకేతికతను ఎంచుకునే స్వేచ్ఛ; చిన్న తరహా పరిశ్రమలకు కేటాయించిన చాలా ఉత్పత్తుల రిజర్వేషన్ తొలగింపు.

ఆర్థిక రంగ సంస్కరణలు (నరసింహం కమిటీ, 1991 మరియు 1998):

1). నగదు నిల్వల నిష్పత్తి (CRR) మరియు చట్టబద్ధ ద్రవ్యత్వ నిష్పత్తి (SLR) తగ్గింపు, దీని వల్ల రుణాల కోసం ఎక్కువ నిధులు అందుబాటులోకి వచ్చాయి.

2). వడ్డీ రేట్ల నియంత్రణ తొలగింపు; చాలా రుణ మరియు డిపాజిట్ రేట్లను నిర్ణయించుకునే స్వేచ్ఛ బ్యాంకులకు లభించింది.

3). కొత్త ప్రైవేట్ రంగ బ్యాంకులు (HDFC బ్యాంక్, ICICI బ్యాంక్ వంటివి) మరియు విదేశీ బ్యాంకుల ప్రవేశం.

4). ఆదాయ గుర్తింపు, ఆస్తుల వర్గీకరణ మరియు మూలధన సమృద్ధికి వివేకవంతమైన ప్రమాణాలు (బేసెల్ ప్రమాణాలు).

5). మూలధన మార్కెట్లను నియంత్రించడానికి SEBI (1988, 1992లో చట్టబద్ధ సంస్థ); జాతీయ స్టాక్ ఎక్స్ఛేంజ్ (1992) మరియు ఎలక్ట్రానిక్ ట్రేడింగ్.

6). పన్ను సంస్కరణలు (రాజా చెల్లయ్య కమిటీ): ఆదాయపు పన్ను మరియు కార్పొరేట్ పన్ను రేట్ల తగ్గింపు మరియు హేతుబద్ధీకరణ; పన్ను పునాది విస్తరణ; VAT (2005) మరియు "ఒకే దేశం, ఒకే పన్ను" నినాదంతో 2017 జూలై 1న వస్తు సేవల పన్ను (GST) ప్రవేశం.

7). విదేశీ మారక సంస్కరణలు: 1991 జూలైలో రూపాయి విలువను సుమారు 18–19 శాతం తగ్గింపు; మార్కెట్ నిర్ణయించే మారక రేటు (1993); కరెంట్ ఖాతా మార్పిడి (1994); FERA స్థానంలో FEMA (1999).

8). వాణిజ్య విధాన సంస్కరణలు: దిగుమతి లైసెన్సింగ్ మరియు పరిమాణాత్మక ఆంక్షల తొలగింపు; గరిష్ఠ కస్టమ్స్ సుంకాలను సుమారు 300 శాతం నుండి సుమారు 10 శాతానికి తగ్గింపు; ఎగుమతి సుంకాల రద్దు.

2. ప్రైవేటీకరణ (Privatisation): ప్రభుత్వ రంగ సంస్థల యాజమాన్యం, నిర్వహణ లేదా నియంత్రణను ప్రైవేట్ రంగానికి బదిలీ చేయడం, లేదా గతంలో ప్రభుత్వ రంగానికి కేటాయించిన రంగాలను ప్రైవేట్ సంస్థలకు తెరవడాన్ని ప్రైవేటీకరణ అంటారు. భారతదేశంలో ప్రైవేటీకరణ అనేక రూపాల్లో జరిగింది. మొదటిది అజాతీయీకరణ (denationalisation), అంటే ఒక ప్రభుత్వ సంస్థ యాజమాన్యాన్ని పూర్తిగా ప్రైవేట్ రంగానికి బదిలీ చేయడం. రెండవది వాటాల ఉపసంహరణ (disinvestment), అంటే ప్రభుత్వ రంగ సంస్థలలో (PSUs) ప్రభుత్వ ఈక్విటీలో కొంత భాగాన్ని అమ్మడం; ప్రభుత్వం నిర్వహణ నియంత్రణతో పాటు తన ఈక్విటీలో 50 శాతానికి పైగా అమ్మితే దానిని వ్యూహాత్మక వాటాల ఉపసంహరణ అంటారు. మూడవది కేటాయించిన రంగాలను తెరవడం; దీని ద్వారా గతంలో ప్రభుత్వ రంగానికి కేటాయించిన టెలికమ్యూనికేషన్లు, విద్యుత్, విమానయాన సంస్థలు, బ్యాంకింగ్, బీమా, గనులు మరియు రక్షణ వంటి రంగాలలోకి ప్రైవేట్ సంస్థలు ప్రవేశించవచ్చు. నాల్గవది ప్రజా సేవలను ప్రైవేట్ సంస్థలకు కాంట్రాక్టుకు ఇవ్వడం మరియు ప్రభుత్వ–ప్రైవేట్ భాగస్వామ్యాలు (PPP); ముఖ్యంగా మౌలిక సదుపాయాలలో ప్రభుత్వం మరియు ప్రైవేట్ కంపెనీలు పెట్టుబడి, నష్టభయం మరియు రాబడులను పంచుకుంటాయి.

భారతదేశంలో ప్రైవేటీకరణ చర్యలు:

ప్రైవేటీకరణను ప్రోత్సహించడానికి భారతదేశం అనేక చర్యలు తీసుకుంది. ప్రభుత్వ రంగానికి కేటాయించిన పరిశ్రమల సంఖ్యను 17 నుండి కేవలం 2కి — అణుశక్తి మరియు రైల్వే కార్యకలాపాలు — తగ్గించారు. 1999లో ఏర్పాటై ఇప్పుడు పెట్టుబడులు మరియు ప్రజా ఆస్తుల నిర్వహణ విభాగం (DIPAM)గా పిలువబడే వాటాల ఉపసంహరణ విభాగం ద్వారా వాటాల ఉపసంహరణను నిర్వహించారు. 2021 నూతన ప్రభుత్వ రంగ సంస్థల విధానం ప్రకారం ప్రభుత్వ రంగం కేవలం వ్యూహాత్మక రంగాలలో మాత్రమే, అదీ కనీస ఉనికితో కొనసాగుతుంది; వ్యూహాత్మకం కాని రంగాలలోని సంస్థలను ప్రైవేటీకరించాలి లేదా మూసివేయాలి. అదే సమయంలో లాభదాయక PSUలకు మహారత్న, నవరత్న మరియు మినీరత్న హోదాల ద్వారా ఎక్కువ స్వయంప్రతిపత్తి కల్పించారు.

3. ప్రపంచీకరణ (Globalisation): దేశ సరిహద్దుల గుండా వస్తువులు, సేవలు, మూలధనం, సాంకేతికత మరియు ప్రజల స్వేచ్ఛా కదలిక ద్వారా దేశీయ ఆర్థిక వ్యవస్థను ప్రపంచ ఆర్థిక వ్యవస్థతో అనుసంధానించడాన్ని ప్రపంచీకరణ అంటారు. ప్రపంచీకరణలో భాగంగా తన ఆర్థిక వ్యవస్థను ప్రపంచంతో అనుసంధానించడానికి భారతదేశం అనేక చర్యలు చేపట్టింది. దిగుమతి సుంకాలను తగ్గించారు; దిగుమతులపై పరిమాణాత్మక ఆంక్షలను 2001 నాటికి పూర్తిగా తొలగించారు. FDI విధానాన్ని సరళీకరించడంతో చాలా రంగాలు ఇప్పుడు స్వయంచాలక మార్గం ద్వారా 100 శాతం FDIకి తెరిచి ఉన్నాయి; 1992 నుండి భారతీయ స్టాక్ మార్కెట్లలో విదేశీ పోర్ట్‌ఫోలియో పెట్టుబడులను అనుమతిస్తున్నారు. 1995 జనవరి 1న భారతదేశం ప్రపంచ వాణిజ్య సంస్థ (WTO) వ్యవస్థాపక సభ్యదేశంగా మారి, వాణిజ్యం, మేధో సంపత్తి (TRIPS) మరియు వాణిజ్య సంబంధిత పెట్టుబడి చర్యల

(TRIMs)పై దాని నియమాలను అంగీకరించింది. ఎగుమతి ప్రాసెసింగ్ మండలాలు, SEZ చట్టం 2005 కింద ప్రత్యేక ఆర్థిక మండలాలు, ఎగుమతి ప్రోత్సాహకాలు మరియు విదేశీ వాణిజ్య విధానం ద్వారా ఎగుమతులను ప్రోత్సహించారు. భారతదేశం అనేక ప్రాంతీయ మరియు ద్వైపాక్షిక వాణిజ్య ఒప్పందాలపై సంతకం చేసింది. అదనంగా IT మరియు వ్యాపార సేవల అవుట్‌సోర్సింగ్‌కు భారతదేశం ప్రధాన ప్రపంచ కేంద్రంగా మారింది.

సానుకూల ప్రభావాలు:

1. **అధిక వృద్ధి:** GDP వృద్ధి సుమారు 3.5 శాతం "హిందూ వృద్ధి రేటు" నుండి అనేక సంవత్సరాల్లో 6–8 శాతానికి పెరిగింది; అత్యంత వేగంగా వృద్ధి చెందుతున్న ప్రధాన ఆర్థిక వ్యవస్థలలో భారతదేశం ఒకటిగా మారింది.
2. మూలధనం, సాంకేతికత మరియు నిర్వహణ నైపుణ్యాలను తీసుకువచ్చిన **FDI మరియు FPIలలో పెరుగుదల**.
3. **సేవలు మరియు IT వృద్ధి**, భారతదేశాన్ని సాఫ్ట్‌వేర్ మరియు వ్యాపార సేవలకు ప్రపంచ కేంద్రంగా మార్చింది.
4. వస్తువులు మరియు సేవల **ఎగుమతుల వృద్ధి**.
5. **వినియోగదారులకు మెరుగైన ఎంపిక** మరియు వస్తువుల నాణ్యత — టెలికాం, ఆటోమొబైల్స్ మరియు ఎలక్ట్రానిక్స్.
6. ముఖ్యంగా 2005 తర్వాత **పేదరికం తగ్గుదల**.

ప్రతికూల ప్రభావాలు (విమర్శ):

1. **వ్యవసాయ నిర్లక్ష్యం:** 1990లలో వ్యవసాయంలో ప్రభుత్వ పెట్టుబడులు తగ్గి వ్యవసాయ సంక్షోభానికి దోహదపడ్డాయి.
2. **ప్రాంతీయ అసమానతలు:** అభివృద్ధి చెందిన రాష్ట్రాలు ఎక్కువ పెట్టుబడులను ఆకర్షించాయి.
3. దిగుమతులు మరియు బహుళజాతి సంస్థల పోటీ కారణంగా **చిన్న పరిశ్రమలపై ఒత్తిడి**.
4. వాటాల ఉపసంహరణలో **ప్రజా ఆస్తులకు తక్కువ విలువ కట్టడం**.
5. **విద్య మరియు ఆరోగ్యం వ్యాపారీకరణ.**
6. వేగవంతమైన పారిశ్రామికీకరణ మరియు గనుల తవ్వకం వల్ల **పర్యావరణ క్షీణత**.

LPG సంస్కరణలు భారతదేశాన్ని మూసివేసిన, నియంత్రిత ఆర్థిక వ్యవస్థ నుండి బహిరంగ, మార్కెట్ ఆధారిత ఆర్థిక వ్యవస్థగా మార్చాయి. అవి వృద్ధిని మరియు సామర్థ్యాన్ని పెంచాయని చాలా మంది ఆర్థికవేత్తలు అంగీకరిస్తారు; కానీ వ్యవసాయం, ఉపాధి, ఆరోగ్యం మరియు విద్యపై ఎక్కువ దృష్టి సారిస్తూ సంస్కరణలను మరింత సమ్మిళితంగా — "మానవీయ ముఖంతో సంస్కరణలు" (reform with a human face) గా — మార్చాలని కూడా వారు వాదిస్తారు.

3.6 MSMEలు: నిర్వచనం మరియు ప్రాముఖ్యత

సూక్ష్మ, చిన్న మరియు మధ్యతరహా సంస్థలు (MSMEs) భారత ఆర్థిక వ్యవస్థలో కీలక భాగం. గతంలో వీటిని చిన్న తరహా పరిశ్రమలు (SSIs) మరియు అతి చిన్న పరిశ్రమలు అనేవారు. గ్రామీణ స్వావలంబన (స్వదేశీ) కోసం గాంధీజీ గ్రామీణ మరియు కుటీర పరిశ్రమలకు ప్రాధాన్యం ఇచ్చారు. కార్వే కమిటీ (1955) మరియు IPR, 1956 కూడా వాటి పాత్రను నొక్కి చెప్పాయి. సూక్ష్మ, చిన్న మరియు మధ్యతరహా సంస్థల అభివృద్ధి (MSMED) చట్టం, 2006 మొదటిసారిగా MSMEలకు చట్టబద్ధ నిర్వచనం ఇచ్చి, తయారీ మరియు సేవా సంస్థలు రెండింటినీ కవర్ చేసింది. MSME మంత్రిత్వ శాఖ 2007లో ఏర్పడింది.

నిర్వచనం పరిణామం:

1). MSMED చట్టం, 2006: ప్లాంట్ మరియు యంత్రాలు (తయారీ) లేదా పరికరాలు (సేవలు) పై పెట్టుబడి ఆధారంగా మాత్రమే. సూక్ష్మ: ₹25 లక్షల వరకు (తయారీ) / ₹10 లక్షల వరకు (సేవలు); చిన్న: ₹5 కోట్ల వరకు / ₹2 కోట్ల వరకు; మధ్యతరహా: ₹10 కోట్ల వరకు / ₹5 కోట్ల వరకు.

2). సవరించిన నిర్వచనం, 1 జూలై 2020 (ఆత్మనిర్భర్ భారత్ ప్యాకేజీ కింద): పెట్టుబడి మరియు వార్షిక టర్నోవర్ కలిసిన సంయుక్త ప్రమాణం; తయారీ మరియు సేవలకు ఒకే విధంగా. ఎగుమతులను టర్నోవర్ నుండి మినహాయించారు.

3). మరో సవరణ, 1 ఏప్రిల్ 2025 (కేంద్ర బడ్జెట్ 2025–26): పెట్టుబడి పరిమితులను 2.5 రెట్లు, టర్నోవర్ పరిమితులను 2 రెట్లు పెంచారు.

సూక్ష్మ, చిన్న మరియు మధ్యతరహా సంస్థల అభివృద్ధి (MSMED) చట్టం, 2006 కింద సంస్థలను ప్లాంట్ మరియు యంత్రాలు (లేదా పరికరాలు) పై పెట్టుబడి మరియు వార్షిక టర్నోవర్ రెండింటి ఆధారంగా వర్గీకరిస్తారు. 2020లో ప్రవేశపెట్టిన సంయుక్త ప్రమాణాల ప్రకారం, ₹1 కోటి వరకు పెట్టుబడి మరియు ₹5 కోట్ల వరకు టర్నోవర్ గల సంస్థ **సూక్ష్మ** సంస్థ. ₹10 కోట్ల వరకు పెట్టుబడి మరియు ₹50 కోట్ల వరకు టర్నోవర్ గలది **చిన్న** సంస్థ. ₹50 కోట్ల వరకు పెట్టుబడి మరియు ₹250 కోట్ల వరకు టర్నోవర్ గలది **మధ్యతరహా** సంస్థ. MSME ప్రయోజనాలు కోల్పోకుండా సంస్థలు వృద్ధి చెందడానికి సహాయపడేలా, కేంద్ర బడ్జెట్ 2025–26 అనంతరం 1 ఏప్రిల్ 2025 నుండి పరిమితులను ఈ విధంగా పెంచారు:

1. **సూక్ష్మ:** ₹2.5 కోట్ల వరకు పెట్టుబడి మరియు ₹10 కోట్ల వరకు టర్నోవర్.
2. **చిన్న:** ₹25 కోట్ల వరకు పెట్టుబడి మరియు ₹100 కోట్ల వరకు టర్నోవర్.
3. **మధ్యతరహా:** ₹125 కోట్ల వరకు పెట్టుబడి మరియు ₹500 కోట్ల వరకు టర్నోవర్.

పెట్టుబడి పరిమితులను 2.5 రెట్లు పెంచగా, టర్నోవర్ పరిమితులను రెట్టింపు చేశారు.

నమోదు: MSMEలు **ఉద్యమ్ రిజిస్ట్రేషన్ పోర్టల్** (1 జూలై 2020న ప్రారంభం) లో ఆన్‌లైన్‌లో నమోదు చేసుకుంటాయి; **ఉద్యమ్ అసిస్ట్ ప్లాట్‌ఫారమ్** (2023) అనధికారిక సూక్ష్మ సంస్థలు నమోదు చేసుకోవడానికి వీలు కల్పిస్తుంది. నమోదు ఉచితం మరియు కాగితరహితం.

MSME రంగం పరిమాణం: MSME మంత్రిత్వ శాఖ ప్రకారం భారతదేశంలో **6 కోట్లకు పైగా MSMEలు** ఉన్నాయి; వాటిలో సుమారు **99 శాతం సూక్ష్మ సంస్థలు**. చాలా వరకు అనధికారిక రంగంలో, గ్రామీణ మరియు అర్ధ-పట్టణ ప్రాంతాల్లో ఉండి, ఏకైక యజమానుల ఆధీనంలో ఉన్నాయి.

భారత ఆర్థిక వ్యవస్థలో MSMEల ప్రాముఖ్యత:

1. **ఉపాధి కల్పన:** వ్యవసాయం తర్వాత MSMEలు రెండవ అతిపెద్ద ఉపాధి కల్పన రంగం; 20–25 కోట్లకు పైగా ప్రజలకు ఉపాధి కల్పిస్తున్నాయి. ఇవి శ్రమ-సాంద్రమైనవి; పెద్ద పరిశ్రమల కంటే ప్రతి యూనిట్ మూలధనానికి ఎక్కువ ఉద్యోగాలను సృష్టిస్తాయి.
2. **GDPలో వాటా:** భారత GDPలో సుమారు 30 శాతం, తయారీ ఉత్పత్తిలో సుమారు 36 శాతం MSMEల నుండే వస్తోంది.
3. **ఎగుమతులలో వాటా:** భారత ఎగుమతులలో సుమారు 45 శాతం MSMEలదే — వస్త్రాలు మరియు దుస్తులు, తోలు వస్తువులు, రత్నాలు మరియు ఆభరణాలు, హస్తకళలు, ఇంజనీరింగ్ వస్తువులు మరియు ప్రాసెస్ చేసిన ఆహారం.
4. **తక్కువ మూలధన అవసరం:** భారతదేశం వంటి మూలధన కొరత, శ్రామిక మిగులు గల ఆర్థిక వ్యవస్థకు అనుకూలం.
5. **సమతుల్య ప్రాంతీయ అభివృద్ధి:** MSMEలను గ్రామీణ మరియు వెనుకబడిన ప్రాంతాల్లో స్థాపించవచ్చు; దీని వల్ల నగరాలకు వలసలు మరియు ప్రాంతీయ అసమతుల్యతలు తగ్గుతాయి.
6. **వ్యవస్థాపకత ప్రోత్సాహం:** MSMEలు ముఖ్యంగా **మహిళలు, SC/ST, యువత మరియు మొదటి తరం వ్యవస్థాపకులలో** స్వయం ఉపాధిని ప్రోత్సహిస్తాయి.
7. లేకపోతే నిరుపయోగంగా ఉండే **స్థానిక వనరులు** మరియు పొదుపుల **సమీకరణ**.
8. **పెద్ద పరిశ్రమలకు మద్దతు:** MSMEలు **అనుబంధ యూనిట్లుగా** పనిచేస్తూ పెద్ద పరిశ్రమలకు విడిభాగాలు, భాగాలు మరియు సేవలను సరఫరా చేస్తాయి (ఉదాహరణకు, ఆటోమొబైల్ విడిభాగాల తయారీదారులు).
9. **స్థానిక నైపుణ్యాలు మరియు సాంప్రదాయ కళల వినియోగం** — చేనేత, హస్తకళలు, కుండల తయారీ మరియు ఖాదీ.
10. **సరళత్వం మరియు నవకల్పన:** చిన్న సంస్థలు డిమాండ్ మరియు సాంకేతికతలో మార్పులకు త్వరగా అనుగుణంగా మారగలవు.
11. **తక్కువ నిర్మాణ కాలం (gestation period):** ఇవి త్వరగా ఉత్పత్తి ప్రారంభిస్తాయి.

MSMEల సమస్యలు:

1. **సరిపోని మరియు ఖరీదైన రుణం:** బ్యాంకులు పూచీకత్తు అడుగుతాయి; MSMEలు భారీ రుణ అంతరాన్ని ఎదుర్కొని అనధికారిక వనరులపై ఆధారపడుతున్నాయి.
2. పెద్ద కొనుగోలుదారులు మరియు ప్రభుత్వ విభాగాల **చెల్లింపుల జాప్యం**, దీని వల్ల నిర్వహణ మూలధన కొరత ఏర్పడుతుంది.
3. **మార్కెటింగ్ సమస్యలు:** బ్రాండ్ పేర్లు, మార్కెట్ సమాచారం మరియు పెద్ద మార్కెట్లకు అందుబాటు లోపం.
4. పెద్ద సంస్థలు, దిగుమతులు (ముఖ్యంగా చైనా నుండి) మరియు ఇ-కామర్స్ నుండి **పోటీ**.
5. **ముడి పదార్థాల కొరత** మరియు అధిక ఉత్పాదకాల ధరలు.
6. **సరిపోని మౌలిక సదుపాయాలు** — విద్యుత్ కోతలు, అధ్వాన్నమైన రోడ్లు, పారిశ్రామిక క్లస్టర్ల లోపం.
7. **నైపుణ్యం గల శ్రామికుల** మరియు నిర్వహణ నైపుణ్యాల **కొరత**.
8. **నియంత్రణ భారం** — బహుళ నమోదులు, తనిఖీలు మరియు నిబంధనల పాటింపు ఖర్చులు.
9. **పారిశ్రామిక రుగ్మత** — పెద్ద సంఖ్యలో యూనిట్లు రుగ్మతకు గురవుతాయి లేదా మూతపడతాయి.
10. **ఆకస్మిక సంఘటనల ప్రభావం** — నోట్ల రద్దు (2016), GST మార్పిడి (2017) మరియు COVID-19 (2020).

MSMEలను ప్రోత్సహించడానికి ప్రభుత్వ చర్యలు:

1). సూక్ష్మ మరియు చిన్న సంస్థల కోసం రుణ హామీ నిధి ట్రస్ట్ (CGTMSE, 2000) — ప్రభుత్వ హామీతో పూచీకత్తు లేని రుణాలు.

2). ప్రధాన మంత్రి ముద్రా యోజన (2015) — శిశు, కిశోర్, తరుణ్ మరియు తరుణ్ ప్లస్ వర్గాల కింద రుణాలు.

3). అత్యవసర రుణ హామీ పథకం (ECLGS, 2020) COVID-19 సమయంలో.

4). భారత చిన్న పరిశ్రమల అభివృద్ధి బ్యాంకు (SIDBI), 1990 MSMEలకు ప్రధాన ఆర్థిక సంస్థ.

5). మార్కెట్ మద్దతు: ప్రభుత్వ కొనుగోళ్ల విధానం (2012) — కేంద్ర మంత్రిత్వ శాఖలు మరియు PSUలు తమ అవసరాలలో కనీసం **25 శాతం** సూక్ష్మ మరియు చిన్న సంస్థల నుండి కొనుగోలు చేయాలి (మహిళల యాజమాన్యంలోని MSEల నుండి 3 శాతంతో సహా); **GeM (గవర్నమెంట్ ఇ-మార్కెట్‌ప్లేస్)** పోర్టల్.

6). క్లస్టర్ అభివృద్ధి: సూక్ష్మ మరియు చిన్న సంస్థల క్లస్టర్ అభివృద్ధి కార్యక్రమం మరియు సాంప్రదాయ పరిశ్రమల కోసం **SFURTI**.

7). ఉపాధి పథకాలు: PMEGP (ప్రధాన మంత్రి ఉపాధి కల్పన కార్యక్రమం, 2008).

8). PM విశ్వకర్మ (2023): సాంప్రదాయ చేతివృత్తుల వారు మరియు కళాకారులకు మద్దతు — నైపుణ్య శిక్షణ, పనిముట్ల కిట్లు, పూచీకత్తు లేని రుణాలు మరియు మార్కెటింగ్.

9). ఖాదీ మరియు గ్రామీణ పరిశ్రమల కమిషన్ (KVIC) మరియు జాతీయ చిన్న పరిశ్రమల సంస్థ (NSIC).

MSMEలు భారత తయారీ రంగానికి వెన్నెముక మరియు ఉపాధి-సాంద్ర వృద్ధికి కీలకం. మేక్ ఇన్ ఇండియా మరియు ఆత్మనిర్భర్ భారత్ కోసం రుణం, సాంకేతికత మరియు మార్కెట్లకు వాటి అందుబాటును బలోపేతం చేయడం తప్పనిసరి.

3.7 మేక్ ఇన్ ఇండియా

మేక్ ఇన్ ఇండియాను ప్రధాన మంత్రి నరేంద్ర మోదీ 2014 సెప్టెంబర్ 25న న్యూఢిల్లీలో ప్రారంభించారు. భారతదేశాన్ని డిజైన్ మరియు తయారీకి ప్రపంచ కేంద్రంగా మార్చడానికి ఉద్దేశించిన ప్రధాన జాతీయ కార్యక్రమం ఇది. దీని చిహ్నం గేర్లు (చక్రాలు) తో రూపొందిన సింహం; ఇది బలం, ధైర్యం మరియు తయారీకి ప్రతీక. వాణిజ్య మరియు పరిశ్రమల మంత్రిత్వ శాఖ పరిధిలోని పరిశ్రమలు మరియు అంతర్గత వాణిజ్య ప్రోత్సాహక విభాగం (DPIIT) నోడల్ విభాగం.

మేక్ ఇన్ ఇండియా అవసరం:

1. భారత GDPలో తయారీ రంగం వాటా సుమారు 15–16 శాతం వద్ద స్తబ్ధంగా ఉంది; ఇది చైనా (సుమారు 30 శాతం), దక్షిణ కొరియా లేదా థాయ్‌లాండ్ కంటే చాలా తక్కువ.
2. ప్రతి సంవత్సరం శ్రామిక శక్తిలోకి ప్రవేశించే సుమారు 1 కోటి మంది యువతకు భారతదేశం ఉద్యోగాలు సృష్టించవలసి ఉంది.
3. ఎలక్ట్రానిక్స్, రక్షణ పరికరాలు మరియు మూలధన వస్తువుల దిగుమతులపై భారతదేశం భారీగా ఆధారపడింది.
4. సేవల ఆధారిత వృద్ధి తక్కువ నైపుణ్యం గల కార్మికులకు తగినన్ని ఉద్యోగాలను సృష్టించలేదు.

మేక్ ఇన్ ఇండియా లక్ష్యాలు:

1. తయారీ రంగ వృద్ధి రేటును సంవత్సరానికి 12–14 శాతానికి పెంచడం.
2. GDPలో తయారీ రంగం వాటాను 25 శాతానికి పెంచడం (మొదట 2022 నాటికి, తర్వాత 2025కి సవరించారు).
3. 100 మిలియన్ (10 కోట్లు) అదనపు తయారీ ఉద్యోగాలను సృష్టించడం.
4. తయారీ రంగంలోకి విదేశీ మరియు దేశీయ పెట్టుబడులను ఆకర్షించడం.
5. గ్రామీణ వలసదారులు మరియు పట్టణ పేదల నైపుణ్యాలను మెరుగుపరచడం.
6. దేశీయ విలువ జోడింపు మరియు సాంకేతిక లోతును పెంచడం.
7. భారతీయ తయారీ రంగం ప్రపంచ పోటీతత్వాన్ని పెంచడం.
8. పర్యావరణ పరిరక్షణతో సుస్థిర వృద్ధిని నిర్ధారించడం.

మేక్ ఇన్ ఇండియా నాలుగు స్తంభాలు:

1. **కొత్త ప్రక్రియలు:** అనుమతులు, లైసెన్సులు, నమోదులు మరియు తనిఖీలను సరళీకరించి డిజిటలీకరించడం ద్వారా వ్యాపార సౌలభ్యాన్ని (ease of doing business) మెరుగుపరచడం; ఏకగవాక్ష అనుమతి (single-window clearance).
2. **కొత్త మౌలిక సదుపాయాలు:** పారిశ్రామిక కారిడార్లు, స్మార్ట్ నగరాలు, పారిశ్రామిక క్లస్టర్లు, హై-స్పీడ్ కమ్యూనికేషన్ మరియు లాజిస్టిక్స్ నెట్‌వర్క్‌ల అభివృద్ధి.
3. **కొత్త రంగాలు:** రక్షణ ఉత్పత్తి, బీమా, రైల్వేలు, నిర్మాణం మరియు వైద్య పరికరాల వంటి రంగాలను అధిక FDIకి తెరవడం.
4. **కొత్త ఆలోచనా విధానం:** ప్రభుత్వం నియంత్రణదారుగా కాకుండా సహాయకారిగా మరియు భాగస్వామిగా వ్యవహరించడం.

మొదట 25 రంగాలను గుర్తించారు — ఆటోమొబైల్స్, విమానయానం, బయోటెక్నాలజీ, రసాయనాలు, నిర్మాణం, రక్షణ తయారీ, విద్యుత్ యంత్రాలు, ఎలక్ట్రానిక్ వ్యవస్థలు, ఆహార ప్రాసెసింగ్, IT మరియు BPM, తోలు, మీడియా మరియు వినోదం, గనులు, చమురు మరియు గ్యాస్, ఔషధాలు, ఓడరేవులు మరియు నౌకాయానం, రైల్వేలు, పునరుత్పాదక ఇంధనం, రోడ్లు మరియు రహదారులు, అంతరిక్షం, వస్త్రాలు మరియు దుస్తులు, థర్మల్ విద్యుత్, పర్యాటకం మరియు ఆతిథ్యం, మరియు వెల్‌నెస్. మేక్ ఇన్ ఇండియా 2.0లో దృష్టిని **27 రంగాలకు** (15 తయారీ మరియు 12 సేవలు) విస్తరించారు.

సంబంధిత కార్యక్రమాలు:

1. **ఉత్పత్తి అనుసంధానిత ప్రోత్సాహక (PLI) పథకాలు (2020–21):** సుమారు ₹1.97 లక్షల కోట్ల కేటాయింపుతో 14 కీలక రంగాలకు — మొబైల్ ఫోన్లు మరియు ఎలక్ట్రానిక్ విడిభాగాలు, ఔషధాలు, వైద్య పరికరాలు, ఆటోమొబైల్స్ మరియు ఆటో విడిభాగాలు, అధునాతన రసాయన సెల్ బ్యాటరీలు, టెలికాం పరికరాలు, వస్త్ర ఉత్పత్తులు (మానవ నిర్మిత నారలు), ఆహార ప్రాసెసింగ్, అధిక సామర్థ్య సౌర PV మాడ్యూళ్లు, వైట్ గూడ్స్ (ACలు మరియు LEDలు), ప్రత్యేక ఉక్కు, డ్రోన్లు మరియు IT హార్డ్‌వేర్ — అదనపు అమ్మకాలతో అనుసంధానించిన ప్రోత్సాహకాలు.
2. **జాతీయ పారిశ్రామిక కారిడార్ అభివృద్ధి కార్యక్రమం:** స్మార్ట్ పారిశ్రామిక నగరాలతో ఢిల్లీ–ముంబై పారిశ్రామిక కారిడార్ (DMIC), చెన్నై–బెంగళూరు, అమృత్‌సర్–కోల్‌కతా మరియు ఇతర కారిడార్లు.
3. సమీకృత మౌలిక సదుపాయాలు మరియు తక్కువ లాజిస్టిక్స్ ఖర్చుల కోసం **PM గతి శక్తి జాతీయ మాస్టర్ ప్లాన్ (2021)** మరియు **జాతీయ లాజిస్టిక్స్ విధానం (2022)**.
4. పెట్టుబడిదారుల అనుమతుల కోసం **జాతీయ ఏకగవాక్ష వ్యవస్థ (2021)**.
5. **ఇన్వెస్ట్ ఇండియా** — జాతీయ పెట్టుబడుల ప్రోత్సాహక సంస్థ.
6. **ఆత్మనిర్భర్ భారత్ అభియాన్ (2020)** — స్వావలంబన భారత్; "వోకల్ ఫర్ లోకల్".

7. **రక్షణ రంగంలో మేక్ ఇన్ ఇండియా:** సానుకూల దేశీయీకరణ జాబితాలు, ఉత్తర ప్రదేశ్ మరియు తమిళనాడులో రక్షణ పారిశ్రామిక కారిడార్లు, స్వయంచాలక మార్గం ద్వారా 74 శాతం వరకు FDI.
8. **ఇండియా సెమీకండక్టర్ మిషన్ (2021)** — సెమీకండక్టర్ తయారీ మరియు డిస్‌ప్లే యూనిట్లకు ప్రోత్సాహకాలు.
9. మొబైల్ ఫోన్లు మరియు ఎలక్ట్రానిక్స్ కోసం **దశలవారీ తయారీ కార్యక్రమం**.
10. తయారీ రంగానికి మద్దతుగా **స్కిల్ ఇండియా** మరియు **డిజిటల్ ఇండియా**.

విజయాలు:

1. **ఎలక్ట్రానిక్స్ మరియు మొబైల్ ఫోన్లు:** భారతదేశం ప్రపంచంలో **రెండవ అతిపెద్ద మొబైల్ ఫోన్ల తయారీదారు**గా మారింది; మొబైల్ ఫోన్ల ఎగుమతులు గణనీయంగా పెరిగాయి; భారతదేశంలో అమ్ముడయ్యే చాలా ఫోన్లు ఇప్పుడు భారతదేశంలోనే తయారవుతున్నాయి.
2. **FDI ప్రవాహాలు** గణనీయంగా పెరిగి, కొన్ని సంవత్సరాల్లో US$ 80 బిలియన్‌కు పైగా రికార్డు స్థాయికి చేరాయి (సుమారు).
3. **వ్యాపార సౌలభ్యం:** ప్రపంచ బ్యాంకు డూయింగ్ బిజినెస్ నివేదికలో భారతదేశ ర్యాంకు 142 (2014) నుండి 63 (2019)కి మెరుగుపడింది.
4. **రక్షణ:** రక్షణ ఉత్పత్తి మరియు ఎగుమతులు అనేక రెట్లు పెరిగాయి; దేశీయ విమాన వాహక నౌక INS విక్రాంత్ మరియు తేజస్ తేలికపాటి యుద్ధ విమానం ఉదాహరణలు.
5. **టీకాలు మరియు ఔషధాలు:** భారతదేశం COVID-19 టీకాలను ఉత్పత్తి చేసి ఎగుమతి చేసింది; జనరిక్ ఔషధాల అతిపెద్ద సరఫరాదారుగా ఉంది.
6. **ఆటోమొబైల్స్, బొమ్మలు మరియు వస్త్రాలు:** దేశీయ ఉత్పత్తి వృద్ధి మరియు దిగుమతుల తగ్గుదల.

పరిమితులు

1. GDPలో తయారీ రంగం వాటా సుమారు 15–17 శాతం వద్దే ఉండి, 25 శాతం లక్ష్యానికి చాలా దూరంగా ఉంది.
2. తయారీ రంగంలో ఉద్యోగాల కల్పన 10 కోట్ల ఉద్యోగాల లక్ష్యం కంటే చాలా తక్కువగా ఉంది.
3. ఉత్పత్తిలో ఎక్కువ భాగం అసెంబ్లీ మాత్రమే; దిగుమతి చేసుకున్న విడిభాగాలపై భారీగా ఆధారపడటం.
4. మౌలిక సదుపాయాల లోపాలు — విద్యుత్, లాజిస్టిక్స్, భూసేకరణ.
5. నైపుణ్యాల కొరత మరియు తక్కువ శ్రామిక ఉత్పాదకత.
6. రాష్ట్ర స్థాయిలో సంక్లిష్ట నిబంధనలు మరియు సుంకాల విధానంలో తరచు మార్పులు.
7. ప్రపంచ మందగమనం మరియు ఎగుమతి మార్కెట్లలో రక్షణాత్మక విధానాలు.

3.8 స్టార్టప్ ఇండియా

స్టార్టప్ ఇండియాను ప్రధాన మంత్రి నరేంద్ర మోదీ 2016 జనవరి 16న 19 అంశాల కార్యాచరణ ప్రణాళికతో ప్రారంభించారు. సుస్థిర ఆర్థిక వృద్ధిని నడిపించి భారీ స్థాయిలో ఉపాధిని సృష్టించే నవకల్పన మరియు వ్యవస్థాపకత కోసం భారతదేశంలో బలమైన వ్యవస్థను (ecosystem) నిర్మించడం దీని లక్ష్యం. పరిశ్రమలు మరియు అంతర్గత వాణిజ్య ప్రోత్సాహక విభాగం (DPIIT) నోడల్ సంస్థ; స్టార్టప్ ఇండియా హబ్ మరియు పోర్టల్ ఏకైక సంప్రదింపు కేంద్రంగా పనిచేస్తాయి.

స్టార్టప్ అర్థం మరియు నిర్వచనం

1. ఇది భారతదేశంలో ప్రైవేట్ లిమిటెడ్ కంపెనీగా, నమోదైన భాగస్వామ్య సంస్థగా లేదా పరిమిత బాధ్యత భాగస్వామ్యంగా (LLP) ఏర్పాటై ఉండాలి;
2. స్థాపించిన తేదీ నుండి 10 సంవత్సరాలకు మించి ఉండకూడదు ("డీప్ టెక్ స్టార్టప్"కు 20 సంవత్సరాలు);
3. స్థాపించినప్పటి నుండి ఏ ఆర్థిక సంవత్సరంలోనూ దాని వార్షిక టర్నోవర్ ₹100 కోట్లు దాటి ఉండకూడదు;
4. ఇది ఉత్పత్తులు, ప్రక్రియలు లేదా సేవలలో నవకల్పన, అభివృద్ధి లేదా మెరుగుదల దిశగా పనిచేస్తూ ఉండాలి, లేదా ఉపాధి కల్పన లేదా సంపద సృష్టికి అధిక సామర్థ్యం గల విస్తరించదగిన వ్యాపార నమూనా అయి ఉండాలి; మరియు
5. ఇప్పటికే ఉన్న వ్యాపారాన్ని విభజించడం లేదా పునర్నిర్మించడం ద్వారా ఏర్పడి ఉండకూడదు.

స్టార్టప్ ఇండియా లక్ష్యాలు:

1. ముఖ్యంగా యువతలో నవకల్పన మరియు వ్యవస్థాపకతను ప్రోత్సహించడం.
2. ఉపాధి మరియు సంపదను సృష్టించడం.
3. భారతదేశాన్ని ఉద్యోగాలు వెతికే దేశంగా కాకుండా ఉద్యోగాలు సృష్టించే దేశంగా మార్చడం.
4. నిబంధనలను సరళీకరించి స్టార్టప్‌లపై నిబంధనల పాటింపు భారాన్ని తగ్గించడం.
5. నిధుల మద్దతు మరియు ప్రోత్సాహకాలు అందించడం.
6. పరిశ్రమ–విద్యాసంస్థల భాగస్వామ్యాలు మరియు ఇంక్యుబేషన్ సదుపాయాలను నిర్మించడం.

స్టార్టప్ ఇండియా కార్యాచరణ ప్రణాళిక ముఖ్య లక్షణాలు - మూడు స్తంభాలు:

1. సరళీకరణ మరియు చేయూత:

1. 3–5 సంవత్సరాల పాటు 6 కార్మిక చట్టాలు మరియు 3 పర్యావరణ చట్టాల కింద స్వీయ ధృవీకరణ, తనిఖీలను తగ్గించడం.
2. మార్గదర్శకత్వం, సలహాలు (mentoring) మరియు సమాచారం కోసం ఏకైక సంప్రదింపు కేంద్రంగా స్టార్టప్ ఇండియా హబ్.

3. స్టార్టప్ ఇండియా పోర్టల్ మరియు మొబైల్ యాప్ ద్వారా ఆన్‌లైన్ నమోదు.
4. న్యాయ సహాయం మరియు పేటెంట్ దరఖాస్తుల త్వరిత పరిష్కారం; పేటెంట్ రుసుములో 80 శాతం, ట్రేడ్‌మార్క్ రుసుములో 50 శాతం రాయితీ; IPR దరఖాస్తుల దాఖలుకు ఉచిత సహాయకులు.
5. ప్రభుత్వ కొనుగోళ్లకు సడలించిన నిబంధనలు: ప్రభుత్వ టెండర్లలో ముందస్తు అనుభవం మరియు టర్నోవర్ ప్రమాణాల నుండి మినహాయింపు.
6. త్వరిత నిష్క్రమణ: దివాలా మరియు దివాలా కోడ్, 2016 కింద 90 రోజుల్లో స్టార్టప్‌లను మూసివేయవచ్చు.

2. నిధుల మద్దతు మరియు ప్రోత్సాహకాలు:

1. **స్టార్టప్‌ల కోసం ఫండ్ ఆఫ్ ఫండ్స్ (FFS):** SIDBI నిర్వహించే ₹10,000 కోట్ల నిధి; ఇది SEBIలో నమోదైన ప్రత్యామ్నాయ పెట్టుబడి నిధులలో (వెంచర్ క్యాపిటల్ ఫండ్లు) పెట్టుబడి పెడుతుంది; అవి స్టార్టప్‌లలో పెట్టుబడి పెడతాయి. కేంద్ర బడ్జెట్ 2025–26 ₹10,000 కోట్లతో కొత్త ఫండ్ ఆఫ్ ఫండ్స్‌ను ప్రకటించింది.
2. **స్టార్టప్‌ల కోసం రుణ హామీ పథకం (CGSS)** — పూచీకత్తు లేని రుణాలు.
3. **పన్ను మినహాయింపు:** అర్హత గల స్టార్టప్‌లకు 10 సంవత్సరాలలో వరుసగా 3 సంవత్సరాల పాటు లాభాలపై 100 శాతం ఆదాయపు పన్ను మినహాయింపు (సెక్షన్ 80-IAC).
4. DPIIT గుర్తింపు పొందిన స్టార్టప్‌లకు **"ఏంజెల్ ట్యాక్స్" నుండి మినహాయింపు** (సముచిత విలువకు మించిన పెట్టుబడిపై పన్ను); కేంద్ర బడ్జెట్ 2024–25లో అన్ని పెట్టుబడిదారులకు ఏంజెల్ ట్యాక్స్‌ను రద్దు చేశారు.
5. **స్టార్టప్ ఇండియా సీడ్ ఫండ్ పథకం (SISFS, 2021):** భావన నిరూపణ (proof of concept), నమూనా అభివృద్ధి మరియు మార్కెట్ ప్రవేశం కోసం ఇంక్యుబేటర్ల ద్వారా అందించే ₹945 కోట్లు.

3. పరిశ్రమ–విద్యాసంస్థల భాగస్వామ్యం మరియు ఇంక్యుబేషన్:

1. NITI Aayog కింద **అటల్ ఇన్నోవేషన్ మిషన్ (AIM)** — పాఠశాలల్లో **అటల్ టింకరింగ్ ల్యాబ్‌లు**, **అటల్ ఇంక్యుబేషన్ కేంద్రాలు** మరియు నవకల్పన సవాళ్లు.
2. IITలు, NITలు మరియు ఇతర సంస్థల్లో **పరిశోధనా పార్కులు మరియు ఇంక్యుబేటర్లు**.
3. **స్టార్టప్ ఉత్సవాలు**, నవకల్పన పోటీలు మరియు **జాతీయ స్టార్టప్ అవార్డులు**.
4. స్టార్టప్‌లకు మద్దతు ఇచ్చేలా రాష్ట్రాలను ప్రోత్సహించడానికి **రాష్ట్రాల స్టార్టప్ ర్యాంకింగ్** (ఉదాహరణకు, భారతదేశపు అతిపెద్ద ఇంక్యుబేటర్లలో ఒకటైన హైదరాబాద్‌లోని **T-Hub**, తెలంగాణలో మహిళా వ్యవస్థాపకుల కోసం **WE Hub**).

స్టార్టప్ ఇండియా విజయాలు:

1. అమెరికా మరియు చైనా తర్వాత భారతదేశం **ప్రపంచంలో మూడవ అతిపెద్ద స్టార్టప్ వ్యవస్థ**గా మారింది.
2. **DPIIT గుర్తింపు పొందిన స్టార్టప్‌ల** సంఖ్య 2016లో కొన్ని వందల నుండి **1.5 లక్షలకు పైగా** పెరిగింది.

3. భారతదేశంలో ఫ్లిప్‌కార్ట్, పేటీఎం, జొమాటో, స్విగ్గీ, బైజూస్, ఓలా మరియు ఫోన్‌పే వంటి 100కు పైగా యూనికార్న్‌లు (US$ 1 బిలియన్‌కు పైగా విలువ గల స్టార్టప్‌లు) ఉన్నాయి.
4. స్టార్టప్‌లు లక్షలాది ప్రత్యక్ష ఉద్యోగాలను సృష్టించాయి.
5. స్టార్టప్‌లు మహానగరాలను దాటి టైర్-II మరియు టైర్-III నగరాలకు విస్తరిస్తున్నాయి; గుర్తింపు పొందిన స్టార్టప్‌లలో సుమారు సగం చిన్న నగరాల నుండే వచ్చాయి.
6. పెద్ద సంఖ్యలో స్టార్టప్‌లకు కనీసం ఒక మహిళా డైరెక్టర్ ఉన్నారు.
7. స్టార్టప్‌లు విభిన్న రంగాలలో పనిచేస్తున్నాయి — ఫిన్‌టెక్, ఇ-కామర్స్, ఎడ్‌టెక్, హెల్త్‌టెక్, అగ్రిటెక్, SaaS, మొబిలిటీ, పునరుత్పాదక ఇంధనం మరియు డీప్ టెక్.

స్టార్టప్‌లు ఎదుర్కొంటున్న సవాళ్లు:

1. **నిధుల అంతరాలు**, ముఖ్యంగా ప్రారంభ (సీడ్) దశలో; విదేశీ వెంచర్ క్యాపిటల్‌పై ఆధారపడటం మరియు 2022–23 "**నిధుల శీతాకాలం**" (**funding winter**).
2. **అధిక వైఫల్య రేటు** — ఎక్కువ స్టార్టప్‌లు మొదటి కొన్ని సంవత్సరాల్లోనే విఫలమవుతున్నాయి.
3. కేంద్ర మరియు రాష్ట్ర స్థాయిల్లో **నియంత్రణ మరియు పన్ను సంక్లిష్టతలు**.
4. కొన్ని నగరాల్లో **కేంద్రీకరణ** — బెంగళూరు, ఢిల్లీ-NCR, ముంబై మరియు హైదరాబాద్.
5. **మార్గదర్శకత్వ లోపం** మరియు నిర్వహణ అనుభవ లోపం.
6. గ్రామీణ మరియు మహిళా వ్యవస్థాపకుల **పరిమిత భాగస్వామ్యం**.
7. **మౌలిక సదుపాయాలు మరియు ప్రతిభ పరిమితులు.**
8. కొన్ని ప్రసిద్ధ స్టార్టప్‌లలో **కార్పొరేట్ పాలన సమస్యలు**.

స్టార్టప్ ఇండియా వ్యవస్థాపకత పట్ల యువ భారతీయుల ఆలోచనా విధానాన్ని మార్చి, భారతదేశాన్ని ప్రపంచంలోని అత్యంత చురుకైన స్టార్టప్ వ్యవస్థలలో ఒకటిగా మార్చింది. ఈ వృద్ధిని కొనసాగించడానికి భారతదేశానికి ప్రారంభ దశ నిధులకు మెరుగైన అందుబాటు, సరళమైన నిబంధనలు, బలమైన పరిశోధన మరియు అభివృద్ధి, చిన్న పట్టణాలు మరియు గ్రామీణ ప్రాంతాలకు వ్యవస్థాపకత విస్తరణ అవసరం.

3.9 నమూనా పరీక్షా ప్రశ్నలు

స్వల్ప సమాధాన ప్రశ్నలు

1. భారతదేశానికి పారిశ్రామికీకరణ ఎందుకు ముఖ్యం?
2. పారిశ్రామిక ఉత్పత్తి సూచీ అంటే ఏమిటి?
3. పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానం, 1956 లోని మూడు షెడ్యూళ్లను తెలపండి.
4. MSMEల సవరించిన నిర్వచనం ఏమిటి?
5. మేక్ ఇన్ ఇండియా లక్ష్యాలు ఏమిటి?

వ్యాస రూప ప్రశ్నలు

1. 1951 నుండి భారతదేశంలో పారిశ్రామిక ఉత్పత్తిలో ధోరణులను వివరించండి.
2. పారిశ్రామిక విధాన తీర్మానం, 1956 ముఖ్య లక్షణాలను చర్చించి, దానిని మూల్యాంకనం చేయండి.
3. నూతన పారిశ్రామిక విధానం, 1991 ముఖ్య లక్షణాలను వివరించండి.
4. సరళీకరణ, ప్రైవేటీకరణ మరియు ప్రపంచీకరణ భారత ఆర్థిక వ్యవస్థపై చూపిన ప్రభావాన్ని విమర్శనాత్మకంగా పరిశీలించండి.
5. భారతదేశంలో MSMEల ప్రాముఖ్యత మరియు సమస్యలను చర్చించండి. వాటిని ప్రోత్సహించడానికి ప్రభుత్వం ఏ చర్యలు తీసుకుంది?

మా డ్యూ ల్

4

భారతదేశ సేవల రంగం

4.0	ఉపోద్ఘాతం
4.1	సేవల రంగం: భావన మరియు అంశాలు
4.2	భారత ఆర్థిక వ్యవస్థలో సేవల రంగం పాత్ర
4.3	మౌలిక సదుపాయాలు: విద్య
4.4	మౌలిక సదుపాయాలు: ఆరోగ్యం
4.5	మౌలిక సదుపాయాలు: రవాణా
4.6	మౌలిక సదుపాయాలు: బ్యాంకింగ్ మరియు బీమా
4.7	మౌలిక సదుపాయాలు: సమాచార సాంకేతికత
4.8	గిగ్ ఆర్థిక వ్యవస్థ పరిచయం
4.9	డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ పరిచయం
4.10	నమూనా పరీక్షా ప్రశ్నలు

4.0 ఉపోద్ఘాతం

సేవల (తృతీయ) రంగం వాణిజ్యం, రవాణా, బ్యాంకింగ్, బీమా, విద్య, ఆరోగ్యం, సమాచార సాంకేతికత మరియు ప్రభుత్వ పరిపాలన వంటి అగోచర (intangible) ఉత్పత్తులను అందిస్తుంది. కేవలం సుమారు 30 శాతం కార్మికులకు మాత్రమే ఉపాధి కల్పిస్తున్నప్పటికీ, GVAలో సగానికి పైగా, FDIలో అతిపెద్ద వాటా మరియు ఎగుమతులలో పెరుగుతున్న వాటాను అందిస్తూ ఇది ఇప్పుడు భారత ఆర్థిక వ్యవస్థలో అతిపెద్ద మరియు అత్యంత వేగంగా వృద్ధి చెందుతున్న రంగంగా ఉంది. సామాజిక మౌలిక సదుపాయాలైన విద్య మరియు ఆరోగ్యం మానవ మూలధనాన్ని నిర్మిస్తాయి; ఆర్థిక మౌలిక సదుపాయాలైన రవాణా, బ్యాంకింగ్, బీమా మరియు సమాచార సాంకేతికత ఉత్పత్తి మరియు వాణిజ్యానికి మద్దతునిస్తాయి. జాతీయ విద్యా విధానం 2020, ఆయుష్మాన్ భారత్, భారత్‌మాల మరియు సాగర్‌మాల (భారత్‌మాల మరియు సాగర్‌మాల భారత ప్రభుత్వ రెండు ప్రధాన మౌలిక సదుపాయాల కార్యక్రమాలు. భారత్‌మాల **రోడ్లను**, సాగర్‌మాల **ఓడరేవులు మరియు జలమార్గాలను** నిర్మిస్తాయి), జన్ ధన్ మరియు UPI ద్వారా ఆర్థిక సమ్మిళితం, మరియు IT పరిశ్రమ ప్రపంచ విజయం ద్వారా భారతదేశం గణనీయమైన పురోగతి సాధించింది. గిగ్ మరియు ప్లాట్‌ఫామ్ ఆర్థిక వ్యవస్థలో కొత్త రకాల పనులు ఆవిర్భవించాయి; ఆధార్ మరియు UPI వంటి డిజిటల్ ప్రజా మౌలిక సదుపాయాలు డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థలో భారతదేశాన్ని ప్రపంచ అగ్రగామిగా నిలిపాయి. ఆరోగ్యం మరియు విద్యపై తక్కువ ప్రభుత్వ వ్యయం, అసమాన నాణ్యత, డిజిటల్ అంతరం మరియు గిగ్ కార్మికులకు సామాజిక భద్రత లేకపోవడం కీలక సవాళ్లుగా ఉన్నాయి.

4.1 సేవల రంగం: భావన మరియు అంశాలు

తృతీయ రంగం అని కూడా పిలువబడే సేవల రంగం, భౌతిక (గోచర) వస్తువులను ఉత్పత్తి చేయకుండా వ్యక్తులు, వ్యాపారాలు మరియు ప్రభుత్వానికి సేవలను అందించే ఆర్థిక కార్యకలాపాలను కలిగి ఉంటుంది. బోధన, వైద్య సంరక్షణ, బ్యాంకింగ్, రవాణా, వాణిజ్యం, టెలికమ్యూనికేషన్లు, సాఫ్ట్‌వేర్ అభివృద్ధి మరియు ప్రభుత్వ పరిపాలన దీనికి ఉదాహరణలు.

సేవల లక్షణాలు:

1. **అగోచరత్వం (Intangibility):** సేవలను వస్తువుల వలె చూడలేము, తాకలేము లేదా నిల్వ చేయలేము.
2. **అవిభాజ్యత (Inseparability):** సేవలు సాధారణంగా ఒకే సమయంలో ఉత్పత్తి మరియు వినియోగం జరుగుతాయి.
3. **నశ్వరత్వం (Perishability):** సేవలను భవిష్యత్ వినియోగం కోసం నిల్వ చేయలేము; రైలులో ఖాళీ సీటు కోల్పోయిన ఆదాయమే.
4. **విభిన్నత (Heterogeneity):** ఒక సేవ నాణ్యత ఒక సేవాదారు నుండి మరొకరికి మరియు సమయానుసారం మారుతుంది.
5. **యాజమాన్య బదిలీ ఉండదు:** వినియోగదారునికి సేవ ప్రయోజనం లభిస్తుంది కానీ దాని యాజమాన్యం లభించదు.
6. **శ్రమ-సాంద్ర మరియు నైపుణ్య ఆధారితం:** అనేక సేవలు మానవ నైపుణ్యాలు మరియు జ్ఞానంపై ఆధారపడి ఉంటాయి.

ఆర్థిక వ్యవస్థను ప్రాథమిక, ద్వితీయ మరియు తృతీయ రంగాలుగా విభజించడాన్ని ఎ.జి.బి. ఫిషర్ (1935) మరియు కోలిన్ క్లార్క్ (The Conditions of Economic Progress, 1940) అభివృద్ధి చేశారు. ఫిషర్–క్లార్క్ సిద్ధాంతం ప్రకారం తలసరి ఆదాయం పెరిగే కొద్దీ జాతీయాదాయం మరియు ఉపాధిలో ప్రాథమిక రంగం వాటా తగ్గుతుంది, ద్వితీయ రంగం వాటా మొదట పెరుగుతుంది, చివరకు తృతీయ రంగం ప్రధానమవుతుంది. సేవలు మరియు జ్ఞానం ఆధిపత్యం వహించే అభివృద్ధి చెందిన ఆర్థిక వ్యవస్థలను డేనియల్ బెల్ పారిశ్రామికానంతర సమాజాలు (post-industrial societies) గా వర్ణించారు.

సేవల రంగం అంశాలు (భారత జాతీయ ఖాతాలలో వర్గీకరించినట్లుగా):

1. **వాణిజ్యం, మరమ్మతులు, హోటళ్లు మరియు రెస్టారెంట్లు:** టోకు మరియు చిల్లర వాణిజ్యం, వాహనాలు మరియు గృహోపకరణాల మరమ్మతులు, పర్యాటకం మరియు ఆతిథ్యం. ఉపాధిలో ఇది అతిపెద్ద అంశం.
2. **రవాణా, నిల్వ, సమాచారం మరియు ప్రసార సంబంధిత సేవలు:** రైల్వేలు, రోడ్డు రవాణా, జల మరియు వాయు రవాణా, పైప్‌లైన్లు, గిడ్డంగులు మరియు శీతల గిడ్డంగులు, తపాలా మరియు కొరియర్ సేవలు, టెలికమ్యూనికేషన్లు, రేడియో మరియు టెలివిజన్.
3. **ఆర్థిక సేవలు:** బ్యాంకింగ్, బీమా, పెన్షన్ నిధులు, మ్యూచువల్ ఫండ్లు, స్టాక్ మార్కెట్లు మరియు బ్యాంకింగేతర ఆర్థిక సంస్థలు (NBFCs).
4. **స్థిరాస్తి, గృహ యాజమాన్యం మరియు వృత్తిపరమైన సేవలు:** స్థిరాస్తి కార్యకలాపాలు, గృహనిర్మాణం, IT మరియు IT ఆధారిత సేవలు (సాఫ్ట్‌వేర్, BPO), న్యాయ, అకౌంటింగ్, కన్సల్టెన్సీ, పరిశోధన మరియు అభివృద్ధి, ప్రకటనలు మరియు ఇతర వ్యాపార సేవలు.
5. **ప్రభుత్వ పరిపాలన మరియు రక్షణ:** కేంద్ర, రాష్ట్ర మరియు స్థానిక ప్రభుత్వాల సేవలు.
6. **ఇతర సేవలు:** విద్య, ఆరోగ్యం మరియు సామాజిక సేవ, వినోదం, వ్యక్తిగత సేవలు (లాండ్రీ, బ్యూటీ పార్లర్లు), గృహ సేవలు, మత మరియు సామాజిక సేవలు.

గమనిక: భారత జాతీయ ఖాతాలలో **నిర్మాణ రంగాన్ని** ద్వితీయ రంగం (పరిశ్రమలు) కింద వర్గీకరిస్తారు.

వినియోగదారుల ఆధారంగా సేవల రకాలు:

1). ఉత్పత్తిదారుల (వ్యాపార) సేవలు: సంస్థలు ఉత్పాదకాలుగా ఉపయోగించేవి — బ్యాంకింగ్, రవాణా, లాజిస్టిక్స్, IT, ప్రకటనలు మరియు కన్సల్టెన్సీ.

2). వినియోగదారుల సేవలు: కుటుంబాలు ఉపయోగించేవి — చిల్లర వాణిజ్యం, రెస్టారెంట్లు, వినోదం మరియు వ్యక్తిగత సంరక్షణ.

3). **సామాజిక లేదా ప్రజా సేవలు:** ప్రజా సంక్షేమం కోసం ప్రధానంగా ప్రభుత్వం అందించేవి — విద్య, ఆరోగ్యం, పారిశుధ్యం మరియు సామాజిక భద్రత.

4). **పంపిణీ సేవలు:** ఉత్పత్తిదారులను మరియు వినియోగదారులను అనుసంధానించే వాణిజ్యం, రవాణా మరియు సమాచారం.

సాంప్రదాయ మరియు ఆధునిక సేవలు:

1). **సాంప్రదాయ సేవలు:** చిన్న చిల్లర దుకాణాలు, ఇంటి పని, మరమ్మతులు, వ్యక్తిగత సేవలు — ఎక్కువగా అనధికారిక, తక్కువ నైపుణ్యం మరియు తక్కువ వేతనం గలవి.

2). **ఆధునిక సేవలు:** IT, ఆర్థిక సేవలు, టెలికమ్యూనికేషన్లు, ఇ-కామర్స్ మరియు వృత్తిపరమైన సేవలు — ఎక్కువగా అధికారిక, నైపుణ్యం మరియు అధిక ఉత్పాదకత గలవి.

4.2 భారత ఆర్థిక వ్యవస్థలో సేవల రంగం పాత్ర

స్వాతంత్ర్యం నుండి సేవల రంగం భారత ఆర్థిక వ్యవస్థలో అతిపెద్ద మరియు అత్యంత వేగంగా వృద్ధి చెందుతున్న రంగంగా ఆవిర్భవించింది. 1991 ఆర్థిక సంస్కరణల తర్వాత మార్పు వేగం పెరిగింది. టెలికాం, బ్యాంకింగ్, బీమా మరియు విమానయాన రంగాల సరళీకరణ, IT మరియు IT ఆధారిత సేవలలో విజృంభణ, పెరుగుతున్న సేవల ఎగుమతులు, భారీ విదేశీ ప్రత్యక్ష పెట్టుబడుల ప్రవాహం, పెరుగుతున్న ఆదాయాలు, పట్టణీకరణ మరియు వేగవంతమైన డిజిటలీకరణ అన్నీ ఈ రంగాన్ని ముందుకు నడిపించాయి. అయితే భారతదేశ అనుభవం, శ్రామికులు మొదట వ్యవసాయం నుండి తయారీ రంగానికి, ఆ తర్వాతే సేవలకు మళ్లే సాంప్రదాయ ఫిషర్–క్లార్క్ నిర్మాణాత్మక మార్పు నమూనాకు భిన్నంగా ఉంది. భారతదేశం వ్యవసాయ ఆధారిత ఆర్థిక వ్యవస్థ నుండి సేవల ఆధారిత ఆర్థిక వ్యవస్థకు చాలా వరకు "ఎగిరి దూకింది" (leapfrogged). దీని ఫలితంగా పెద్ద అసమతుల్యత ఏర్పడింది: ఉత్పత్తిలో సేవల వాటా సుమారు 26 శాతం పాయింట్లు పెరగగా, ఉపాధిలో దాని వాటా కేవలం సుమారు 13 పాయింట్లు మాత్రమే పెరిగింది. సేవలు ఇప్పుడు జాతీయ ఉత్పత్తిలో సగానికి పైగా అందిస్తున్నప్పటికీ మూడో వంతు కంటే తక్కువ ఉద్యోగాలను మాత్రమే కల్పిస్తున్నాయి; దాదాపు 45 శాతం కార్మికులు ఇప్పటికీ వ్యవసాయంపైనే ఆధారపడుతున్నారు. ఈ ధోరణి ఉపాధిరహిత వృద్ధి, IT మరియు ఆర్థిక సేవల వంటి అధిక ఉత్పాదకత గల ఆధునిక విభాగానికి మరియు చిన్న వ్యాపారం, ఇంటి పని వంటి తక్కువ వేతన అనధికారిక విభాగానికి మధ్య పెరుగుతున్న అంతరం, కార్మికుల నైపుణ్యాలకు మరియు ఈ రంగం కోరే నైపుణ్యాలకు మధ్య అసమతుల్యత గురించి ఆందోళనలను పెంచుతోంది. అందువల్ల సుస్థిర మరియు సమ్మిళిత అభివృద్ధికి శ్రమ-సాంద్ర తయారీ, నైపుణ్యాభివృద్ధి మరియు అనధికారిక సేవల క్రమబద్ధీకరణ ద్వారా వృద్ధిని మరింత ఉపాధి-సాంద్రంగా మార్చడం అవసరం.

సేవల రంగం పాత్ర మరియు ప్రాముఖ్యత:

1. **జాతీయాదాయానికి అతిపెద్ద సహకారి:** భారత GVAలో సగానికి పైగా సేవల నుండే వస్తోంది; చాలా సంవత్సరాల్లో GDP వృద్ధిలో సగానికి పైగా ఈ రంగానిదే.
2. **ఉపాధి కల్పన:** ఈ రంగం వాణిజ్యం, రవాణా, విద్య, ఆరోగ్యం, ఆర్థిక సేవలు, IT, హోటళ్లు మరియు ప్రభుత్వ పరిపాలనలో శ్రామిక శక్తిలో దాదాపు 30 శాతానికి ఉపాధి కల్పిస్తోంది. మహిళలకు మరియు విద్యావంతులైన యువతకు ఇది ప్రధాన ఉద్యోగ వనరు.
3. **ఎగుమతులు మరియు విదేశీ మారకం:** సేవలు భారతదేశానికి ఎగుమతి ఆదాయం మరియు విదేశీ మారకానికి ప్రధాన వనరుగా మారాయి. సేవల ఎగుమతులు వస్తు ఎగుమతుల కంటే చాలా వేగంగా పెరిగి 2024–25లో సుమారు US$ 387.5 బిలియన్‌కు చేరాయి; దీంతో భారతదేశం ప్రపంచంలో ఏడవ అతిపెద్ద సేవల ఎగుమతిదారుగా నిలిచింది. ప్రపంచ సేవల ఎగుమతులలో భారతదేశ వాటా 2005లో 2 శాతం నుండి 2024లో 4.3 శాతానికి — రెట్టింపు కంటే ఎక్కువ — పెరిగింది. ఇది ప్రపంచ వస్తు ఎగుమతులలో కేవలం సుమారు 1.8 శాతంగా ఉన్న దాని వాటాకు రెట్టింపు కంటే ఎక్కువ; సాఫ్ట్‌వేర్, IT ఆధారిత సేవలు మరియు వ్యాపార సేవల వంటి నైపుణ్య ఆధారిత కార్యకలాపాలలో భారతదేశ తులనాత్మక ప్రయోజనాన్ని ఇది ప్రతిబింబిస్తుంది.
4. **FDIకి అతిపెద్ద గ్రహీత:** సేవలు (ఆర్థిక సేవలు, బ్యాంకింగ్, బీమా, IT, టెలికాం, వాణిజ్యం) FDI ప్రవాహాలలో అతిపెద్ద వాటాను ఆకర్షిస్తున్నాయి.
5. **వ్యవసాయం మరియు పరిశ్రమలకు మద్దతు:** వ్యవసాయ మరియు పారిశ్రామిక వస్తువుల ఉత్పత్తి మరియు అమ్మకానికి రవాణా, నిల్వ, బ్యాంకింగ్, బీమా, సమాచారం మరియు మార్కెటింగ్ తప్పనిసరి.
6. **మానవ మూలధన అభివృద్ధి:** విద్య మరియు ఆరోగ్య సేవలు శ్రామిక శక్తి ఉత్పాదకతను మరియు నాణ్యతను పెంచుతాయి; జనాభా డివిడెండ్‌ను సద్వినియోగం చేసుకోవడానికి ఇది అవసరం.
7. **మౌలిక సదుపాయాల అభివృద్ధి:** రవాణా, విద్యుత్ మరియు టెలికమ్యూనికేషన్ సేవలు ఆర్థిక వ్యవస్థకు వెన్నెముక.
8. **ప్రభుత్వ ఆదాయంలో పెరుగుదల:** సేవల రంగం GST మరియు ఆదాయపు పన్ను ఆదాయానికి ప్రధాన వనరు.
9. **పట్టణీకరణ మరియు ఆధునీకరణ:** సేవలు నగరాల వృద్ధిని, ఆధునిక జీవనశైలిని మరియు కొత్త సాంకేతికతను ప్రోత్సహిస్తాయి.
10. **మహిళా సాధికారత:** బోధన, నర్సింగ్, IT, బ్యాంకింగ్ మరియు రిటైల్ వంటి సేవలు అనేక ఇతర రంగాల కంటే మహిళలకు ఎక్కువ ఉపాధిని అందిస్తాయి.
11. **ప్రపంచ గుర్తింపు:** భారతీయ IT, ఔషధ మరియు వృత్తిపరమైన సేవలు భారతదేశానికి **"ప్రపంచపు బ్యాక్ ఆఫీస్"** గా అంతర్జాతీయ ఖ్యాతిని తెచ్చిపెట్టాయి.

భారతదేశంలో సేవల వేగవంతమైన వృద్ధికి కారణాలు:

1. **1991 ఆర్థిక సంస్కరణలు:** బ్యాంకింగ్, బీమా, టెలికాం, విమానయానం మరియు వాణిజ్యం సరళీకరణ; ప్రైవేట్ మరియు విదేశీ సంస్థల ప్రవేశం.
2. **IT విప్లవం:** తక్కువ ఖర్చులు మరియు అవుట్‌సోర్సింగ్ సహాయంతో సాఫ్ట్‌వేర్ మరియు IT ఆధారిత సేవల వృద్ధి.
3. సాపేక్షంగా తక్కువ వేతనాలకు **నైపుణ్యం గల, ఆంగ్లం మాట్లాడే మానవ వనరుల లభ్యత**.
4. **పెరుగుతున్న ఆదాయాలు మరియు మారుతున్న వినియోగ సరళి:** విద్య, ఆరోగ్యం, పర్యాటకం, వినోదం మరియు ఆర్థిక సేవలకు అధిక డిమాండ్ (సేవలకు అధిక **డిమాండ్ ఆదాయ వ్యాకోచత్వం**).
5. **ప్రభుత్వ సేవల విస్తరణ** — పరిపాలన, రక్షణ, విద్య మరియు ఆరోగ్యం.
6. సంస్థలు అకౌంటింగ్, లాజిస్టిక్స్ మరియు భద్రత వంటి కార్యకలాపాలను ప్రత్యేక సేవాదారులకు **అవుట్‌సోర్సింగ్** (**"splintering"**) చేయడం.
7. **పట్టణీకరణ** మరియు మధ్యతరగతి వృద్ధి.
8. **సాంకేతిక పురోగతి** — మొబైల్ ఫోన్లు, ఇంటర్నెట్ మరియు డిజిటల్ చెల్లింపులు.
9. **ప్రపంచీకరణ** మరియు సేవలలో అంతర్జాతీయ వాణిజ్య వృద్ధి.

సేవల రంగం భారతదేశ వృద్ధి, ఎగుమతులు మరియు ఆధునీకరణకు ప్రధాన యంత్రం. అయితే సమ్మిళిత అభివృద్ధి కోసం దాని వృద్ధికి తోడుగా తయారీ రంగం వేగవంతమైన వృద్ధి, నైపుణ్యాభివృద్ధి మరియు సేవలలో మెరుగైన నాణ్యత గల ఉద్యోగాలు ఉండాలి.

4.3 మౌలిక సదుపాయాలు: విద్య

ఆర్థిక కార్యకలాపాలకు మద్దతునిచ్చి జీవన నాణ్యతను మెరుగుపరిచే ప్రాథమిక భౌతిక మరియు వ్యవస్థాగత సదుపాయాలు మరియు సేవలను మౌలిక సదుపాయాలు (infrastructure) అంటారు. మౌలిక సదుపాయాలు ఒక భవనానికి పునాది వంటివి: అవి లేకుండా అభివృద్ధి జరగదు. వీటిని రెండు రకాలుగా వర్గీకరిస్తారు:

1. **ఆర్థిక మౌలిక సదుపాయాలు:** ఉత్పత్తి మరియు పంపిణీకి నేరుగా మద్దతునిచ్చే సదుపాయాలు — ఇంధనం (విద్యుత్, చమురు, గ్యాస్), రవాణా, సమాచారం, నీటిపారుదల, బ్యాంకింగ్ మరియు బీమా.
2. **సామాజిక మౌలిక సదుపాయాలు:** మానవాభివృద్ధిని మెరుగుపరిచి పరోక్షంగా ఆర్థిక కార్యకలాపాలకు మద్దతునిచ్చే సదుపాయాలు — విద్య, ఆరోగ్యం, గృహనిర్మాణం, నీటి సరఫరా మరియు పారిశుధ్యం.

మానవ మూలధనంగా విద్య:

ప్రజలను ఉత్పాదకంగా మార్చే వారిలో ఉన్న జ్ఞానం, నైపుణ్యాలు మరియు ఆరోగ్యాన్ని మానవ మూలధనం అంటారు. భౌతిక మూలధనంలో పెట్టుబడి వలె విద్య మరియు ఆరోగ్యంలో పెట్టుబడి కూడా అధిక రాబడులను ఇస్తుందని ఆర్థికవేత్తలు టి.డబ్ల్యు. షుల్ట్జ్ మరియు గ్యారీ బెకర్ చూపించారు. విద్య ప్రజల సామర్థ్యాలను మరియు స్వేచ్ఛను విస్తరిస్తుందని అమర్త్య సేన్ నొక్కి చెప్పారు.

విద్య ప్రాముఖ్యత:

1. కార్మికుల ఉత్పాదకతను మరియు ఆదాయాన్ని పెంచుతుంది.
2. ఉపాధి అవకాశాలను మెరుగుపరచడం ద్వారా పేదరికం మరియు అసమానతలను తగ్గిస్తుంది.
3. ఆరోగ్యం మరియు పోషణను మెరుగుపరుస్తుంది; విద్యావంతులైన తల్లుల పిల్లలు ఆరోగ్యంగా ఉంటారు.
4. సంతానోత్పత్తిని మరియు జనాభా వృద్ధిని తగ్గిస్తుంది.
5. సాంకేతిక పురోగతి, నవకల్పన మరియు పరిశోధనను ప్రోత్సహిస్తుంది.
6. మహిళలు మరియు బలహీన వర్గాలకు సాధికారత కల్పించి సామాజిక సమానత్వాన్ని ప్రోత్సహిస్తుంది.
7. అవగాహన గల పౌరుల ద్వారా ప్రజాస్వామ్యాన్ని బలోపేతం చేస్తుంది.
8. జనాభా డివిడెండ్‌ను సద్వినియోగం చేసుకోవడానికి అవసరం.

భారతదేశంలో విద్యా నిర్మాణం:

1). పాఠశాల విద్య: పూర్వ-ప్రాథమిక, ప్రాథమిక (I–V తరగతులు), ఉన్నత ప్రాథమిక (VI–VIII), మాధ్యమిక (IX–X) మరియు ఉన్నత మాధ్యమిక (XI–XII).

2). ఉన్నత విద్య: విశ్వవిద్యాలయాలు (కేంద్ర, రాష్ట్ర, డీమ్డ్ మరియు ప్రైవేట్), కళాశాలలు, IITలు, IIMలు, NITలు, AIIMS మరియు ఇతర జాతీయ ప్రాముఖ్యత గల సంస్థలు.

3). వృత్తి మరియు సాంకేతిక విద్య: ITIలు, పాలిటెక్నిక్‌లు మరియు నైపుణ్య కేంద్రాలు.

4). నియంత్రణ సంస్థలు: విశ్వవిద్యాలయ నిధుల సంఘం (UGC), అఖిల భారత సాంకేతిక విద్యా మండలి (AICTE), NCERT, CBSE మరియు రాష్ట్ర బోర్డులు. 42వ సవరణ (1976) నుండి విద్య రాజ్యాంగంలోని **ఉమ్మడి జాబితా**లో ఉంది.

భారతదేశంలో విద్యా పురోగతి:

స్వాతంత్ర్యం నుండి భారతదేశం విద్యలో విశేషమైన పురోగతి సాధించింది. 1951లో అక్షరాస్యత రేటు కేవలం సుమారు 18 శాతం. ఇది 2011 జనాభా లెక్కల నాటికి 74 శాతానికి పెరిగింది; కాలానుగుణ శ్రామిక శక్తి సర్వే వంటి ఇటీవలి సర్వేలు దీనిని సుమారు 80 శాతంగా పేర్కొంటున్నాయి. ఉన్నత విద్య మరింత నాటకీయంగా విస్తరించింది. స్వాతంత్ర్యం నాటికి దేశంలో కేవలం సుమారు 27 విశ్వవిద్యాలయాలు మరియు సుమారు 600 కళాశాలలు ఉండేవి. 2026 జూలైలో విడుదలైన తాజా అఖిల భారత ఉన్నత విద్యా సర్వే (AISHE 2023–24) ప్రకారం

ఇప్పుడు సుమారు 1,289 విశ్వవిద్యాలయాలు మరియు 48,246 కళాశాలలు ఉన్నాయి. దీంతో సుమారు 4.5 కోట్ల విద్యార్థుల నమోదుతో భారత ఉన్నత విద్యా వ్యవస్థ ప్రపంచంలో రెండవ అతిపెద్దదిగా నిలిచింది. 1951లో 1 శాతం కంటే తక్కువగా ఉన్న ఉన్నత విద్యలో స్థూల నమోదు నిష్పత్తి (GER) 2023–24లో మొదటిసారిగా 30 శాతం దాటింది; స్త్రీల GER (31.2 శాతం) ఇప్పుడు పురుషుల GER కంటే ఎక్కువగా ఉంది.

ప్రధాన విధానాలు మరియు కార్యక్రమాలు:

1. **జాతీయ విద్యా విధానాలు:** 1968 (కొఠారి కమిషన్), 1986 (1992లో సవరణ) మరియు జాతీయ విద్యా విధానం (NEP), 2020.
2. **ఉచిత మరియు నిర్బంధ విద్యకు బాలల హక్కు (RTE) చట్టం, 2009:** 6–14 సంవత్సరాల పిల్లలకు ప్రాథమిక విద్యను ప్రాథమిక హక్కుగా మార్చింది (ఆర్టికల్ 21-A, 86వ సవరణ, 2002); ప్రైవేట్ పాఠశాలల్లో వెనుకబడిన పిల్లలకు 25 శాతం రిజర్వేషన్.
3. **సమగ్ర శిక్ష (2018):** సర్వ శిక్షా అభియాన్ (2001), రాష్ట్రీయ మాధ్యమిక శిక్షా అభియాన్ (2009) మరియు ఉపాధ్యాయ విద్యను విలీనం చేసిన సమీకృత పథకం.
4. **PM POSHAN (మధ్యాహ్న భోజన పథకం, 1995):** నమోదు, హాజరు మరియు పోషణను మెరుగుపరచడానికి ప్రభుత్వ పాఠశాలల్లో వండిన భోజనం.
5. **ఉన్నత విద్య:** RUSA (రాష్ట్రీయ ఉచ్చతర్ శిక్షా అభియాన్), ప్రతిష్ఠాత్మక సంస్థలు (Institutions of Eminence), జాతీయ సంస్థాగత ర్యాంకింగ్ ఫ్రేమ్‌వర్క్ (NIRF), SC/ST/OBC మరియు మైనారిటీ విద్యార్థులకు ఉపకార వేతనాలు.
6. **డిజిటల్ విద్య:** SWAYAM (ఆన్‌లైన్ కోర్సులు), DIKSHA (పాఠశాలలకు డిజిటల్ కంటెంట్), PM ఇ-విద్య మరియు జాతీయ డిజిటల్ లైబ్రరీ.
7. **NIPUN భారత్ (2021):** 3వ తరగతి నాటికి పునాది అక్షరాస్యత మరియు సంఖ్యా జ్ఞానం.
8. **PM SHRI పాఠశాలలు (2022):** NEP 2020ని ప్రదర్శించే నమూనా పాఠశాలలు.

జాతీయ విద్యా విధానం (NEP), 2020 ముఖ్య లక్షణాలు:

1). 10+2 స్థానంలో కొత్త **5+3+3+4** పాఠశాల నిర్మాణం (3–18 సంవత్సరాల వయస్సును కవర్ చేస్తూ).

2). కనీసం 5వ తరగతి వరకు మాతృభాష లేదా ప్రాంతీయ భాషలో బోధన.

3). పునాది అక్షరాస్యత మరియు సంఖ్యా జ్ఞానానికి ప్రాధాన్యం.

4). 6వ తరగతి నుండి వృత్తి విద్య మరియు ఇంటర్న్‌షిప్‌లు.

5). బహుళ ప్రవేశ మరియు నిష్క్రమణ అవకాశాలు, అకడమిక్ బ్యాంక్ ఆఫ్ క్రెడిట్స్‌తో బహుళ విభాగాల ఉన్నత విద్య.

6). 2035 నాటికి ఉన్నత విద్యలో 50 శాతం GER లక్ష్యం.

7). ఏకైక నియంత్రణ సంస్థ — ప్రతిపాదిత భారత ఉన్నత విద్యా కమిషన్ (HECI).

8). విద్యపై ప్రభుత్వ వ్యయాన్ని GDPలో 6 శాతానికి పెంచడం.

భారతదేశంలో విద్యా సమస్యలు:

1. **తక్కువ ప్రభుత్వ వ్యయం:** దీర్ఘకాలిక లక్ష్యం 6%కి బదులు GDPలో సుమారు 4–4.6%.
2. **బలహీనమైన నాణ్యత మరియు అభ్యసన ఫలితాలు:** 5వ తరగతి చదువుతున్న చాలా మంది పిల్లలు 2వ తరగతి పాఠాన్ని చదవలేరని, సాధారణ భాగహారం చేయలేరని ASER వంటి సర్వేలు చూపిస్తున్నాయి.
3. మాధ్యమిక స్థాయిలో, ముఖ్యంగా బాలికలు మరియు పేద పిల్లలలో **అధిక బడి మానేసే రేట్లు**.
4. **శిక్షణ పొందిన ఉపాధ్యాయుల కొరత**, ఏకోపాధ్యాయ పాఠశాలలు మరియు ఉపాధ్యాయుల గైర్హాజరు.
5. **సరిపోని మౌలిక సదుపాయాలు** — తరగతి గదులు, మరుగుదొడ్లు, గ్రంథాలయాలు, ప్రయోగశాలలు మరియు డిజిటల్ సదుపాయాలు.
6. **లింగ, కుల, గ్రామీణ–పట్టణ మరియు ప్రాంతీయ అసమానతలు.**
7. **విద్య మరియు ఉద్యోగార్హత మధ్య అసమతుల్యత:** చాలా మంది పట్టభద్రులకు ఉద్యోగానికి సిద్ధమైన నైపుణ్యాలు లేవు.
8. ప్రైవేట్ సంస్థల్లో **వ్యాపారీకరణ** మరియు అధిక ఫీజులు.
9. **తక్కువ పరిశోధనా ఫలితాలు** మరియు ప్రపంచ ర్యాంకింగ్‌లలో కొన్ని భారతీయ విశ్వవిద్యాలయాలు మాత్రమే.
10. ప్రతిభావంతులైన విద్యార్థులు మరియు నిపుణుల **మేధో వలస**.

ప్రభుత్వ వ్యయాన్ని GDPలో 6 శాతానికి పెంచడం; ఉపాధ్యాయ శిక్షణ మరియు జవాబుదారీతనాన్ని మెరుగుపరచడం; అభ్యసన ఫలితాలపై దృష్టి సారించడం; వృత్తి విద్యను విస్తరించడం; పరిశోధనను బలోపేతం చేయడం; మరియు డిజిటల్ అంతరాన్ని పూడ్చడం.

4.4 మౌలిక సదుపాయాలు: ఆరోగ్యం

ప్రపంచ ఆరోగ్య సంస్థ (WHO) ఆరోగ్యాన్ని "కేవలం వ్యాధి లేదా బలహీనత లేకపోవడం మాత్రమే కాదు, సంపూర్ణ శారీరక, మానసిక మరియు సామాజిక శ్రేయస్సు స్థితి" అని నిర్వచించింది. ఆరోగ్యం దానికదే ఒక లక్ష్యం మరియు అభివృద్ధికి ఒక సాధనం కూడా.

ఆర్థికాభివృద్ధికి ఆరోగ్య ప్రాముఖ్యత:

1. ప్రజల ఉత్పాదకతను మరియు పని జీవితకాలాన్ని పెంచుతుంది.
2. అనారోగ్యం వల్ల పని దినాలు మరియు ఆదాయం కోల్పోవడాన్ని తగ్గిస్తుంది.

3. పేదరికాన్ని తగ్గిస్తుంది — కుటుంబాలు పేదరికంలోకి జారిపోవడానికి ఆరోగ్య వ్యయం ప్రధాన కారణం.
4. అభ్యసనాన్ని మెరుగుపరుస్తుంది — ఆరోగ్యవంతమైన పిల్లలు క్రమం తప్పకుండా పాఠశాలకు వెళ్లి బాగా నేర్చుకుంటారు.
5. ఆయుర్దాయాన్ని మరియు జీవన నాణ్యతను పెంచుతుంది.
6. శిశు మనుగడ మెరుగుపడటంతో సంతానోత్పత్తి తగ్గుతుంది.
7. మానవాభివృద్ధి సూచీ (HDI)లో ఆరోగ్యం కీలక అంశం.

ఆరోగ్య సూచికలు — భారతదేశంలో పురోగతి:

స్వాతంత్ర్యం నుండి భారతదేశం తన ప్రజల ఆరోగ్య స్థితిలో విశేషమైన పురోగతి సాధించింది. 1951లో జనన సమయంలో సగటు ఆయుర్దాయం కేవలం సుమారు 32 సంవత్సరాలు. ఇది ఇప్పుడు సుమారు 70–72 సంవత్సరాలకు పెరిగింది; అంటే ఈ రోజు ఒక భారతీయుడు స్వాతంత్ర్యం నాటి కంటే రెట్టింపు కంటే ఎక్కువ కాలం జీవిస్తాడని అంచనా. స్త్రీల ఆయుర్దాయం (సుమారు 71.4 సంవత్సరాలు) ఇప్పుడు పురుషుల (సుమారు 68.6 సంవత్సరాలు) కంటే ఎక్కువగా ఉంది; ఇది మహిళల ఆరోగ్యం మరియు పోషణలో మెరుగుదలను ప్రతిబింబిస్తుంది.

మరణాల తగ్గుదల మరింత గమనార్హం. ప్రతి 1,000 సజీవ జననాలకు మొదటి పుట్టినరోజుకు ముందే మరణించే శిశువుల సంఖ్యను కొలిచే శిశు మరణాల రేటు (IMR) 1951లో 146 వరకు ఉండేది. నమూనా నమోదు వ్యవస్థ (SRS) నివేదిక 2024 ప్రకారం ఇది 24కి తగ్గింది. అలాగే స్థూల మరణాల రేటు 1951లో ప్రతి 1,000 జనాభాకు 25 నుండి ప్రస్తుతం సుమారు 6.4కి తగ్గింది. ఐదేళ్లలోపు పిల్లల మరణాల రేటు కూడా ప్రతి 1,000 సజీవ జననాలకు 28కి తగ్గింది.

సంతానోత్పత్తి కూడా బాగా తగ్గింది. స్థూల జనన రేటు 1951లో ప్రతి 1,000 జనాభాకు సుమారు 40 నుండి ఇటీవలి సంవత్సరాల్లో సుమారు 18కి తగ్గింది. మొత్తం సంతానోత్పత్తి రేటు (TFR) ఇప్పుడు 1.9 వద్ద ఉంది; ఇది ప్రతిస్థాపన స్థాయి 2.1 కంటే తక్కువ. భారతదేశం జనాభా పరివర్తనలో అధునాతన దశలోకి ప్రవేశించిందని ఇది చూపిస్తుంది.

మాతృ ఆరోగ్యం కూడా గణనీయంగా మెరుగుపడింది. ప్రతి లక్ష సజీవ జననాలకు గర్భ సంబంధిత కారణాలతో మరణించే మహిళల సంఖ్యను సూచించే మాతృ మరణాల నిష్పత్తి (MMR) స్వాతంత్ర్యం తర్వాత తొలి సంవత్సరాల్లో చాలా ఎక్కువగా ఉండేది. ఇది 2007–09లో 212కి, 2022–24లో 87కి తగ్గింది. అయితే ఇటీవలి సంవత్సరాల్లో మెరుగుదల వేగం నెమ్మదించింది; 2030 నాటికి 70 కంటే తక్కువ అనే సుస్థిర అభివృద్ధి లక్ష్యాన్ని భారతదేశం ఇంకా చేరుకోవలసి ఉంది.

ఈ విజయాలు ప్రజారోగ్య సేవల విస్తరణ, సామూహిక టీకాలు, అంటువ్యాధుల నియంత్రణ, మెరుగైన పోషణ, సురక్షిత తాగునీరు మరియు ముఖ్యంగా మహిళలలో విద్యా వ్యాప్తి ఫలితం. జాతీయ ఆరోగ్య మిషన్, జననీ సురక్షా యోజన మరియు ఆసుపత్రి ప్రసవాల వంటి కార్యక్రమాలు శిశు మరియు మాతృ మరణాలను తగ్గించడంలో ముఖ్యమైన పాత్ర పోషించాయి.

విజయాలు:

1). మశూచి (1977) మరియు గినియా వార్మ్ నిర్మూలన. 2000 ఫిబ్రవరిలో ప్రపంచ ఆరోగ్య సంస్థ భారతదేశాన్ని గినియా వార్మ్ వ్యాధి రహిత దేశంగా ధృవీకరించింది. టీకా లేదా ఔషధం లేకుండానే సురక్షిత తాగునీరు, సమాజ భాగస్వామ్యం మరియు సాధారణ నివారణ పద్ధతుల ద్వారా ఒక వ్యాధిని నిర్మూలించవచ్చని చూపిన భారత ప్రజారోగ్య కార్యక్రమాల ప్రధాన విజయాలలో ఇది ఒకటి. 2014లో భారతదేశాన్ని పోలియో రహిత దేశంగా ప్రకటించారు; మాతృ మరియు నవజాత ధనుర్వాతం నిర్మూలించబడింది (2015).

2). మలేరియా, క్షయ మరియు అతిసార వ్యాధుల వల్ల మరణాలు భారీగా తగ్గాయి.

3). ప్రపంచంలోని అతిపెద్ద COVID-19 టీకా కార్యక్రమాలలో ఒకటి (200 కోట్లకు పైగా డోసులు).

4). భారతదేశం టీకాలు మరియు జనరిక్ ఔషధాల ప్రధాన ఉత్పత్తిదారు; వైద్య పర్యాటకానికి గమ్యస్థానం.

భారతదేశంలో ఆరోగ్య మౌలిక సదుపాయాలు:

A. ప్రజారోగ్య వ్యవస్థ — మూడంచెల గ్రామీణ నిర్మాణం:

స్థాయి	జనాభా	సేవలు
ఉప-కేంద్రం (SC)	5,000	మొదటి సంప్రదింపు కేంద్రం; ANM మరియు ఆరోగ్య కార్యకర్త; మాతా శిశు ఆరోగ్యం, టీకాలు
ప్రాథమిక ఆరోగ్య కేంద్రం (PHC)	30,000	వైద్యాధికారి; ఔట్‌పేషెంట్ సంరక్షణ, ప్రాథమిక చికిత్స మరియు నివారణ సేవలు
సామాజిక ఆరోగ్య కేంద్రం (CHC)	1,20,000	నిపుణులు (సర్జన్, ఫిజిషియన్, గైనకాలజిస్ట్, పీడియాట్రీషియన్) మరియు 30 పడకలతో రెఫరల్ కేంద్రం

ఉప-కేంద్రాలు మరియు PHCలను ఆయుష్మాన్ ఆరోగ్య మందిరాలుగా (ఆరోగ్య మరియు శ్రేయస్సు కేంద్రాలు) ఉన్నతీకరిస్తున్నారు. వీటి పైన ఉప-జిల్లా మరియు జిల్లా ఆసుపత్రులు, వైద్య కళాశాలలు మరియు AIIMS వంటి తృతీయ స్థాయి ఆసుపత్రులు ఉన్నాయి.

B. ప్రైవేట్ ఆరోగ్య రంగం: ప్రైవేట్ ఆసుపత్రులు, క్లినిక్‌లు, నర్సింగ్ హోమ్‌లు మరియు వైద్యులు ముఖ్యంగా పట్టణ ప్రాంతాల్లో ఎక్కువ ఔట్‌పేషెంట్ సంరక్షణను మరియు ఆసుపత్రి సంరక్షణలో పెద్ద వాటాను అందిస్తున్నారు.

C. ఆయుష్ వ్యవస్థలు: ఆయుష్ మంత్రిత్వ శాఖ (2014) పరిధిలో ఆయుర్వేదం, యోగా మరియు ప్రకృతి వైద్యం, యునాని, సిద్ధ, సోవా-రిగ్పా మరియు హోమియోపతి.

ప్రధాన ఆరోగ్య విధానాలు మరియు కార్యక్రమాలు:

1. **జాతీయ ఆరోగ్య విధానాలు:** 1983, 2002 మరియు 2017. NHP 2017 నాణ్యమైన ఆరోగ్య సంరక్షణకు సార్వత్రిక అందుబాటు, 2025 నాటికి ప్రజారోగ్య వ్యయాన్ని GDPలో 2.5 శాతానికి పెంచడం మరియు వనరులలో మూడింట రెండు వంతులను ప్రాథమిక సంరక్షణకు కేటాయించడాన్ని లక్ష్యంగా పెట్టుకుంది.

2. **జాతీయ ఆరోగ్య మిషన్ (NHM):** ప్రతి గ్రామంలో ASHA కార్యకర్తలతో (గుర్తింపు పొందిన సామాజిక ఆరోగ్య కార్యకర్తలు) **జాతీయ గ్రామీణ ఆరోగ్య మిషన్ (2005)** మరియు **జాతీయ పట్టణ ఆరోగ్య మిషన్ (2013)**; ఆసుపత్రి ప్రసవాల కోసం **జననీ సురక్షా యోజన**.
3. **ఆయుష్మాన్ భారత్ (2018):** రెండు అంశాలు —
4. సమగ్ర ప్రాథమిక ఆరోగ్య సంరక్షణ కోసం **ఆయుష్మాన్ ఆరోగ్య మందిరాలు** (1.5 లక్షలకు పైగా ఆరోగ్య మరియు శ్రేయస్సు కేంద్రాలు).
5. **ప్రధాన మంత్రి జన్ ఆరోగ్య యోజన (PM-JAY):** సుమారు 12 కోట్ల పేద మరియు బలహీన కుటుంబాలకు ద్వితీయ మరియు తృతీయ స్థాయి ఆసుపత్రి సంరక్షణ కోసం కుటుంబానికి సంవత్సరానికి ₹5 లక్షల ఆరోగ్య బీమా కవరేజ్; 2024లో 70 సంవత్సరాలు మరియు అంతకంటే ఎక్కువ వయస్సు గల సీనియర్ సిటిజన్లందరికీ విస్తరించారు. ఇది ప్రపంచంలోని అతిపెద్ద ప్రభుత్వ నిధులతో నడిచే ఆరోగ్య బీమా పథకాలలో ఒకటి.
6. పిల్లలు మరియు గర్భిణీ స్త్రీలకు పూర్తి టీకాల కోసం **సార్వత్రిక టీకాల కార్యక్రమం (1985)** మరియు **మిషన్ ఇంద్రధనుష్ (2014)**.
7. **వ్యాధి నియంత్రణ కార్యక్రమాలు:** జాతీయ క్షయ నిర్మూలన కార్యక్రమం (లక్ష్యం: క్షయ అంతం), జాతీయ ఎయిడ్స్ నియంత్రణ కార్యక్రమం, జాతీయ వాహక జనిత వ్యాధుల నియంత్రణ కార్యక్రమం మరియు అసాంక్రమిక వ్యాధుల నివారణ మరియు నియంత్రణ జాతీయ కార్యక్రమం.
8. **ఆయుష్మాన్ భారత్ డిజిటల్ మిషన్ (2021):** డిజిటల్ ఆరోగ్య IDలు (ABHA) మరియు ఎలక్ట్రానిక్ ఆరోగ్య రికార్డులు.
9. **ప్రధాన మంత్రి భారతీయ జనౌషధి పరియోజన:** జన్ ఔషధి కేంద్రాల ద్వారా తక్కువ ధర జనరిక్ ఔషధాలు.
10. **PM ఆయుష్మాన్ భారత్ ఆరోగ్య మౌలిక సదుపాయాల మిషన్ (2021):** భవిష్యత్ మహమ్మారుల కోసం ఆరోగ్య మౌలిక సదుపాయాలను బలోపేతం చేయడం.
11. **వైద్య విద్య విస్తరణ:** కొత్త AIIMSలు మరియు వైద్య కళాశాలలు; MBBS సీట్ల పెంపు.
12. **పోషణ మరియు పారిశుధ్యం:** పరోక్షంగా ఆరోగ్యాన్ని మెరుగుపరిచే POSHAN అభియాన్, స్వచ్ఛ భారత్ మిషన్ మరియు జల్ జీవన్ మిషన్.

భారతదేశంలో ఆరోగ్య రంగ సమస్యలు:

1. **ఆరోగ్యంపై తక్కువ ప్రభుత్వ వ్యయం:** GDPలో సుమారు 1.5–2 శాతం; ఇది NHP లక్ష్యమైన 2.5 శాతం కంటే చాలా తక్కువ, అనేక దేశాల కంటే కూడా చాలా తక్కువ.
2. **అధిక స్వంత జేబు వ్యయం (OOPE):** మొత్తం ఆరోగ్య వ్యయంలో పెద్ద వాటాను (సుమారు 40–50 శాతం, ఇటీవలి సంవత్సరాల్లో తగ్గుతోంది) కుటుంబాలే స్వయంగా చెల్లిస్తున్నాయి; దీని వల్ల ప్రతి సంవత్సరం లక్షలాది మంది పేదరికంలోకి నెట్టబడుతున్నారు.

3. **మానవ వనరుల కొరత:** ముఖ్యంగా గ్రామీణ CHCలలో వైద్యులు, నర్సులు మరియు నిపుణుల కొరత; అనేక రాష్ట్రాల్లో వైద్యుడు–జనాభా నిష్పత్తి తక్కువగా ఉంది.
4. **సరిపోని మౌలిక సదుపాయాలు:** గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో ఆసుపత్రి పడకలు, పరికరాలు మరియు రోగనిర్ధారణ సదుపాయాల కొరత.
5. **పట్టణ–గ్రామీణ మరియు ప్రాంతీయ అసమానతలు:** బీహార్, ఉత్తర ప్రదేశ్ మరియు మధ్య ప్రదేశ్ కంటే కేరళ మరియు తమిళనాడు వంటి రాష్ట్రాలలో ఆరోగ్య సూచికలు చాలా మెరుగ్గా ఉన్నాయి.
6. **వ్యాధుల ద్వంద్వ భారం:** అంటువ్యాధులు (క్షయ, మలేరియా, డెంగ్యూ) కొనసాగుతుండగా, అసాంక్రమిక వ్యాధులు (మధుమేహం, గుండె జబ్బులు, క్యాన్సర్, అధిక రక్తపోటు) వేగంగా పెరుగుతున్నాయి.
7. పిల్లలు మరియు మహిళలలో **పోషకాహార లోపం మరియు రక్తహీనత**.
8. **నియంత్రణ లేని ప్రైవేట్ రంగం** మరియు ప్రైవేట్ సంరక్షణ అధిక ఖర్చులు.
9. అనేక ప్రభుత్వ సదుపాయాల్లో **సంరక్షణ నాణ్యత తక్కువగా ఉండటం**.

ఆరోగ్యంపై ప్రభుత్వ వ్యయాన్ని GDPలో కనీసం 2.5–3 శాతానికి పెంచడం; ప్రాథమిక ఆరోగ్య సంరక్షణను బలోపేతం చేయడం; ఎక్కువ మంది వైద్యులు, నర్సులు మరియు పారామెడిక్స్‌కు శిక్షణ ఇవ్వడం; ఆరోగ్య బీమాను విస్తరించడం; ప్రైవేట్ రంగాన్ని నియంత్రించడం; మరియు నివారణ సంరక్షణ, పోషణ మరియు పారిశుధ్యాన్ని ప్రోత్సహించడం.

4.5 మౌలిక సదుపాయాలు: రవాణా

రవాణా ఆర్థిక వ్యవస్థకు జీవనాడి. ఇది ప్రజలు, ముడి పదార్థాలు మరియు వస్తువుల తరలింపును సాధ్యం చేస్తుంది. రవాణా ఆర్థికాభివృద్ధికి వెన్నెముక. ఇది వస్తువులను సుదూర ప్రాంతాలకు తీసుకెళ్లడం ద్వారా మార్కెట్‌ను విస్తరిస్తుంది; దీని వల్ల భారీ స్థాయి ఉత్పత్తి మరియు శ్రమ విభజన సాధ్యమై ఉత్పత్తి వ్యయం తగ్గుతుంది. విత్తనాలు, ఎరువులు మరియు యంత్రాల వంటి ఉత్పాదకాలను సకాలంలో సరఫరా చేయడం ద్వారా మరియు వ్యవసాయ ఉత్పత్తులను మార్కెట్లకు తీసుకెళ్లడం ద్వారా ఇది వ్యవసాయానికి మద్దతునిస్తుంది; వేగవంతమైన రవాణా పండ్లు, కూరగాయలు మరియు పాలు వంటి త్వరగా పాడయ్యే వస్తువుల వృధాను కూడా తగ్గిస్తుంది. ముడి పదార్థాలు మరియు ఇంధనం క్రమం తప్పకుండా సరఫరా కావడానికి మరియు తయారైన వస్తువులను వినియోగదారులకు పంపిణీ చేయడానికి పరిశ్రమలు రవాణాపై ఆధారపడతాయి.

వివిధ ప్రాంతాలను ఒకే జాతీయ మార్కెట్‌గా అనుసంధానించడం ద్వారా మరియు ఓడరేవులు, విమానాశ్రయాల ద్వారా దేశాన్ని ప్రపంచ మార్కెట్లతో అనుసంధానించడం ద్వారా రవాణా అంతర్గత మరియు విదేశీ వాణిజ్యాన్ని ప్రోత్సహిస్తుంది. రవాణా రంగం డ్రైవర్లు, రైల్వే సిబ్బంది మరియు ఓడరేవు కార్మికులకు ప్రత్యక్షంగా, వాహనాల తయారీ, నిర్మాణం, మరమ్మతు సేవలు మరియు సంబంధిత కార్యకలాపాలలో పరోక్షంగా ఉపాధిని సృష్టిస్తుంది. రవాణా పర్యాటకాన్ని ప్రోత్సహిస్తుంది, వివిధ ప్రాంతాల ప్రజలను దగ్గర చేయడం ద్వారా జాతీయ సమైక్యతను బలోపేతం చేస్తుంది, సైన్యం మరియు పరికరాల వేగవంతమైన తరలింపు ద్వారా రక్షణకు కీలకమైనది. చివరగా, సహాయక సామగ్రిని వేగంగా తరలించడం మరియు ప్రజలను ఖాళీ చేయించడం ద్వారా కరువులు, వరదలు మరియు ఇతర విపత్తుల వంటి అత్యవసర పరిస్థితుల్లో ఇది కీలక పాత్ర పోషిస్తుంది.

భారతదేశంలో రవాణా రకాలు:

1. రైల్వేలు

1). భారతదేశంలో మొదటి రైలు 1853 ఏప్రిల్ 16న బొంబాయి (బోరి బందర్) మరియు థానే మధ్య నడిచింది.

2). సుమారు 68,000 రూట్ కి.మీ. మరియు 7,000కు పైగా స్టేషన్లతో భారతీయ రైల్వేలు ప్రపంచంలోని అతిపెద్ద రైల్వే నెట్‌వర్క్‌లలో ఒకటి; ప్రపంచంలోని అతిపెద్ద ఉపాధి కల్పన సంస్థలలో ఒకటి.

3). ఇది సంవత్సరానికి 800 కోట్లకు పైగా ప్రయాణికులను మరియు 150 కోట్ల టన్నుల సరుకును (సుమారు) రవాణా చేస్తుంది — ప్రధానంగా బొగ్గు, ఇనుప ఖనిజం, ఆహార ధాన్యాలు, సిమెంట్, ఎరువులు మరియు పెట్రోలియం వంటి భారీ సరుకులు.

4). 2017లో రైల్వే బడ్జెట్‌ను కేంద్ర బడ్జెట్‌లో విలీనం చేశారు.

5). పరిపాలనా సౌలభ్యం కోసం భారతీయ రైల్వేలను 18 జోన్లుగా విభజించారు; తాజాది విశాఖపట్నం ప్రధాన కార్యాలయంగా దక్షిణ కోస్తా రైల్వే (2026 జూన్ 1 నుండి కార్యకలాపాలు).

6). ఇటీవలి కార్యక్రమాలు: నెట్‌వర్క్‌ను ఆధునీకరించడానికి భారతీయ రైల్వేలు ఇటీవల అనేక కార్యక్రమాలు చేపట్టాయి. సరుకు రవాణా రైళ్ల కోసం ప్రత్యేకంగా తూర్పు (లుధియానా–సోన్‌నగర్) మరియు పశ్చిమ (దాద్రి–JNPT, ముంబై) ప్రత్యేక సరుకు రవాణా కారిడార్లు పూర్తయ్యాయి; ఇవి రద్దీని మరియు లాజిస్టిక్స్ ఖర్చులను తగ్గించాయి. సెమీ-హై-స్పీడ్ వందే భారత్ రైళ్లు మరియు సాధారణ ప్రయాణికుల కోసం నాన్-AC అమృత్ భారత్ రైళ్ల ద్వారా ప్రయాణికుల సేవలను మెరుగుపరిచారు. మిషన్ 100 శాతం విద్యుదీకరణ కింద బ్రాడ్-గేజ్ నెట్‌వర్క్‌లో సుమారు 99.6 శాతం విద్యుదీకరణ పూర్తయింది; దీని వల్ల డీజిల్ వినియోగం మరియు కాలుష్యం తగ్గాయి. జపాన్ సాంకేతికతతో నిర్మిస్తున్న ముంబై–అహ్మదాబాద్ హై-స్పీడ్ రైలు (బుల్లెట్ ట్రైన్) ప్రాజెక్ట్ మొదటి విభాగం 2027లో ప్రారంభమవుతుందని అంచనా. అమృత్ భారత్ స్టేషన్ పథకం కింద 1,300కు పైగా స్టేషన్లను ఆధునిక సదుపాయాలతో పునరాభివృద్ధి చేస్తున్నారు. భద్రత కోసం దేశీయ కవచ్ వ్యవస్థ ఢీకొనడాన్ని మరియు అతివేగాన్ని నివారించడానికి స్వయంచాలకంగా బ్రేకులు వేస్తుంది. ఈ కార్యక్రమాలు భారతీయ రైల్వేలను మరింత వేగవంతంగా, సురక్షితంగా మరియు సమర్థవంతంగా మార్చడాన్ని లక్ష్యంగా పెట్టుకున్నాయి.

2. రోడ్లు

భారతదేశంలో రోడ్లు అత్యంత ముఖ్యమైన రవాణా సాధనం. సుమారు 63–66 లక్షల కి.మీ. మొత్తం పొడవుతో భారతదేశం ప్రపంచంలో రెండవ అతిపెద్ద రోడ్డు నెట్‌వర్క్ కలిగి ఉంది. దేశంలో ప్రయాణికుల రవాణాలో సుమారు 85–90 శాతం, సరుకు రవాణాలో 60 శాతానికి పైగా రోడ్ల ద్వారానే జరుగుతుంది. రోడ్డు నెట్‌వర్క్‌ను జాతీయ రహదారులు, రాష్ట్ర రహదారులు, జిల్లా రోడ్లు, గ్రామీణ రోడ్లు మరియు పట్టణ రోడ్లుగా విభజించారు. జాతీయ రహదారులను రోడ్డు రవాణా మరియు రహదారుల మంత్రిత్వ శాఖ మరియు భారత జాతీయ రహదారుల సంస్థ

(NHAI) అభివృద్ధి చేసి నిర్వహిస్తాయి. వీటి పొడవు 2014లో 91,287 కి.మీ. నుండి 2025లో 1,46,560 కి.మీ.కు — సుమారు 61 శాతం — పెరిగింది. మొత్తం రోడ్డు నెట్‌వర్క్‌లో జాతీయ రహదారులు కేవలం సుమారు 2 శాతమే అయినప్పటికీ, రోడ్డు ట్రాఫిక్‌లో దాదాపు 40 శాతాన్ని మోస్తాయి; అందుకే వీటిని భారత రోడ్డు వ్యవస్థకు వెన్నెముక అంటారు.

ప్రధాన కార్యక్రమాలు:

1). **జాతీయ రహదారుల అభివృద్ధి ప్రాజెక్ట్** (**NHDP, 1998**) — ఢిల్లీ, ముంబై, చెన్నై మరియు కోల్‌కతాలను అనుసంధానించే **స్వర్ణ చతుర్భుజి**, మరియు **ఉత్తర–దక్షిణ మరియు తూర్పు–పశ్చిమ కారిడార్లు**.

2). **ప్రధాన మంత్రి గ్రామ సడక్ యోజన** (**PMGSY, 2000**) — అనుసంధానం లేని గ్రామాలకు అన్ని వాతావరణాల్లో పనిచేసే రోడ్డు అనుసంధానం.

3). **భారత్‌మాల పరియోజన** (**2017**) — ఆర్థిక కారిడార్లు, సరిహద్దు మరియు తీరప్రాంత రోడ్లు, ఎక్స్‌ప్రెస్‌వేలు.

4). **ఎక్స్‌ప్రెస్‌వేలు** — ఢిల్లీ–ముంబై ఎక్స్‌ప్రెస్‌వే వంటివి.

5). **FASTag** ఎలక్ట్రానిక్ టోల్ వసూలు.

3. జల రవాణా

భారతదేశానికి సుమారు 7,500 కి.మీ. తీరరేఖ ఉంది; దీనిని 2024లో సుమారు 11,098 కి.మీ.గా సవరించారు. దేశంలో 12 ప్రధాన ఓడరేవులు ఉన్నాయి. రాష్ట్ర ప్రభుత్వాలు నిర్వహించే 200కు పైగా చిన్న ఓడరేవులు కూడా ఉన్నాయి. పరిమాణం పరంగా భారత విదేశీ వాణిజ్యంలో సుమారు 90–95 శాతం, విలువ పరంగా సుమారు 65–70 శాతం ఓడరేవుల ద్వారానే జరుగుతుంది. ఈ రంగాన్ని బలోపేతం చేయడానికి ప్రభుత్వం ఓడరేవుల ఆధారిత అభివృద్ధి కోసం 2015లో సాగర్‌మాల కార్యక్రమాన్ని ప్రారంభించింది. ఇది నాలుగు స్తంభాలపై ఆధారపడి ఉంది: ఓడరేవుల ఆధునీకరణ, ఓడరేవుల అనుసంధానం, ఓడరేవుల ఆధారిత పారిశ్రామికీకరణ మరియు తీరప్రాంత సమాజాల అభివృద్ధి.

అంతర్గత జల రవాణాలో జాతీయ జలమార్గాల చట్టం, 2016 కింద 111 జాతీయ జలమార్గాలను ప్రకటించారు; వీటిని భారత అంతర్గత జలమార్గాల సంస్థ (IWAI, 1986) అభివృద్ధి చేస్తుంది. వీటిలో అత్యంత ముఖ్యమైనది NW-1 — హల్దియా నుండి ప్రయాగ్‌రాజ్ వరకు సుమారు 1,620 కి.మీ. పొడవైన గంగా–భాగీరథి–హుగ్లీ వ్యవస్థ; దీనిని జల్ మార్గ్ వికాస్ ప్రాజెక్ట్ కింద ఉన్నతీకరిస్తున్నారు. భారీ సరుకులకు జల రవాణా అత్యంత చౌకైనది, అత్యంత ఇంధన సమర్థవంతమైనది మరియు అతి తక్కువ కాలుష్యం కలిగించేది; ఇది రోడ్లు మరియు రైల్వేలపై రద్దీని తగ్గిస్తుంది. అయితే ఇది నెమ్మదిగా ఉంటుంది మరియు కాలానుగుణ నీటి మట్టాలపై ఆధారపడి ఉంటుంది.

4. వాయు రవాణా

1). ప్రపంచంలో మూడవ అతిపెద్ద దేశీయ విమానయాన మార్కెట్ భారతదేశం.

2). ఎయిర్ ఇండియాను 1953లో జాతీయం చేసి, 2022లో ప్రైవేటీకరించారు (టాటా గ్రూప్‌కు విక్రయించారు). ఇండిగో వంటి ప్రైవేట్ విమానయాన సంస్థలు ఇప్పుడు ఎక్కువ ప్రయాణికుల రవాణాను నిర్వహిస్తున్నాయి.

3). భారత విమానాశ్రయాల సంస్థ (AAI) చాలా విమానాశ్రయాలను నిర్వహిస్తుంది; అనేక ప్రధాన విమానాశ్రయాలు PPP కింద నడుస్తున్నాయి.

4). ఉడాన్ (UDAN – ఉడే దేశ్ కా ఆమ్ నాగరిక్), 2016 — "దేశంలోని సామాన్య పౌరుడు ఎగరాలి" అని దీని అర్థం; విమాన ప్రయాణాన్ని అందుబాటు ధరలోకి తెచ్చి చిన్న పట్టణాలను అనుసంధానించే ప్రాంతీయ అనుసంధాన పథకం.

5). 2014లో 74 విమానాశ్రయాలు ఉండగా 2024 నాటికి 157కు పెరిగాయి. పౌర విమానయాన మంత్రిత్వ శాఖ ప్రస్తుతం ఈ సంఖ్యను 164గా పేర్కొంటోంది; ఇందులో హెలిపోర్టులు మరియు వాటర్ ఏరోడ్రోమ్‌లు కూడా ఉన్నాయి. 2047 నాటికి దీనిని 350–400కు పెంచాలని ప్రభుత్వం లక్ష్యంగా పెట్టుకుంది.

5. పైప్‌లైన్లు: ముడి చమురు, పెట్రోలియం ఉత్పత్తులు మరియు సహజ వాయువు రవాణాకు పైప్‌లైన్లను ఉపయోగిస్తారు. జాతీయ గ్యాస్ గ్రిడ్‌ను అభివృద్ధి చేస్తున్నారు.

భారత రవాణా రంగం ఇప్పటికీ అధిక లాజిస్టిక్స్ ఖర్చులు, రద్దీ, బలహీనమైన గ్రామీణ అనుసంధానం, రోడ్లపై అధికంగా ఆధారపడటం, రోడ్డు ప్రమాదాలు, కాలుష్యం మరియు భారీ పెట్టుబడుల అవసరం వంటి సమస్యలను ఎదుర్కొంటోంది. 2047 నాటికి US$ 5 ట్రిలియన్ ఆర్థిక వ్యవస్థగా మరియు అభివృద్ధి చెందిన దేశంగా మారడానికి సమర్థవంతమైన, సమీకృత రవాణా వ్యవస్థ ద్వారా ఈ సమస్యలను పరిష్కరించడం భారతదేశానికి తప్పనిసరి.

4.6 మౌలిక సదుపాయాలు: బ్యాంకింగ్ మరియు బీమా

1. బ్యాంకింగ్

కోరినప్పుడు లేదా ఇతర విధంగా తిరిగి చెల్లించే షరతుపై ప్రజల నుండి డిపాజిట్లను స్వీకరించి, వ్యక్తులు, సంస్థలు మరియు ప్రభుత్వానికి రుణాలు ఇచ్చే ఆర్థిక సంస్థను బ్యాంకు అంటారు. బ్యాంకులు ఆర్థిక వ్యవస్థలో అత్యంత ముఖ్యమైన భాగం; పొదుపుదారులు మరియు పెట్టుబడిదారుల మధ్య మధ్యవర్తులుగా వ్యవహరిస్తాయి.

వాణిజ్య బ్యాంకుల విధులు:

1). **ప్రాథమిక విధులు:** డిపాజిట్ల స్వీకరణ మరియు రుణాల మంజూరు.

2). **పరపతి సృష్టి:** బ్యాంకులు తమ ప్రాథమిక డిపాజిట్ల ఆధారంగా పరపతిని సృష్టిస్తాయి.

3). ఏజెన్సీ విధులు: చెక్కుల వసూలు, బిల్లులు మరియు పన్నుల చెల్లింపు, నిధుల బదిలీ మరియు ట్రస్టీలుగా వ్యవహరించడం.

4). సాధారణ ఉపయోగ విధులు: డ్రాఫ్టులు మరియు లెటర్స్ ఆఫ్ క్రెడిట్ జారీ, సేఫ్ డిపాజిట్ లాకర్లు, విదేశీ మారకం, డెబిట్ మరియు క్రెడిట్ కార్డులు, డిజిటల్ బ్యాంకింగ్.

5). అభివృద్ధి విధులు: ప్రాధాన్య రంగాలకు రుణాలు మరియు ప్రభుత్వ పథకాల అమలు.

భారత బ్యాంకింగ్ వ్యవస్థ నిర్మాణం:

1. భారతీయ రిజర్వ్ బ్యాంక్ (RBI): హిల్టన్ యంగ్ కమిషన్ సిఫార్సుపై RBI చట్టం, 1934 కింద 1935 ఏప్రిల్ 1న స్థాపించబడి, 1949 జనవరి 1న జాతీయం చేయబడిన భారతదేశ కేంద్ర బ్యాంకు. దీని ప్రధాన కార్యాలయం ముంబైలో ఉంది. విధులు: కరెన్సీ నోట్ల జారీ; ప్రభుత్వానికి బ్యాంకర్; బ్యాంకులకు బ్యాంకు మరియు అంతిమ రుణదాత (lender of last resort); పరపతి నియంత్రణ; విదేశీ మారక నిల్వల సంరక్షణ; బ్యాంకుల నియంత్రణ మరియు పర్యవేక్షణ; ఆర్థిక సమ్మిళితం మరియు చెల్లింపు వ్యవస్థల ప్రోత్సాహం.

2. షెడ్యూల్డ్ వాణిజ్య బ్యాంకులు

1. **ప్రభుత్వ రంగ బ్యాంకులు:** 2020 ఏప్రిల్ నాటికి పూర్తయిన విలీనాల ద్వారా 2017లో 27 నుండి 12 PSBలకు తగ్గాయి. ప్రతి బ్యాంకులో ప్రభుత్వానికి అధిక (51 శాతానికి పైగా) వాటా ఉంది. స్టేట్ బ్యాంక్ ఆఫ్ ఇండియా దేశంలో అతిపెద్ద బ్యాంకు.
2. **ప్రైవేట్ రంగ బ్యాంకులు:** కరూర్ వైశ్యా బ్యాంక్, సౌత్ ఇండియన్ బ్యాంక్ వంటి పాత ప్రైవేట్ బ్యాంకులు మరియు 1993 తర్వాత లైసెన్స్ పొందిన HDFC బ్యాంక్, ICICI బ్యాంక్, యాక్సిస్ బ్యాంక్ వంటి కొత్త ప్రైవేట్ బ్యాంకులు ఇందులో ఉన్నాయి.
3. **విదేశీ బ్యాంకులు:** విదేశాలలో స్థాపించబడి భారతదేశంలో శాఖలు లేదా అనుబంధ సంస్థల ద్వారా పనిచేసే సిటీబ్యాంక్, HSBC, స్టాండర్డ్ చార్టర్డ్ వంటి బ్యాంకులు.
4. **ప్రాంతీయ గ్రామీణ బ్యాంకులు (RRBs):** చిన్న రైతులు, వ్యవసాయ కూలీలు మరియు చేతివృత్తుల వారికి రుణాలు అందించడానికి 1975లో ఏర్పాటు చేశారు. వీటి యాజమాన్యం సంయుక్తంగా కేంద్రం, రాష్ట్రం మరియు స్పాన్సర్ బ్యాంకు వద్ద ఉంటుంది. 2025లో "ఒక రాష్ట్రం, ఒక RRB" విలీనం కింద వీటి సంఖ్య 28కి తగ్గింది.
5. **స్మాల్ ఫైనాన్స్ బ్యాంకులు మరియు పేమెంట్స్ బ్యాంకులు:** ఆర్థిక సమ్మిళితాన్ని ప్రోత్సహించడానికి 2015–16 నుండి లైసెన్స్ పొందిన ప్రత్యేక బ్యాంకులు.

3. సహకార బ్యాంకులు: పట్టణ సహకార బ్యాంకులు, రాష్ట్ర మరియు జిల్లా కేంద్ర సహకార బ్యాంకులు.

4. అభివృద్ధి ఆర్థిక సంస్థలు: NABARD, SIDBI, EXIM బ్యాంక్, NHB మరియు NaBFID (2021, మౌలిక సదుపాయాల కోసం).

5. బ్యాంకింగేతర ఆర్థిక సంస్థలు (NBFCs) మరియు సూక్ష్మ ఆర్థిక సంస్థలు.

భారత బ్యాంకింగ్‌లో ప్రధాన పరిణామాలు:

1. బ్యాంకుల జాతీయీకరణ: ఇంపీరియల్ బ్యాంక్ ఆఫ్ ఇండియాను 1955లో స్టేట్ బ్యాంక్ ఆఫ్ ఇండియాగా జాతీయం చేశారు. 1969 జూలై 19న 14 ప్రధాన వాణిజ్య బ్యాంకులను, 1980లో మరో 6 బ్యాంకులను జాతీయం చేశారు. బ్యాంకింగ్‌ను గ్రామీణ ప్రాంతాలకు విస్తరించడం, ప్రాధాన్య రంగాలకు (వ్యవసాయం, చిన్న పరిశ్రమలు, బలహీన వర్గాలు) రుణాలను మళ్లించడం మరియు ఆర్థిక శక్తి కేంద్రీకరణను తగ్గించడం దీని లక్ష్యాలు.

2. జాతీయీకరణ తర్వాత విజయాలు: గ్రామీణ శాఖలలో భారీ పెరుగుదల (లీడ్ బ్యాంక్ పథకం, 1969), డిపాజిట్ల సమీకరణ, ప్రాధాన్య రంగ రుణాలు మరియు భిన్నమైన వడ్డీ రేటు (DRI) పథకం.

3. 1991 తర్వాత బ్యాంకింగ్ రంగ సంస్కరణలు: నరసింహం కమిటీల (1991 మరియు 1998) సిఫార్సుల మేరకు:

1. CRR మరియు SLR తగ్గింపు.
2. వడ్డీ రేట్ల నియంత్రణ తొలగింపు.
3. ఆదాయ గుర్తింపు, ఆస్తుల వర్గీకరణ మరియు ప్రొవిజనింగ్‌కు వివేకవంతమైన ప్రమాణాలు; **మూలధన సమృద్ధి** (బేసెల్ I, II మరియు III ప్రమాణాలు).
4. కొత్త ప్రైవేట్ రంగ బ్యాంకుల ప్రవేశం.
5. మొండి బకాయిల వసూలు కోసం **రుణ వసూలు ట్రిబ్యునళ్లు (1993)** మరియు **SARFAESI చట్టం, 2002**.

4. నిరర్థక ఆస్తులు (NPAs) మరియు జంట బ్యాలెన్స్ షీట్ సమస్య: 2017–18లో బ్యాంకుల స్థూల NPAలు 11 శాతానికి పైగా పెరిగాయి. ప్రభుత్వం ఆస్తుల నాణ్యత సమీక్ష (2015), ప్రభుత్వ రంగ బ్యాంకులకు పునర్మూలధనీకరణ, దివాలా మరియు దివాలా కోడ్ (IBC), 2016 మరియు ప్రభుత్వ రంగ బ్యాంకుల విలీనం (2020 నాటికి 27 నుండి 12కి) ద్వారా స్పందించింది. అప్పటి నుండి NPAలు బాగా తగ్గి ఇటీవల సుమారు 2–3 శాతానికి చేరాయి.

5. ఆర్థిక సమ్మిళితం:

1. **ప్రధాన మంత్రి జన్ ధన్ యోజన (PMJDY), 28 ఆగస్టు 2014:** RuPay డెబిట్ కార్డు మరియు ప్రమాద బీమాతో జీరో-బ్యాలెన్స్ ఖాతాలు; **50 కోట్లకు పైగా ఖాతాలు** తెరవబడ్డాయి (సుమారు).
2. **JAM త్రయం** (జన్ ధన్–ఆధార్–మొబైల్) మరియు **ప్రత్యక్ష ప్రయోజన బదిలీ (DBT)**.
3. గ్రామాల్లో **బిజినెస్ కరస్పాండెంట్లు (బ్యాంక్ మిత్రలు)**.

6. డిజిటల్ బ్యాంకింగ్ మరియు చెల్లింపులు:

1. భారత జాతీయ చెల్లింపుల సంస్థ (NPCI, 2008).
2. ఏకీకృత చెల్లింపుల ఇంటర్‌ఫేస్ (UPI), 2016 — తక్షణ, ఉచిత మొబైల్ చెల్లింపులు; ప్రపంచంలోని రియల్-టైమ్ డిజిటల్ చెల్లింపు లావాదేవీలలో దాదాపు సగం భారతదేశానిదే.
3. RuPay కార్డులు, BHIM యాప్, NEFT, RTGS, IMPS మరియు FASTag.
4. 2022లో RBI డిజిటల్ రూపాయి (e₹, CBDC) ప్రయోగాత్మక అమలు.

బ్యాంకులు పొదుపులను సమీకరిస్తాయి, మూలధన కల్పనను ప్రోత్సహిస్తాయి, అన్ని రంగాలకు రుణాలు అందిస్తాయి, వ్యవస్థాపకతను ప్రోత్సహిస్తాయి, ఆర్థిక సమ్మిళితాన్ని పెంపొందిస్తాయి మరియు ప్రభుత్వ సంక్షేమ పథకాలకు మద్దతునిస్తాయి. అందువల్ల వేగవంతమైన మరియు సమ్మిళిత ఆర్థికాభివృద్ధికి బలమైన, సమర్థవంతమైన బ్యాంకింగ్ వ్యవస్థ తప్పనిసరి.

2. బీమా

ప్రీమియం అనే చెల్లింపుకు బదులుగా, నిర్దిష్ట నష్టం, హాని, అనారోగ్యం లేదా మరణానికి మరొక పక్షానికి (బీమాదారుడు – insured) పరిహారం చెల్లిస్తామని ఒక పక్షం (బీమా సంస్థ – insurer) అంగీకరించే ఒప్పందాన్ని బీమా అంటారు. బీమా కొద్ది మంది నష్టభయాన్ని ఎక్కువ మందికి పంచుతుంది. దేశ ఆర్థిక మరియు సామాజిక జీవితంలో బీమా ముఖ్యమైన పాత్ర పోషిస్తుంది. ప్రమాదాలు, అగ్ని, అనారోగ్యం, ప్రకృతి వైపరీత్యాలు మరియు మరణం వల్ల కలిగే నష్టాలకు పరిహారం చెల్లించడం ద్వారా ఇది వ్యక్తులు మరియు వ్యాపారాలను నష్టభయం మరియు అనిశ్చితి నుండి రక్షిస్తుంది. బీమా సంస్థలు, ముఖ్యంగా జీవిత బీమాలో, దీర్ఘకాలిక పొదుపులను ప్రీమియంల రూపంలో సమీకరించి వాటిని మౌలిక సదుపాయాలు, ప్రభుత్వ సెక్యూరిటీలు మరియు మూలధన మార్కెట్లలో పెట్టుబడి పెడతాయి; ఇది మూలధన కల్పనను ప్రోత్సహిస్తుంది. బీమా రంగం లక్షలాది ఏజెంట్లు, అధికారులు, సర్వేయర్లు మరియు ఇతర నిపుణులకు ఉపాధిని కూడా కల్పిస్తుంది. ఈ విధంగా బీమా భద్రతను అందించడమే కాకుండా ఆర్థికాభివృద్ధికి గణనీయంగా దోహదపడుతుంది.

బీమా రకాలు:

1. **జీవిత బీమా:** బీమాదారుడు మరణిస్తే నామినీకి, లేదా గడువు తీరినప్పుడు బీమాదారునికి ఒక మొత్తం చెల్లిస్తుంది (టర్మ్ ప్లాన్‌లు, ఎండోమెంట్ పాలసీలు, పెన్షన్ ప్లాన్‌లు).
2. **సాధారణ (జీవితేతర) బీమా:** మరణం కాకుండా ఇతర నష్టాలను కవర్ చేస్తుంది — ఆరోగ్య, మోటారు, అగ్ని, సముద్ర, పంట, ఆస్తి, ప్రయాణ మరియు బాధ్యత బీమా.
3. **పునర్బీమా (Reinsurance):** బీమా సంస్థలకు బీమా.

భారతదేశంలో బీమా అభివృద్ధి

1. **ఓరియంటల్ లైఫ్ ఇన్సూరెన్స్ కంపెనీ** (1818, కోల్‌కతా) భారతదేశంలో మొదటి జీవిత బీమా సంస్థ.
2. **జీవిత బీమా జాతీయీకరణ:** సుమారు 245 ప్రైవేట్ సంస్థలను జాతీయం చేసి **1956 సెప్టెంబర్ 1**న **భారత జీవిత బీమా సంస్థ** (**LIC**) ను స్థాపించారు.
3. **సాధారణ బీమా జాతీయీకరణ (1972):** నేషనల్, న్యూ ఇండియా, ఓరియంటల్ మరియు యునైటెడ్ ఇండియా అనే నాలుగు అనుబంధ సంస్థలతో **భారత సాధారణ బీమా సంస్థ** (**GIC**) ఏర్పాటైంది.
4. **బీమా రంగ సంస్కరణలు: మల్హోత్రా కమిటీ** (**1994**) సిఫార్సుపై **బీమా నియంత్రణ మరియు అభివృద్ధి సంస్థ** (**IRDA**) **చట్టం, 1999** ఆమోదించబడింది. **IRDAI** (ప్రధాన కార్యాలయం: హైదరాబాద్) ఈ రంగాన్ని నియంత్రిస్తుంది. **26 శాతం వరకు FDI**తో ప్రైవేట్ మరియు విదేశీ సంస్థలను అనుమతించారు; దీనిని **49 శాతానికి** (**2015**) మరియు **74 శాతానికి** (**2021**) పెంచారు. మొత్తం ప్రీమియంను భారతదేశంలోనే పెట్టుబడి పెట్టే సంస్థలకు దీనిని **100 శాతానికి** పెంచాలని **కేంద్ర బడ్జెట్ 2025–26** ప్రతిపాదించింది.
5. ఈ రోజు భారతదేశంలో జీవిత, సాధారణ, ఆరోగ్య మరియు పునర్బీమా సంస్థలతో సహా 60కి పైగా బీమా సంస్థలు ఉన్నాయి. **LIC** అతిపెద్ద జీవిత బీమా సంస్థగా కొనసాగుతోంది; దాని IPO 2022లో ప్రారంభమైంది.
6. **"2047 నాటికి అందరికీ బీమా" విజన్** (IRDAI).

ప్రభుత్వ బీమా పథకాలు:

పేదలు మరియు అసంఘటిత వర్గాలకు బీమా రక్షణను విస్తరించడానికి భారత ప్రభుత్వం అనేక పథకాలను ప్రారంభించింది.

1. **ప్రధాన మంత్రి జీవన్ జ్యోతి బీమా యోజన** (**PMJJBY, 2015**) 18–50 సంవత్సరాల వయస్సు గల వారికి ₹436 వార్షిక ప్రీమియంతో ₹2 లక్షల జీవిత బీమా కవరేజ్ అందిస్తుంది.
2. **ప్రధాన మంత్రి సురక్ష బీమా యోజన** (**PMSBY, 2015**) 18–70 సంవత్సరాల వయస్సు గల వారికి సంవత్సరానికి కేవలం ₹20 అతి తక్కువ ప్రీమియంతో ₹2 లక్షల ప్రమాద బీమా కవరేజ్ అందిస్తుంది.
3. **అటల్ పెన్షన్ యోజన** (**APY, 2015**) ప్రధానంగా అసంఘటిత రంగ కార్మికులకు 60 ఏళ్ల తర్వాత నెలకు ₹1,000 నుండి ₹5,000 పెన్షన్‌కు హామీ ఇస్తుంది.
4. **ప్రధాన మంత్రి ఫసల్ బీమా యోజన** (**PMFBY, 2016**) ఖరీఫ్ పంటలకు 2 శాతం, రబీ పంటలకు 1.5 శాతం, వాణిజ్య మరియు ఉద్యాన పంటలకు 5 శాతం తక్కువ ప్రీమియంతో రైతులకు పంటల బీమా అందిస్తుంది.
5. **ఆయుష్మాన్ భారత్ – ప్రధాన మంత్రి జన్ ఆరోగ్య యోజన** (**PM-JAY, 2018**) ద్వితీయ మరియు తృతీయ స్థాయి ఆసుపత్రి సంరక్షణ కోసం కుటుంబానికి సంవత్సరానికి ₹5 లక్షల ఆరోగ్య కవరేజ్ అందిస్తుంది; 2024 నుండి 70 సంవత్సరాలు మరియు అంతకంటే ఎక్కువ వయస్సు గల సీనియర్ సిటిజన్లందరికీ విస్తరించారు.

ఈ పథకాలు సామాన్య ప్రజలకు సామాజిక భద్రతను మరియు ఆర్థిక రక్షణను గణనీయంగా విస్తరించాయి.

బీమా రంగ సమస్యలు:

1. **తక్కువ బీమా వ్యాప్తి** (GDPలో ప్రీమియం శాతం) — ప్రపంచ సగటు సుమారు 7 శాతంతో పోలిస్తే సుమారు 3.7–4 శాతం.
2. **తక్కువ బీమా సాంద్రత** (వ్యక్తికి ప్రీమియం).
3. ముఖ్యంగా గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో మరియు పేదలలో **అవగాహన లోపం**.
4. ఆరోగ్య మరియు జీవిత కవరేజ్‌లో **తక్కువ బీమా** (**under-insurance**) మరియు పెద్ద **రక్షణ అంతరం**.
5. పాలసీల **తప్పుదారి అమ్మకాలు** (**mis-selling**) మరియు క్లెయిమ్ పరిష్కారంలో జాప్యాలు.
6. ప్రభుత్వ పథకాలకు అర్హత పొందేంత పేదలు కాని, ప్రైవేట్ పాలసీలు కొనగలిగేంత ధనికులూ కాని "మధ్యలో మిగిలిపోయిన" (missing middle) వర్గానికి **ఆరోగ్య బీమా** పరిమిత అందుబాటు.

4.7 మౌలిక సదుపాయాలు: సమాచార సాంకేతికత

సమాచారాన్ని సృష్టించడానికి, నిల్వ చేయడానికి, ప్రాసెస్ చేయడానికి, తిరిగి పొందడానికి మరియు ప్రసారం చేయడానికి కంప్యూటర్లు, సాఫ్ట్‌వేర్, టెలికమ్యూనికేషన్ నెట్‌వర్క్‌లు మరియు ఇంటర్నెట్‌ను ఉపయోగించడాన్ని సమాచార సాంకేతికత (IT) అంటారు. సమాచార మరియు కమ్యూనికేషన్ సాంకేతికత (ICT) టెలికమ్యూనికేషన్లను కూడా కలుపుకొనే విస్తృత పదం. బిజినెస్ ప్రాసెస్ అవుట్‌సోర్సింగ్ (BPO), కాల్ సెంటర్లు, మెడికల్ ట్రాన్స్‌క్రిప్షన్, బ్యాక్-ఆఫీస్ కార్యకలాపాలు, అకౌంటింగ్, డేటా ప్రాసెసింగ్, లీగల్ ప్రాసెస్ అవుట్‌సోర్సింగ్ మరియు నాలెడ్జ్ ప్రాసెస్ అవుట్‌సోర్సింగ్ (KPO) వంటి IT ద్వారా అందించే సేవలను IT ఆధారిత సేవలు (ITeS) అంటారు.

భారతదేశంలో IT పరిశ్రమ అంశాలు (IT–BPM పరిశ్రమ):

1. **IT సేవలు** — సాఫ్ట్‌వేర్ అభివృద్ధి, అప్లికేషన్ నిర్వహణ, కన్సల్టింగ్ మరియు సిస్టమ్ ఇంటిగ్రేషన్.
2. **బిజినెస్ ప్రాసెస్ మేనేజ్‌మెంట్ (BPM)** — BPO, కస్టమర్ సపోర్ట్ మరియు బ్యాక్-ఆఫీస్ సేవలు.
3. **సాఫ్ట్‌వేర్ ఉత్పత్తులు మరియు ఇంజనీరింగ్, పరిశోధన మరియు అభివృద్ధి (ER&D).**
4. **హార్డ్‌వేర్** — కంప్యూటర్లు, సర్వర్లు, మొబైల్ ఫోన్లు మరియు ఎలక్ట్రానిక్ విడిభాగాలు.

భారతదేశంలో IT పరిశ్రమ వృద్ధి:

1. భారత IT పరిశ్రమ 1960–70లలో ప్రారంభమైంది; TCS 1968లో, ఇన్ఫోసిస్ 1981లో స్థాపించబడ్డాయి. Y2K సమస్య (1999–2000) మరియు 1990ల చివరి ఇంటర్నెట్ విజృంభణ పెద్ద ఊపునిచ్చాయి.
2. IT–BPM పరిశ్రమ US$ 250 బిలియన్‌కు పైగా వార్షిక ఆదాయానికి, సుమారు US$ 200 బిలియన్ ఎగుమతులకు ఎదిగింది.

3. ఇది భారత GDPలో సుమారు 7–8 శాతం అందిస్తోంది; 50 లక్షలకు పైగా ప్రత్యక్ష ఉద్యోగులు మరియు అనేక పరోక్ష ఉద్యోగాలతో వ్యవస్థీకృత రంగంలో అతిపెద్ద ప్రైవేట్ రంగ ఉపాధి కల్పన సంస్థ.
4. ప్రపంచ IT–BPM అవుట్‌సోర్సింగ్ మార్కెట్‌లో సగానికి పైగా భారతదేశానిదే.
5. **గ్లోబల్ కేపబిలిటీ సెంటర్లు (GCCs):** భారతదేశంలో బహుళజాతి సంస్థల 1,500కు పైగా GCCలు ఉన్నాయి; ఇవి అధిక విలువ గల పరిశోధన, ఇంజనీరింగ్, అనలిటిక్స్ మరియు సాంకేతిక సేవలను అందిస్తున్నాయి.
6. **ప్రధాన IT కేంద్రాలు:** బెంగళూరు, హైదరాబాద్, చెన్నై, పుణె, ముంబై, నోయిడా, గురుగ్రామ్ మరియు కోల్‌కతా.
7. **ప్రముఖ సంస్థలు:** TCS, ఇన్ఫోసిస్, HCLTech, విప్రో, టెక్ మహీంద్రా మరియు LTIMindtree; మైక్రోసాఫ్ట్, గూగుల్, అమెజాన్, IBM మరియు యాక్సెంచర్ వంటి ప్రపంచ సంస్థలు భారతదేశంలో పెద్ద కార్యకలాపాలు నిర్వహిస్తున్నాయి.

భారతదేశంలో IT పరిశ్రమ వృద్ధికి కారణమైన అంశాలు:

1. **నైపుణ్యం గల, ఆంగ్లం మాట్లాడే మానవ వనరుల పెద్ద సమూహం** — IITలు, NITలు మరియు ఇంజనీరింగ్ కళాశాలల నుండి వచ్చే ఇంజనీర్లు మరియు పట్టభద్రులు.
2. అమెరికా మరియు యూరప్‌తో పోలిస్తే **నైపుణ్యం గల శ్రామికుల తక్కువ వ్యయం**.
3. **కాలమండల (time-zone) ప్రయోజనం** — అమెరికా నిద్రిస్తున్నప్పుడు భారతదేశంలో పని జరుగుతుంది; దీని వల్ల రోజంతా సేవలు అందించవచ్చు.
4. **IT పరిశ్రమకు ప్రభుత్వ మద్దతు:** భారత ప్రభుత్వం అనేక చర్యల ద్వారా IT పరిశ్రమ వృద్ధికి మద్దతునిచ్చింది. 1991లో ఏర్పాటైన **సాఫ్ట్‌వేర్ టెక్నాలజీ పార్క్స్ ఆఫ్ ఇండియా (STPI)** సాఫ్ట్‌వేర్ సంస్థలకు సిద్ధంగా ఉన్న మౌలిక సదుపాయాలు, హై-స్పీడ్ డేటా కమ్యూనికేషన్ లింకులు, ఏకగవాక్ష అనుమతి మరియు పన్ను ప్రయోజనాలను అందించింది; ఇది సాఫ్ట్‌వేర్ ఎగుమతులకు భారతదేశాన్ని ఆకర్షణీయమైన గమ్యస్థానంగా మార్చింది. **సమాచార సాంకేతిక చట్టం, 2000** ఎలక్ట్రానిక్ రికార్డులు మరియు డిజిటల్ సంతకాలకు చట్టబద్ధ గుర్తింపునిచ్చి, ఇ-కామర్స్ మరియు సైబర్ నేరాలను ఎదుర్కోవడానికి చట్టపరమైన చట్రాన్ని సృష్టించింది. **జాతీయ సమాచార సాంకేతిక విధానం (2012)** భారతదేశాన్ని ప్రపంచ IT కేంద్రంగా మార్చడాన్ని మరియు సమ్మిళిత వృద్ధికి IT వినియోగాన్ని లక్ష్యంగా పెట్టుకుంది. అదనంగా SEZ చట్టం, 2005 కింద **ప్రత్యేక ఆర్థిక మండలాలు (SEZs)** IT సంస్థలకు ప్రపంచ స్థాయి సదుపాయాలు మరియు పన్ను రాయితీలను అందించాయి. సాఫ్ట్‌వేర్ మరియు IT సేవల ప్రపంచ అగ్రగామి ఎగుమతిదారులలో ఒకటిగా భారతదేశాన్ని మార్చడంలో ఈ చర్యలు ప్రధాన పాత్ర పోషించాయి.
5. **1991 ఆర్థిక సంస్కరణలు** — కంప్యూటర్లు మరియు టెలికాం దిగుమతుల సరళీకరణ.
6. **టెలికాం విప్లవం — జాతీయ టెలికాం విధానం (1994, 1999)** మరియు ప్రైవేట్ ఆపరేటర్ల ప్రవేశం తర్వాత చౌకైన మొబైల్ ఫోన్లు మరియు డేటా.

7. బహుళజాతి సంస్థల **అవుట్‌సోర్సింగ్ ప్రపంచ ధోరణి**.
8. అమెరికా సాంకేతిక పరిశ్రమలో **ప్రవాస భారతీయులు**.
9. **నాణ్యతా ధృవీకరణ** — అనేక భారతీయ సంస్థలకు ఉన్నత స్థాయి నాణ్యతా ధృవీకరణలు (CMM లెవల్ 5) ఉన్నాయి.

భారత ఆర్థిక వ్యవస్థలో IT పాత్ర మరియు ప్రాముఖ్యత:

1. **ఎగుమతి ఆదాయం:** IT మరియు ITeS భారతదేశ అతిపెద్ద సేవల ఎగుమతులు.
2. మహిళలతో సహా విద్యావంతులైన యువతకు **ఉపాధి** మరియు మధ్యతరగతి వృద్ధి.
3. **ఇ-గవర్నెన్స్: డిజిటల్ ఇండియా** (1 జూలై 2015) — ఆధార్, డిజిలాకర్, ఇ-పాస్‌పోర్టులు, భూ రికార్డులు, ఆదాయపు పన్ను దాఖలు మరియు GST నెట్‌వర్క్ వంటి ఆన్‌లైన్ సేవలు.
4. వ్యవసాయం (e-NAM, వాతావరణ సూచనలు), పరిశ్రమలు (ఆటోమేషన్), బ్యాంకింగ్ (కోర్ బ్యాంకింగ్, UPI) మరియు వాణిజ్యం (ఇ-కామర్స్) లో **ఉత్పాదకత మెరుగుదల**.
5. **విద్య మరియు ఆరోగ్యం:** ఆన్‌లైన్ అభ్యసనం (SWAYAM, DIKSHA) మరియు టెలిమెడిసిన్ (**eSanjeevani**).
6. DBT మరియు ఆన్‌లైన్ ప్రక్రియల ద్వారా **పారదర్శకత మరియు అవినీతి తగ్గుదల**.
7. **స్టార్టప్‌ల వృద్ధి** మరియు నవకల్పన.
8. జ్ఞాన ఆర్థిక వ్యవస్థగా భారతదేశ **ప్రపంచ ప్రతిష్ఠ**.

4.8 గిగ్ ఆర్థిక వ్యవస్థ పరిచయం

గిగ్ (gig) అనే పదం మొదట ఒక సంగీతకారుడి ఒక్క ప్రదర్శనను సూచించేది. శాశ్వత, పూర్తికాల ఉద్యోగం ద్వారా కాకుండా స్వల్పకాలిక, పని ఆధారిత, ఫ్రీలాన్స్ లేదా కాంట్రాక్ట్ పద్ధతిలో పని జరిగే శ్రామిక మార్కెట్‌ను గిగ్ ఆర్థిక వ్యవస్థ అంటారు. పూర్తి చేసిన ప్రతి పనికి లేదా "గిగ్"కు కార్మికులకు చెల్లిస్తారు. ఈ పనిలో ఎక్కువ భాగం కార్మికులను వినియోగదారులతో అనుసంధానించే డిజిటల్ ప్లాట్‌ఫామ్‌ల (యాప్‌లు మరియు వెబ్‌సైట్‌లు) ద్వారా జరుగుతుంది.

నిర్వచనం (సామాజిక భద్రతా కోడ్, 2020):

1). సాంప్రదాయ యజమాని–ఉద్యోగి సంబంధానికి వెలుపల పని చేసే లేదా పని ఏర్పాటులో పాల్గొని అటువంటి కార్యకలాపాల ద్వారా సంపాదించే వ్యక్తిని గిగ్ కార్మికుడు అంటారు.

2). ప్లాట్‌ఫామ్ పనిలో — అంటే చెల్లింపుకు బదులుగా నిర్దిష్ట సమస్యలను పరిష్కరించడానికి లేదా నిర్దిష్ట సేవలను అందించడానికి సంస్థలు లేదా వ్యక్తులు ఆన్‌లైన్ ప్లాట్‌ఫామ్ ద్వారా ఇతర సంస్థలు లేదా వ్యక్తులను సంప్రదించే పనిలో — నిమగ్నమైన వ్యక్తిని ప్లాట్‌ఫామ్ కార్మికుడు అంటారు.

గిగ్ కార్మికుల వర్గీకరణ (NITI Aayog, 2022):

1). ప్లాట్‌ఫామ్ కార్మికులు: ఆన్‌లైన్ సాఫ్ట్‌వేర్ యాప్‌లు లేదా డిజిటల్ ప్లాట్‌ఫామ్‌ల ద్వారా పనిచేసేవారు; ఉదాహరణకు ఆహార మరియు కిరాణా యాప్‌ల (జొమాటో, స్విగ్గీ, బ్లింకిట్) డెలివరీ భాగస్వాములు, రైడ్-హెయిలింగ్ యాప్‌ల (ఓలా, ఉబర్, ర్యాపిడో) డ్రైవర్లు, ఇ-కామర్స్ డెలివరీ (అమెజాన్, ఫ్లిప్‌కార్ట్), గృహ సేవలు (అర్బన్ కంపెనీ) మరియు ఆన్‌లైన్ ప్లాట్‌ఫామ్‌లలో ఫ్రీలాన్సర్లు.

2). ప్లాట్‌ఫామేతర కార్మికులు: సాంప్రదాయ రంగాలలో పాక్షిక కాలం లేదా పూర్తి కాలం పనిచేసే సాధారణ వేతన కార్మికులు మరియు స్వంత ఖాతా కార్మికులు.

నైపుణ్య స్థాయిని బట్టి గిగ్ పనిని అధిక నైపుణ్యం (సాఫ్ట్‌వేర్, డిజైన్, కన్సల్టెన్సీ), మధ్యస్థ నైపుణ్యం (అకౌంటింగ్, డేటా ఎంట్రీ) మరియు తక్కువ నైపుణ్యం (డెలివరీ, డ్రైవింగ్, శుభ్రపరచడం) పనులుగా కూడా విభజిస్తారు.

భారతదేశంలో గిగ్ ఆర్థిక వ్యవస్థ పరిమాణం మరియు వృద్ధి:

1). NITI Aayog నివేదిక "India's Booming Gig and Platform Economy" (జూన్ 2022) ప్రకారం 2020–21లో సుమారు 77 లక్షల మంది గిగ్ కార్మికులు ఉన్నారు; ఇది మొత్తం శ్రామిక శక్తిలో సుమారు 1.5 శాతం.

2). ఈ సంఖ్య **2029–30 నాటికి సుమారు 2.35 కోట్లకు** — శ్రామిక శక్తిలో సుమారు 4–4.5 శాతానికి — పెరుగుతుందని అంచనా.

3). గిగ్ పనిలో సుమారు 47 శాతం మధ్యస్థ నైపుణ్యం, 22 శాతం అధిక నైపుణ్యం, 31 శాతం తక్కువ నైపుణ్యం గలవి (సుమారు).

4). చిల్లర వాణిజ్యం మరియు అమ్మకాలు, రవాణా, తయారీ మరియు ఆర్థిక సేవలు గిగ్ కార్మికులకు ఉపాధి కల్పించే ప్రధాన రంగాలు.

గిగ్ ఆర్థిక వ్యవస్థ వృద్ధికి కారణాలు:

1. స్మార్ట్‌ఫోన్లు, చౌకైన మొబైల్ డేటా మరియు డిజిటల్ చెల్లింపుల (UPI) వ్యాప్తి.
2. ఇ-కామర్స్, ఆహార డెలివరీ మరియు యాప్ ఆధారిత సేవల వృద్ధి.
3. కార్మికుల నుండి సరళత్వానికి డిమాండ్ — విద్యార్థులు, మహిళలు మరియు రెండవ ఆదాయం కోరుకునేవారు.
4. దీర్ఘకాలిక బాధ్యతలు లేకుండా అవసరమైనప్పుడు కార్మికులను నియమించుకోగల వ్యాపారాలకు ఖర్చు ప్రయోజనం.
5. అధికారిక ఉద్యోగాల కొరత, దీని వల్ల యువత గిగ్ పనిని చేపట్టడం.
6. పట్టణీకరణ మరియు మారుతున్న వినియోగదారుల జీవనశైలి.
7. హోమ్ డెలివరీ మరియు రిమోట్ పనికి డిమాండ్‌ను పెంచిన COVID-19.

గిగ్ ఆర్థిక వ్యవస్థ ప్రయోజనాలు:

కార్మికులకు:

1. పని గంటలు మరియు ప్రదేశంలో సరళత్వం; పనిని ఎంచుకునే స్వేచ్ఛ.
2. సులభ ప్రవేశం, అనేక పనులకు తక్కువ అధికారిక అర్హతలు సరిపోతాయి.
3. అదనపు లేదా అనుబంధ ఆదాయం.
4. మహిళలు, విద్యార్థులు, పదవీ విరమణ పొందినవారు మరియు దివ్యాంగులకు అవకాశాలు.
5. స్వతంత్రత మరియు అనేక మంది క్లయింట్ల కోసం పనిచేసే అవకాశం.

వ్యాపారాలు మరియు వినియోగదారులకు:

1. తక్కువ ఖర్చులు మరియు పెద్ద కార్మిక సమూహానికి అందుబాటు.
2. వినియోగదారులకు సౌలభ్యం మరియు త్వరిత సేవలు.
3. వ్యవస్థాపకత మరియు నవకల్పనకు ప్రోత్సాహం.

ఆర్థిక వ్యవస్థకు:

1. ముఖ్యంగా యువతకు ఉపాధి కల్పన.
2. డిజిటల్ రికార్డులు మరియు చెల్లింపుల ద్వారా కొంత అనధికారిక పని క్రమబద్ధీకరణ.

గిగ్ కార్మికుల సమస్యలు మరియు సవాళ్లు:

1. **ఉద్యోగ భద్రత లేకపోవడం** — ఎప్పుడైనా పనిని ఉపసంహరించుకోవచ్చు; స్థిరమైన ఒప్పందం ఉండదు.
2. **అనిశ్చిత ఆదాయం**; సంపాదన డిమాండ్, ప్రోత్సాహకాలు మరియు ప్లాట్‌ఫామ్ కమీషన్లపై ఆధారపడి ఉంటుంది.
3. **సామాజిక భద్రత లేకపోవడం** — భవిష్య నిధి, పెన్షన్, ఆరోగ్య బీమా, వేతనంతో కూడిన సెలవు ఉండవు.
4. **సుదీర్ఘ పని గంటలు** మరియు శారీరక ఒత్తిడి; డెలివరీ కార్మికులకు రోడ్డు ప్రమాదాల ప్రమాదం.
5. **అల్గారిథమిక్ నిర్వహణ** — మానవ పర్యవేక్షకులు లేకుండా రేటింగ్‌లు, లక్ష్యాలు మరియు జరిమానాల ద్వారా యాప్‌లు కార్మికులను నియంత్రిస్తాయి; ఎలాంటి వివరణ లేకుండా ఖాతా నిలిపివేత.
6. **అస్పష్టమైన చట్టపరమైన హోదా** — ప్లాట్‌ఫామ్‌లు కార్మికులను ఉద్యోగులుగా కాకుండా "భాగస్వాములు" లేదా "స్వతంత్ర కాంట్రాక్టర్లు" అని పిలుస్తాయి; అందువల్ల కనీస వేతనాల వంటి కార్మిక చట్టాలు వర్తించవు.
7. **సమిష్టి బేరసారాలు** మరియు ఫిర్యాదుల పరిష్కారం **లేకపోవడం**.
8. **లింగ సమస్యలు** — మహిళా గిగ్ కార్మికుల భద్రతపై ఆందోళనలు.

గిగ్ కార్మికుల కోసం ప్రభుత్వ చర్యలు:

1. **సామాజిక భద్రతా కోడ్, 2020:** మొదటిసారిగా గిగ్ కార్మికులు మరియు ప్లాట్‌ఫామ్ కార్మికులను చట్టంలో గుర్తించి, సామాజిక భద్రతా పథకాలు, సామాజిక భద్రతా నిధి మరియు జాతీయ సామాజిక భద్రతా బోర్డును నిర్దేశిస్తుంది.
2. **ఇ-శ్రమ్ పోర్టల్ (ఆగస్టు 2021):** గిగ్ మరియు ప్లాట్‌ఫామ్ కార్మికులతో సహా అసంఘటిత కార్మికుల జాతీయ డేటాబేస్; సార్వత్రిక ఖాతా సంఖ్య (UAN) మరియు ప్రమాద బీమాను అందిస్తుంది.
3. **కేంద్ర బడ్జెట్ 2025–26:** ఇ-శ్రమ్ పోర్టల్‌లో ప్లాట్‌ఫామ్ కార్మికులకు గుర్తింపు కార్డులు మరియు నమోదు, సుమారు కోటి మంది ప్లాట్‌ఫామ్ కార్మికులకు PM జన్ ఆరోగ్య యోజన కింద ఆరోగ్య సంరక్షణ.
4. **NITI Aayog సిఫార్సులు:** ప్లాట్‌ఫామ్ ఆధారిత నైపుణ్య శిక్షణ, సంస్థాగత రుణాలకు అందుబాటు, ప్రభుత్వ–ప్రైవేట్ భాగస్వామ్యం ద్వారా సామాజిక భద్రత, లింగ-సున్నిత విధానాలు మరియు గిగ్ కార్మికులపై మెరుగైన సమాచార సేకరణ.

గిగ్ ఆర్థిక వ్యవస్థ లక్షలాది మంది యువ భారతీయులకు సరళత్వం మరియు కొత్త ఉపాధి అవకాశాలను అందిస్తూ పెరుగుతున్న శ్రామిక శక్తిని ఇముడ్చుకోవడంలో సహాయపడగలదు. అయితే దీనిని గౌరవప్రదమైన పనికి (SDG 8) వనరుగా మార్చడానికి గిగ్ కార్మికులకు న్యాయమైన వేతనం, సురక్షితమైన పని పరిస్థితులు, సామాజిక భద్రత మరియు ఫిర్యాదుల పరిష్కారం అవసరం.

4.9 డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ పరిచయం

వస్తువులు మరియు సేవల ఉత్పత్తి, పంపిణీ, వినిమయం మరియు వినియోగంలో కంప్యూటర్లు, ఇంటర్నెట్, మొబైల్ ఫోన్లు, డేటా, క్లౌడ్ కంప్యూటింగ్, కృత్రిమ మేధ (AI) మరియు డిజిటల్ ప్లాట్‌ఫామ్‌ల వంటి డిజిటల్ సాంకేతికతల వినియోగం వల్ల జరిగే అన్ని ఆర్థిక కార్యకలాపాలను డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ అంటారు. డాన్ టాప్‌స్కాట్ తన పుస్తకం "The Digital Economy" (1995)లో ఈ పదాన్ని ఉపయోగించారు. ఇందులో ICT రంగం మాత్రమే కాకుండా వ్యవసాయం, తయారీ, బ్యాంకింగ్, వాణిజ్యం, విద్య మరియు ఆరోగ్యం వంటి సాంప్రదాయ రంగాల డిజిటలీకరణ కూడా ఉంటుంది.

డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ అంశాలు:

1. **డిజిటల్ మౌలిక సదుపాయాలు:** బ్రాడ్‌బ్యాండ్ మరియు మొబైల్ నెట్‌వర్క్‌లు, ఆప్టికల్ ఫైబర్, డేటా కేంద్రాలు, క్లౌడ్ సేవలు మరియు సెమీకండక్టర్లు.
2. **డిజిటల్ ప్రజా మౌలిక సదుపాయాలు (DPI)**

1. **ఆధార్ (2009–10):** 130 కోట్లకు పైగా నివాసితులకు ప్రత్యేకమైన 12 అంకెల డిజిటల్ గుర్తింపు; ప్రణాళికా సంఘం పరిధిలో 2009 జనవరిలో ఏర్పాటైన **భారత విశిష్ట గుర్తింపు ప్రాధికార సంస్థ** (UIDAI) దీనిని జారీ చేస్తుంది.

2. **UPI (2016):** ఏకీకృత చెల్లింపుల ఇంటర్‌ఫేస్ (UPI) భారతీయ రిజర్వ్ బ్యాంక్ మార్గదర్శకత్వంలో భారత జాతీయ చెల్లింపుల సంస్థ (NPCI) అభివృద్ధి చేసిన రియల్-టైమ్ డిజిటల్ చెల్లింపు వ్యవస్థ. ఇది 2016 ఏప్రిల్‌లో ప్రారంభమైంది.

3. **డిజిలాకర్:** డిజిటల్ ఇండియా కార్యక్రమం కింద భారత ప్రభుత్వం 2015 జూలైలో ప్రారంభించిన డిజిటల్ పత్రాల వాలెట్ డిజిలాకర్. ఇది ప్రతి పౌరునికి వారి ఆధార్ మరియు మొబైల్ నంబర్‌తో అనుసంధానించిన సురక్షిత క్లౌడ్ ఆధారిత స్థలాన్ని ఇస్తుంది; అందులో ముఖ్యమైన పత్రాలను ఆన్‌లైన్‌లో నిల్వ చేయవచ్చు, పొందవచ్చు మరియు పంచుకోవచ్చు. ప్రభుత్వ విభాగాలు మరియు సంస్థలు పత్రాలను నేరుగా వినియోగదారుల డిజిలాకర్ ఖాతాలలోకి జారీ చేస్తాయి.

    1. **e-KYC మరియు e-Sign:** e-KYC (ఎలక్ట్రానిక్ నో యువర్ కస్టమర్) అనేది UIDAI అందించే ఆధార్ ధృవీకరణను ఉపయోగించి ఒక వ్యక్తి గుర్తింపు మరియు చిరునామాను ధృవీకరించే కాగితరహిత పద్ధతి. వినియోగదారుడు సమ్మతి ఇచ్చి వేలిముద్ర, కనుపాప స్కాన్ లేదా ఆధార్ అనుసంధానిత మొబైల్ నంబర్‌కు పంపిన OTPతో ధృవీకరించినప్పుడు, UIDAI ఆ వ్యక్తి ధృవీకరించిన పేరు, చిరునామా, పుట్టిన తేదీ మరియు ఫోటోను సేవాదారుతో ఎలక్ట్రానిక్‌గా పంచుకుంటుంది.

    2. **అకౌంట్ అగ్రిగేటర్ ఫ్రేమ్‌వర్క్:** అకౌంట్ అగ్రిగేటర్ ఫ్రేమ్‌వర్క్ **భారతీయ రిజర్వ్ బ్యాంక్** ప్రవేశపెట్టిన, సమ్మతి ఆధారంగా ఆర్థిక సమాచారాన్ని పంచుకునే వ్యవస్థ. RBI **2016**లో దీని మార్గదర్శకాలను జారీ చేయగా, ఈ వ్యవస్థ అధికారికంగా **2021 సెప్టెంబర్**లో ప్రారంభమైంది. ఈ ఫ్రేమ్‌వర్క్ కింద అకౌంట్ అగ్రిగేటర్ అనేది RBI లైసెన్స్ పొందిన ప్రత్యేక రకం NBFC. ఇది వినియోగదారుని ఆర్థిక సమాచారాన్ని బదిలీ చేసే మధ్యవర్తిగా పనిచేస్తుంది.

3. **CoWIN, ABDM, ONDC** మరియు **DIKSHA**: **CoWIN** 2021 జనవరిలో ప్రారంభమైన COVID-19 టీకా కార్యక్రమ డిజిటల్ ప్లాట్‌ఫామ్. 2021 సెప్టెంబర్‌లో ప్రారంభమై జాతీయ ఆరోగ్య ప్రాధికార సంస్థ అమలు చేస్తున్న **ఆయుష్మాన్ భారత్ డిజిటల్ మిషన్** (**ABDM**) డిజిటల్ ఆరోగ్య వ్యవస్థను నిర్మిస్తోంది. పరిశ్రమలు మరియు అంతర్గత వాణిజ్య ప్రోత్సాహక విభాగం (DPIIT) పరిధిలో 2022లో ప్రారంభమైన **ఓపెన్ నెట్‌వర్క్ ఫర్ డిజిటల్ కామర్స్** (**ONDC**) వేర్వేరు యాప్‌లలోని కొనుగోలుదారులు మరియు అమ్మకందారులు ఒకరితో ఒకరు లావాదేవీలు జరపడానికి వీలు కల్పించే బహిరంగ నెట్‌వర్క్.. విద్యా మంత్రిత్వ శాఖ మరియు NCERT 2017లో ప్రారంభించిన **DIKSHA** (జ్ఞాన భాగస్వామ్యం కోసం డిజిటల్ మౌలిక సదుపాయాలు) అనేక భారతీయ భాషలలో ఇ-పాఠ్యపుస్తకాలు, పాఠాలు మరియు ఉపాధ్యాయ శిక్షణను అందించే జాతీయ ప్లాట్‌ఫామ్. పాఠశాల విద్య కోసం దీనిని "ఒకే దేశం, ఒకే డిజిటల్ ప్లాట్‌ఫామ్" అంటారు.

3. **డిజిటల్ ప్లాట్‌ఫామ్‌లు మరియు ఇ-కామర్స్:** ఆన్‌లైన్ రిటైల్ (అమెజాన్, ఫ్లిప్‌కార్ట్), ఆహార డెలివరీ, రైడ్-హెయిలింగ్, ప్రయాణం, సామాజిక మాధ్యమాలు మరియు ఆన్‌లైన్ వినోదం.
4. **డిజిటల్ ఆర్థిక సేవలు (ఫిన్‌టెక్):** UPI యాప్‌లు (ఫోన్‌పే, గూగుల్ పే, పేటీఎం), డిజిటల్ రుణాలు, ఇన్సూరెన్స్-టెక్, ఆన్‌లైన్ పెట్టుబడులు మరియు డిజిటల్ రూపాయి.
5. **ఇ-గవర్నెన్స్:** ప్రభుత్వ సేవల ఆన్‌లైన్ పంపిణీ; **ప్రత్యక్ష ప్రయోజన బదిలీ** (**DBT**); GSTN; ఇ-కోర్టులు; GeM (గవర్నమెంట్ ఇ-మార్కెట్‌ప్లేస్).
6. **ICT పరిశ్రమ:** సాఫ్ట్‌వేర్, IT సేవలు, టెలికాం మరియు ఎలక్ట్రానిక్స్ తయారీ.
7. **నూతన సాంకేతికతలు:** కృత్రిమ మేధ, ఇంటర్నెట్ ఆఫ్ థింగ్స్ (IoT), బ్లాక్‌చెయిన్, బిగ్ డేటా అనలిటిక్స్ మరియు రోబోటిక్స్.

భారత డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ పరిమాణం మరియు వృద్ధి:

ఇటీవలి సంవత్సరాల్లో భారత డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ వేగంగా వృద్ధి చెందింది. ఎలక్ట్రానిక్స్ మరియు సమాచార సాంకేతిక మంత్రిత్వ శాఖ (MeitY) మరియు ICRIER అంచనాల ప్రకారం 2022–23లో ఇది GDPలో సుమారు 11.7 శాతం అందించింది; 2029–30 నాటికి GDPలో సుమారు ఐదో వంతుకు చేరుతుందని అంచనా. దేశంలో 90 కోట్లకు పైగా ఇంటర్నెట్ వినియోగదారులు మరియు 115 కోట్లకు పైగా మొబైల్ ఫోన్ కనెక్షన్లు ఉన్నాయి; ప్రపంచంలోనే అతి తక్కువ మొబైల్ డేటా ధరలలో కొన్ని భారతదేశంలో ఉన్నాయి. UPI ఇప్పుడు నెలకు సుమారు 2,400 కోట్ల లావాదేవీలను నిర్వహిస్తోంది; సింగపూర్, UAE, ఫ్రాన్స్, శ్రీలంక మరియు నేపాల్ వంటి ఇతర దేశాలు దీనిని స్వీకరిస్తున్నాయి. భారతదేశం ప్రపంచంలో మూడవ అతిపెద్ద స్టార్టప్ వ్యవస్థ; అతిపెద్ద ఇ-కామర్స్ మార్కెట్లలో ఒకటి. ICRIER–Prosus నివేదిక *State of India's Digital Economy* (2024) డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ మొత్తం పరిమాణంలో భారతదేశాన్ని అగ్ర దేశాలలో ఒకటిగా, కానీ వినియోగదారునికి డిజిటలీకరణలో చాలా తక్కువ స్థానంలో ఉంచింది. భారత డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ స్థాయిలో పెద్దదైనప్పటికీ, ప్రతి వ్యక్తికీ డిజిటల్ అందుబాటు మరియు వినియోగాన్ని పెంచడానికి ఇంకా విస్తృత అవకాశం ఉందని ఇది చూపిస్తుంది.

డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ కోసం ప్రభుత్వ కార్యక్రమాలు:

1. **డిజిటల్ ఇండియా కార్యక్రమం (1 జూలై 2015):** మూడు దృష్టి రంగాలతో — ప్రతి పౌరునికి ప్రధాన సదుపాయంగా డిజిటల్ మౌలిక సదుపాయాలు, కోరినప్పుడు పాలన మరియు సేవలు, పౌరుల డిజిటల్ సాధికారత. దీని తొమ్మిది స్తంభాలలో బ్రాడ్‌బ్యాండ్ హైవేలు, సార్వత్రిక మొబైల్ అనుసంధానం, ప్రజా ఇంటర్నెట్ అందుబాటు, ఇ-గవర్నెన్స్, ఇ-క్రాంతి (సేవల ఎలక్ట్రానిక్ పంపిణీ), అందరికీ సమాచారం, ఎలక్ట్రానిక్స్ తయారీ, ఉద్యోగాల కోసం IT మరియు త్వరిత ఫలిత (early harvest) కార్యక్రమాలు ఉన్నాయి.
2. **భారత్‌నెట్:** అన్ని గ్రామ పంచాయతీలకు ఆప్టికల్ ఫైబర్ అనుసంధానం.
3. **ప్రధాన మంత్రి గ్రామీణ డిజిటల్ సాక్షరతా అభియాన్ (PMGDISHA):** గ్రామీణ కుటుంబాలకు డిజిటల్ అక్షరాస్యత.
4. **కామన్ సర్వీస్ సెంటర్లు (CSCs):** గ్రామాల్లో డిజిటల్ సేవల అందుబాటు కేంద్రాలు.
5. **ఓపెన్ నెట్‌వర్క్ ఫర్ డిజిటల్ కామర్స్ (ONDC, 2022):** చిన్న అమ్మకందారులకు ఇ-కామర్స్‌ను ప్రజాస్వామ్యీకరించే బహిరంగ నెట్‌వర్క్.
6. **డిజిటల్ వ్యక్తిగత డేటా రక్షణ (DPDP) చట్టం, 2023:** వ్యక్తిగత డేటా మరియు గోప్యత రక్షణ.
7. **IndiaAI మిషన్ (2024)** మరియు **ఇండియా సెమీకండక్టర్ మిషన్ (2021).**
8. ఎలక్ట్రానిక్స్ మరియు IT హార్డ్‌వేర్ కోసం **ఉత్పత్తి అనుసంధానిత ప్రోత్సాహక పథకాలు**.
9. ముఖ్యంగా నోట్ల రద్దు (2016) తర్వాత **డిజిటల్ చెల్లింపుల ప్రోత్సాహం**.

డిజిటల్ ప్రజా మౌలిక సదుపాయాలలో భారతదేశం ప్రపంచ అగ్రగామిగా ఆవిర్భవించింది; డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ వృద్ధి, సమ్మిళితం మరియు సుపరిపాలనకు ప్రధాన యంత్రంగా మారుతోంది. దాని పూర్తి సామర్థ్యాన్ని సాధించడానికి భారతదేశం డిజిటల్ అంతరాన్ని పూడ్చాలి, సైబర్ భద్రత మరియు డేటా రక్షణను బలోపేతం చేయాలి, కృత్రిమ మేధ యుగానికి తన శ్రామిక శక్తిని సిద్ధం చేయాలి.

4.10 నమూనా పరీక్షా ప్రశ్నలు

స్వల్ప సమాధాన ప్రశ్నలు

1. సేవల రంగం అంశాలు ఏమిటి?
2. ఆర్థిక మరియు సామాజిక మౌలిక సదుపాయాల మధ్య తేడా ఏమిటి?
3. ఆయుష్మాన్ భారత్ అంటే ఏమిటి?
4. గిగ్ ఆర్థిక వ్యవస్థ అంటే ఏమిటి?
5. డిజిటల్ ప్రజా మౌలిక సదుపాయాలు అంటే ఏమిటి?

వ్యాస రూప ప్రశ్నలు

1. భారత ఆర్థిక వ్యవస్థలో సేవల రంగం పాత్రను వివరించండి.
2. భారతదేశంలో విద్య పురోగతి మరియు సమస్యలను చర్చించండి.
3. భారతదేశంలో ఆరోగ్య మౌలిక సదుపాయాల స్థితిని మరియు ప్రధాన ఆరోగ్య కార్యక్రమాలను పరిశీలించండి.
4. భారతదేశంలో బ్యాంకింగ్ మరియు బీమా రంగాల వృద్ధిని వర్ణించండి.
5. భారతదేశంలో IT రంగం మరియు డిజిటల్ ఆర్థిక వ్యవస్థ వృద్ధి మరియు పాత్రను వివరించండి.

మా డ్యూ ల్

5

ప్రణాళిక మరియు NITI Aayog

5.0	ఉపోద్ఘాతం
5.1	భారతదేశంలో పంచవర్ష ప్రణాళికలు: ఒక అవలోకనం
5.2	పంచవర్ష ప్రణాళికల విజయాలు
5.3	పంచవర్ష ప్రణాళికల పరిమితులు
5.4	NITI Aayog: ఆవిర్భావం మరియు ప్రణాళికా సంఘం స్థానంలో ఏర్పాటు
5.5	NITI Aayog: నిర్మాణం మరియు కూర్పు
5.6	NITI Aayog: లక్ష్యాలు
5.7	NITI Aayog: విధులు
5.8	NITI Aayog విమర్శనాత్మక మూల్యాంకనం
5.9	నమూనా పరీక్షా ప్రశ్నలు

5.0 ఉపోద్ఘాతం

నిర్ణీత కాలంలో నిర్దిష్ట లక్ష్యాలను సాధించడానికి ఒక కేంద్ర అధికార సంస్థ ఆర్థిక కార్యకలాపాలను ఉద్దేశపూర్వకంగా నిర్దేశించడాన్ని ఆర్థిక ప్రణాళిక అంటారు. స్వాతంత్ర్యం వచ్చిన వెంటనే భారతదేశం ప్రణాళికను స్వీకరించింది: 1950 మార్చి 15న ప్రణాళికా సంఘం ఏర్పాటైంది; 1951 నుండి 2017 మధ్య పన్నెండు పంచవర్ష ప్రణాళికలు అమలయ్యాయి. ప్రణాళికలు వైవిధ్యభరితమైన పారిశ్రామిక పునాదిని నిర్మించాయి, ఆహార ధాన్యాలలో స్వయం సమృద్ధిని సాధించాయి, మౌలిక సదుపాయాలు, విద్య మరియు ఆరోగ్యాన్ని విస్తరించాయి, తొలి దశాబ్దాలలో సంవత్సరానికి సుమారు 3.5 శాతంగా ఉన్న వృద్ధి రేటును 2000లలో 7–8 శాతానికి పెంచాయి. అదే సమయంలో అవి పేదరికం మరియు నిరుద్యోగాన్ని పూర్తిగా తొలగించడంలో విఫలమయ్యాయి; ప్రాంతీయ మరియు ఆదాయ అసమానతలు కొనసాగాయి; వనరుల కొరత, యుద్ధాలు, కరువులు మరియు అమలు లోపాల కారణంగా అనేక లక్ష్యాలు నెరవేరలేదు. పన్నెండవ ప్రణాళిక ముగియడంతో 2015 జనవరి 1న ప్రణాళికా సంఘం స్థానంలో NITI Aayog ఏర్పాటైంది. NITI Aayog సహకార మరియు పోటీ సమాఖ్యవాదం ఆధారంగా పనిచేసే విధాన మేధో సంస్థ (think tank); ప్రధాన మంత్రి దీనికి అధ్యక్షులు, ముఖ్యమంత్రులు దీని పాలక మండలిలో సభ్యులు. ఇది దీర్ఘకాలిక దార్శనికతలు మరియు వ్యూహాలను రూపొందిస్తుంది, సుస్థిర అభివృద్ధి లక్ష్యాలను పర్యవేక్షిస్తుంది మరియు రాష్ట్రాల ర్యాంకింగ్‌లను ప్రచురిస్తుంది; కానీ దీనికి నిధులు కేటాయించే అధికారం లేదు, ఇది ప్రశంసలు మరియు విమర్శలు రెండింటినీ పొందింది.

5.1 భారతదేశంలో పంచవర్ష ప్రణాళికలు: ఒక అవలోకనం

ఒక కేంద్ర ప్రణాళికా అధికార సంస్థ నిర్ణీత కాలానికి ఆర్థిక వ్యవస్థ ప్రాధాన్యతలు, లక్ష్యాలు మరియు వనరులను నిర్ణయించి, వాటిని సాధించేలా ఆర్థిక కార్యకలాపాలను నిర్దేశించే ప్రక్రియను ఆర్థిక ప్రణాళిక అంటారు. ప్రణాళికా సంఘం మాటల్లో, "నిర్వచించిన సామాజిక లక్ష్యాల పరంగా గరిష్ఠ ప్రయోజనం కోసం వనరులను వ్యవస్థీకరించి వినియోగించే విధానమే ప్రణాళిక".

స్వాతంత్ర్యం తర్వాత భారతదేశంలో ప్రణాళిక అవసరం:

1. పేదరిక విష వలయాన్ని ఛేదించి జాతీయాదాయాన్ని పెంచడం.
2. ఆధునిక పారిశ్రామిక పునాదిని, ముఖ్యంగా ప్రాథమిక మరియు భారీ పరిశ్రమలను నిర్మించడం.
3. కొరతగా ఉన్న మూలధనాన్ని సమీకరించి ప్రాధాన్య రంగాలకు వినియోగించడం.
4. ఆదాయం, సంపద మరియు ప్రాంతాల మధ్య అసమానతలను తగ్గించడం.
5. వేగంగా పెరుగుతున్న శ్రామిక శక్తికి ఉపాధి కల్పించడం.
6. ఆర్థిక స్వావలంబన సాధించి విదేశీ సహాయంపై ఆధారపడటాన్ని తగ్గించడం.

స్వాతంత్ర్యానికి ముందు జవహర్‌లాల్ నెహ్రూ నేతృత్వంలో జాతీయ ప్రణాళికా కమిటీ (1938), పారిశ్రామికవేత్తల బొంబాయి ప్రణాళిక (1944), ఎస్.ఎన్. అగర్వాల్ గాంధేయ ప్రణాళిక (1944) మరియు ఎం.ఎన్. రాయ్ ప్రజా ప్రణాళిక (1945) రూపొందాయి. స్వాతంత్ర్యం తర్వాత ప్రధాన మంత్రి అధ్యక్షులుగా 1950 మార్చి 15న కేంద్ర మంత్రివర్గ తీర్మానం ద్వారా ప్రణాళికా సంఘం ఏర్పాటైంది. ముఖ్యమంత్రులందరూ సభ్యులుగా 1952లో ఏర్పాటైన జాతీయ అభివృద్ధి మండలి (NDC) ప్రణాళికలకు తుది ఆమోదం ఇచ్చేది.

భారత ప్రణాళికల దీర్ఘకాలిక లక్ష్యాలు:

1. **వృద్ధి** — జాతీయ మరియు తలసరి ఆదాయంలో అధిక వృద్ధి రేటు.
2. **ఆధునీకరణ** — సాంకేతికత, సంస్థలు మరియు సామాజిక దృక్పథంలో.
3. **స్వావలంబన** — దిగుమతులు మరియు విదేశీ సహాయంపై ఆధారపడటాన్ని తగ్గించడం.
4. **సామాజిక న్యాయం మరియు సమానత్వం** — పేదరికం మరియు అసమానతను తగ్గించడం.
5. **సంపూర్ణ ఉపాధి** — అందరికీ ఉత్పాదక పని.

పంచవర్ష ప్రణాళికలు — ఒక చూపులో:

ప్రణాళిక	కాలం	ప్రధాన లక్ష్యం / వ్యూహం	లక్షిత వృద్ధి (%)	వాస్తవ వృద్ధి (%)
మొదటి	1951–56	వ్యవసాయం, నీటిపారుదల మరియు విద్యుత్; హారడ్–డోమర్ నమూనా ఆధారం	2.1	3.6
రెండవ	1956–61	వేగవంతమైన పారిశ్రామికీకరణ, భారీ మరియు ప్రాథమిక పరిశ్రమలు; మహలనోబిస్ నమూనా	4.5	4.3
మూడవ	1961–66	స్వావలంబన మరియు స్వయం-చోదక ఆర్థిక వ్యవస్థ	5.6	2.8
వార్షిక ప్రణాళికలు	1966–69	యుద్ధాలు మరియు కరువుల తర్వాత కోలుకోవడం; హరిత విప్లవం ప్రారంభం	—	—
నాల్గవ	1969–74	స్థిరత్వంతో వృద్ధి మరియు క్రమమైన స్వావలంబన	5.7	3.3
ఐదవ	1974–79	పేదరిక నిర్మూలన (*గరీబీ హఠావో*) మరియు స్వావలంబన; ఒక సంవత్సరం ముందే ముగిసింది	4.4	4.8
నిరంతర ప్రణాళిక (Rolling Plan)	1978–80	ప్రతి సంవత్సరం సవరించే ప్రణాళిక (జనతా ప్రభుత్వం)	—	—
ఆరవ	1980–85	పేదరిక నిర్మూలన, ఉపాధి మరియు సాంకేతికత; IRDP, NREP	5.2	5.7
ఏడవ	1985–90	ఆహారం, పని మరియు ఉత్పాదకత	5.0	6.0

ప్రణాళిక	కాలం	ప్రధాన లక్ష్యం / వ్యూహం	లక్షిత వృద్ధి (%)	వాస్తవ వృద్ధి (%)
వార్షిక ప్రణాళికలు	1990–92	రాజకీయ అస్థిరత మరియు ఆర్థిక సంక్షోభం	—	—
ఎనిమిదవ	1992–97	మానవాభివృద్ధి; 1991 సంస్కరణల తర్వాత మొదటి ప్రణాళిక (సూచనాత్మక ప్రణాళిక)	5.6	6.8
తొమ్మిదవ	1997–2002	సామాజిక న్యాయం మరియు సమానత్వంతో వృద్ధి	6.5	5.5
పదవ	2002–07	8 శాతం వృద్ధి; పేదరికం, అక్షరాస్యత మరియు ఆరోగ్యానికి పర్యవేక్షించదగిన లక్ష్యాలు	8.0	7.6
పదకొండవ	2007–12	వేగవంతమైన మరియు మరింత సమ్మిళిత వృద్ధి	9.0	8.0
పన్నెండవ	2012–17	వేగవంతమైన, మరింత సమ్మిళిత మరియు సుస్థిర వృద్ధి	8.0	6.7–7.0

1991 వరకు భారత ప్రణాళిక ఆదేశాత్మక (imperative) స్వభావం కలిగి ఉండేది; ప్రభుత్వ రంగం పెట్టుబడులను నిర్దేశించేది. 1991 తర్వాత, ఎనిమిదవ ప్రణాళిక నుండి ఇది సూచనాత్మక (indicative) ప్రణాళికగా మారింది: ప్రభుత్వం విస్తృత లక్ష్యాలను సూచించి అనుకూల వాతావరణాన్ని సృష్టించగా, మార్కెట్ మరియు ప్రైవేట్ రంగం పెద్ద పాత్ర పోషించాయి.

5.2 పంచవర్ష ప్రణాళికల విజయాలు

ఆరు దశాబ్దాలకు పైగా ప్రణాళికా కాలంలో భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ స్తబ్ధ వలస ఆర్థిక వ్యవస్థ నుండి ప్రపంచంలో అత్యంత వేగంగా వృద్ధి చెందుతున్న ఆర్థిక వ్యవస్థలలో ఒకటిగా మారింది. ప్రధాన విజయాలు:

1). జాతీయ మరియు తలసరి ఆదాయంలో పెరుగుదల: GDP వృద్ధి రేటు 1951–80లో సంవత్సరానికి సుమారు 3.5 శాతం (హిందూ వృద్ధి రేటు అని పిలవబడేది) నుండి 1980లలో సుమారు 5.5 శాతానికి, 2000లలో 7–8 శాతానికి పెరిగింది. వాస్తవ పరంగా తలసరి ఆదాయం అనేక రెట్లు పెరిగింది.

2). వ్యవసాయ అభివృద్ధి: ఆహార ధాన్యాల ఉత్పత్తి 1950–51లో సుమారు 51 మిలియన్ టన్నుల నుండి పన్నెండవ ప్రణాళిక ముగిసే నాటికి 250 మిలియన్ టన్నులకు పైగా పెరిగింది. హరిత విప్లవం, శ్వేత విప్లవం (పాలు, ఆపరేషన్ ఫ్లడ్) మరియు నీలి విప్లవం (మత్స్య పరిశ్రమ) ద్వారా భారతదేశం ఆహార ధాన్యాలలో స్వయం సమృద్ధి సాధించింది. నీటిపారుదల విస్తీర్ణం అనేక రెట్లు విస్తరించింది.

3). పారిశ్రామిక అభివృద్ధి: ఉక్కు, భారీ ఇంజనీరింగ్, యంత్ర పరికరాలు, రసాయనాలు, ఎరువులు, పెట్రోలియం, ఎలక్ట్రానిక్స్ మరియు ఆటోమొబైల్స్‌తో సహా విస్తృత పారిశ్రామిక పునాది ఏర్పడింది. భిలాయ్, రూర్కెలా మరియు దుర్గాపూర్‌లలో ప్రభుత్వ రంగ ఉక్కు కర్మాగారాలు, BHEL, ONGC మరియు SAIL వంటి సంస్థలు ప్రణాళికల కాలంలో ఏర్పాటయ్యాయి.

4). **మౌలిక సదుపాయాల అభివృద్ధి:** విద్యుత్ ఉత్పత్తి, రైల్వేలు, రోడ్లు, ఓడరేవులు, విమానాశ్రయాలు మరియు టెలికమ్యూనికేషన్లలో భారీ విస్తరణ జరిగింది. భాక్రా-నంగల్, హీరాకుడ్ మరియు నాగార్జునసాగర్ వంటి బహుళార్థ సాధక నదీలోయ ప్రాజెక్టులు నిర్మించబడ్డాయి.

5). **సేవల రంగం వృద్ధి:** బ్యాంకింగ్, బీమా, రవాణా, సమాచారం మరియు IT సేవలు వేగంగా వృద్ధి చెందాయి; భారతదేశం సాఫ్ట్‌వేర్ సేవల అగ్రగామి ఎగుమతిదారుగా మారింది.

6). **విద్యా విస్తరణ:** అక్షరాస్యత 18 శాతం (1951) నుండి 74 శాతానికి (2011) పెరిగింది; IITలు, IIMలు, విశ్వవిద్యాలయాలు మరియు పరిశోధనా సంస్థలు స్థాపించబడ్డాయి.

7). **ఆరోగ్యంలో మెరుగుదల:** ఆయుర్దాయం సుమారు 32 సంవత్సరాల నుండి దాదాపు 70 సంవత్సరాలకు పెరిగింది; మరణాల మరియు శిశు మరణాల రేట్లు బాగా తగ్గాయి; మశూచి మరియు పోలియో వంటి వ్యాధులు నిర్మూలించబడ్డాయి.

8). **శాస్త్ర సాంకేతికత:** అణుశక్తి, అంతరిక్ష పరిశోధన (ISRO), వ్యవసాయ పరిశోధన మరియు సమాచార సాంకేతికతలో భారతదేశం గణనీయమైన పురోగతి సాధించింది.

9). **పేదరికం తగ్గుదల:** దారిద్ర్య రేఖకు దిగువన ఉన్న జనాభా నిష్పత్తి 1970లలో సగానికి పైగా నుండి 2011–12 నాటికి సుమారు 22 శాతానికి తగ్గింది (టెండూల్కర్ పద్ధతి).

10). **స్వావలంబన మరియు విదేశీ వాణిజ్యం:** భారతదేశం ఆహార సహాయంపై ఆధారపడటాన్ని తగ్గించుకుంది, తన ఎగుమతులను వైవిధ్యపరిచింది మరియు భారీ విదేశీ మారక నిల్వలను నిర్మించుకుంది.

11). **సామాజిక న్యాయం:** షెడ్యూల్డ్ కులాలు, షెడ్యూల్డ్ తెగలు, మహిళలు మరియు బలహీన వర్గాల కోసం కార్యక్రమాలు మరియు భూసంస్కరణలు చేపట్టబడ్డాయి.

5.3 పంచవర్ష ప్రణాళికల పరిమితులు

ఈ విజయాలు ఉన్నప్పటికీ భారత ప్రణాళికకు అనేక బలహీనతలు ఉన్నాయి:

1). **లక్ష్యాల సాధనలో వైఫల్యం:** చాలా ప్రణాళికలు తమ వృద్ధి లక్ష్యాలను సాధించలేకపోయాయి. మూడవ, నాల్గవ మరియు తొమ్మిదవ ప్రణాళికలు లక్ష్యాలకు చాలా దూరంగా నిలిచాయి.

2). **పేదరికం కొనసాగడం:** అనేక పేదరిక నిర్మూలన కార్యక్రమాలు ఉన్నప్పటికీ పెద్ద సంఖ్యలో ప్రజలు పేదలుగానే మిగిలారు. వృద్ధి ప్రయోజనాలు అత్యంత పేదలకు తగినంతగా చేరలేదు (*ఊట ప్రభావం – trickle-down effect* లోపం).

3). **పెరుగుతున్న నిరుద్యోగం:** ఉపాధి వృద్ధి శ్రామిక శక్తి వృద్ధి కంటే వెనుకబడింది; ప్రణాళికలు ఉపాధి కంటే మూలధన-సాంద్ర పరిశ్రమలకే ఎక్కువ ప్రాధాన్యం ఇచ్చాయి.

4). **ఆదాయం మరియు సంపదలో అసమానత:** మహలనోబిస్ కమిటీ మరియు గుత్తాధిపత్యాల విచారణ కమిషన్ గుర్తించినట్లుగా, ఆర్థిక శక్తి కొన్ని వ్యాపార సంస్థల చేతుల్లో కేంద్రీకృతమవడం పెరిగింది.

5). **ప్రాంతీయ అసమతుల్యతలు:** బీహార్, ఒడిశా, ఉత్తర ప్రదేశ్ మరియు ఈశాన్య రాష్ట్రాల కంటే పంజాబ్, మహారాష్ట్ర, గుజరాత్ మరియు తమిళనాడు వంటి రాష్ట్రాలు వేగంగా అభివృద్ధి చెందాయి.

6). **కొన్ని ప్రణాళికల్లో వ్యవసాయ నిర్లక్ష్యం:** మొదటి ప్రణాళిక తర్వాత భారీ పరిశ్రమలకు ప్రాధాన్యం ఇవ్వడం వల్ల వ్యవసాయం సాపేక్షంగా నిర్లక్ష్యానికి గురైంది; వ్యవసాయ వృద్ధి నెమ్మదిగా, రుతుపవనాలపై ఆధారపడి కొనసాగింది.

7). **ప్రభుత్వ రంగ అసమర్థత:** అనేక ప్రభుత్వ సంస్థలు నష్టాలు, అధిక సిబ్బంది, తక్కువ ఉత్పాదకత మరియు రాజకీయ జోక్యంతో సతమతమయ్యాయి.

8). **ద్రవ్యోల్బణం:** లోటు ద్రవ్య విధానం (deficit financing) మరియు సరఫరా కొరతలు ముఖ్యంగా 1970లలో ధరల పెరుగుదలకు కారణమయ్యాయి.

9). **లోపభూయిష్ట అమలు:** అవినీతి, అధికార యంత్రాంగ జాప్యాలు, కేంద్రం మరియు రాష్ట్రాల మధ్య బలహీన సమన్వయం మరియు ప్రజల భాగస్వామ్య లోపం ప్రణాళికలను బలహీనపరిచాయి.

10). **వనరుల సమీకరణ సరిపోకపోవడం:** లోటు ద్రవ్య విధానం మరియు విదేశీ రుణాలపై ఆధారపడటం పెరిగింది; 1991 చెల్లింపుల శేష సంక్షోభం పాక్షికంగా దీని ఫలితమే.

11). **సామాజిక రంగాల నెమ్మదిగా వృద్ధి:** బడ్జెట్లలో ఆరోగ్యం మరియు విద్యకు తక్కువ ప్రాధాన్యం లభించింది; మానవాభివృద్ధి సూచికలలో భారతదేశం అనేక అభివృద్ధి చెందుతున్న దేశాల కంటే వెనుకబడింది.

12). **అధిక కేంద్రీకరణ:** ప్రణాళిక ఎక్కువగా పై నుండి క్రిందికి (top-down) జరిగింది; ప్రణాళికల రూపకల్పనలో స్థానిక సంస్థలు మరియు రాష్ట్రాలకు పెద్దగా భాగస్వామ్యం లేదు.

ఈ పరిమితులు, 1991 తర్వాత మార్కెట్ ఆర్థిక వ్యవస్థ వైపు జరిగిన మార్పుతో కలిసి, ప్రణాళికా సంఘం స్థానంలో కొత్త సంస్థ ఏర్పాటు కావాలనే డిమాండ్‌కు దారి తీశాయి.

5.4 NITI Aayog ఆవిర్భావం – ప్రణాళికా సంఘం స్థానంలో ఏర్పాటు

2015 జనవరి 1న భారత ప్రభుత్వం కేంద్ర మంత్రివర్గ తీర్మానం ద్వారా 65 ఏళ్ల ప్రణాళికా సంఘం స్థానంలో NITI Aayog (నేషనల్ ఇన్‌స్టిట్యూషన్ ఫర్ ట్రాన్స్‌ఫార్మింగ్ ఇండియా – భారతదేశ పరివర్తన కోసం జాతీయ సంస్థ) ను ఏర్పాటు చేసింది. హిందీలో *నీతి* అంటే *విధానం*, *ఆయోగ్* అంటే *సంఘం* (కమిషన్).

ప్రణాళికా సంఘాన్ని భర్తీ చేయడానికి కారణాలు:

1). మారిన ఆర్థిక వాతావరణం: 1991 తర్వాత భారత ఆర్థిక వ్యవస్థ మార్కెట్ ఆధారితంగా మారింది; ఇప్పుడు ఎక్కువ పెట్టుబడులు ప్రైవేట్ రంగం నుండే వస్తున్నాయి. కేంద్రీకృత, పై నుండి క్రిందికి జరిగే ప్రణాళిక ఇక సరిపోదు.

2). "అందరికీ ఒకే కొలత" (One size fits all) విధానం: ప్రణాళికా సంఘం ప్రాంతీయ వ్యత్యాసాలను పట్టించుకోకుండా అన్ని రాష్ట్రాలకు ఏకరీతి పథకాలను రూపొందించింది.

3). రాష్ట్రాల బలహీన పాత్ర: ప్రణాళికా నిధుల కోసం రాష్ట్రాలు ప్రణాళికా సంఘాన్ని ఆశ్రయించవలసి వచ్చేది; విధాన రూపకల్పనలో వాటికి పెద్దగా పాత్ర ఉండేది కాదు. **సహకార సమాఖ్యవాదం** అవసరం ఏర్పడింది.

4). నిధుల కేటాయింపు: రాష్ట్రాలకు ప్రణాళికా గ్రాంట్లపై ప్రణాళికా సంఘం నియంత్రణ ఆర్థిక సంఘం మరియు ఆర్థిక మంత్రిత్వ శాఖ పాత్రతో అతివ్యాప్తి చెందింది.

5). మేధో సంస్థ (think tank) అవసరం: వ్యూహాత్మక, సాంకేతిక మరియు దీర్ఘకాలిక విధాన సలహాలు ఇవ్వగల, అమలును పర్యవేక్షించగల మరియు నవకల్పనను ప్రోత్సహించగల సంస్థ ప్రభుత్వానికి అవసరమైంది.

6). ప్రణాళికా సంఘంపై విమర్శ: దీనిని అధికార యంత్రాంగ, కాలం చెల్లిన సంస్థగా వర్ణించారు; 2014 స్వాతంత్ర్య దినోత్సవ ప్రసంగంలో ప్రధాన మంత్రి దాని స్థానంలో కొత్త సంస్థను ప్రకటించారు.

ప్రణాళికా సంఘం మరియు NITI Aayog మధ్య తేడాలు:

ఆధారం	ప్రణాళికా సంఘం	NITI Aayog
ఏర్పాటు సంవత్సరం	1950	2015
స్వభావం	కేంద్రీకృత ప్రణాళికా సంస్థ	విధాన మేధో సంస్థ మరియు సలహా సంస్థ
విధానం	పై నుండి క్రిందికి	క్రింది నుండి పైకి, సహకార సమాఖ్యవాదం
ఆర్థిక అధికారాలు	మంత్రిత్వ శాఖలు మరియు రాష్ట్రాలకు ప్రణాళికా నిధులు కేటాయించేది	నిధులు కేటాయించే అధికారం లేదు; ఆర్థిక మంత్రిత్వ శాఖ చేస్తుంది
రాష్ట్రాల పాత్ర	పరిమితం; జాతీయ అభివృద్ధి మండలి ద్వారా	పాలక మండలిలో పూర్తి సభ్యులు
ప్రణాళికలు	పంచవర్ష ప్రణాళికలు	15 ఏళ్ల దార్శనికత, 7 ఏళ్ల వ్యూహం, 3 ఏళ్ల కార్యాచరణ అజెండా
పూర్తికాల సభ్యులు	8 లేదా అంతకంటే ఎక్కువ	తక్కువ; సరళం
ముఖ్య కార్యనిర్వాహకుడు	సభ్య కార్యదర్శి	ముఖ్య కార్యనిర్వహణాధికారి (CEO)

5.5 NITI Aayog: నిర్మాణం మరియు కూర్పు

NITI Aayog నిర్మాణం ఈ విధంగా ఉంటుంది:

1). అధ్యక్షులు (Chairperson): భారత ప్రధాన మంత్రి అధ్యక్షులుగా ఉంటారు.

2). ఉపాధ్యక్షులు (Vice-Chairperson): ఉపాధ్యక్షులను ప్రధాన మంత్రి నియమిస్తారు; వీరికి కేంద్ర కేబినెట్ మంత్రి హోదా ఉంటుంది. మొదటి ఉపాధ్యక్షులు డా. అరవింద్ పనగారియా. ప్రస్తుత ఉపాధ్యక్షులు మాజీ ముఖ్య ఆర్థిక సలహాదారు **డా. అశోక్ కుమార్ లాహిరి**. 2022 మే నుండి ఈ పదవిలో ఉన్న సుమన్ కె. బేరీ తర్వాత, ఆయన 2026 ఏప్రిల్ 25న నియమితులై 2026 మే 8న అధికారికంగా బాధ్యతలు స్వీకరించారు.

1. డా. అరవింద్ పనగారియా (2015–2017)
2. డా. రాజీవ్ కుమార్ (2017–2022)
3. శ్రీ సుమన్ కె. బేరీ (2022–2026)
4. డా. అశోక్ కుమార్ లాహిరి (2026–ప్రస్తుతం)

3). పాలక మండలి (Governing Council): పాలక మండలిలో **అన్ని రాష్ట్రాల మరియు శాసనసభలు గల కేంద్రపాలిత ప్రాంతాల ముఖ్యమంత్రులు**, ఇతర కేంద్రపాలిత ప్రాంతాల లెఫ్టినెంట్ గవర్నర్లు / అడ్మినిస్ట్రేటర్లు ఉంటారు. సహకార సమాఖ్యవాదానికి ఇది ప్రధాన వేదిక; జాతీయ అభివృద్ధి అజెండాపై చర్చించడానికి సమావేశమవుతుంది.

4). ప్రాంతీయ మండళ్లు (Regional Councils): ఒకటి కంటే ఎక్కువ రాష్ట్రాలు లేదా ప్రాంతాలను ప్రభావితం చేసే నిర్దిష్ట అంశాల కోసం ఏర్పాటు చేస్తారు; ప్రధాన మంత్రి లేదా ఆయన నామినీ అధ్యక్షత వహిస్తారు; ఆ ప్రాంత ముఖ్యమంత్రులు మరియు లెఫ్టినెంట్ గవర్నర్లు సభ్యులుగా ఉంటారు.

5). పూర్తికాల సభ్యులు: ప్రభుత్వం నియమించే నిపుణులు పూర్తికాల సభ్యులు; 2026 ఏప్రిల్ పునర్వ్యవస్థీకరణలో నియమితులైన ప్రస్తుత పూర్తికాల సభ్యులు రాజీవ్ గౌబా, ప్రొఫెసర్ కె.వి. రాజు, ప్రొఫెసర్ గోబర్ధన్ దాస్, డా. ఎం. శ్రీనివాస్ మరియు ప్రొఫెసర్ అభయ్ కరందీకర్.

6). పాక్షిక కాల సభ్యులు: గరిష్ఠంగా ఇద్దరు. వీరిని ప్రముఖ విశ్వవిద్యాలయాలు, పరిశోధనా సంస్థలు మరియు ఇతర సంబంధిత సంస్థల నుండి ఎంపిక చేస్తారు; వీరు రొటేషన్ పద్ధతిలో పదవీ రీత్యా (ex-officio) సేవలందిస్తారు. ప్రస్తుతం పాక్షిక కాల సభ్యులు ఎవరూ నియమితులు కాలేదు.

7). పదవీ రీత్యా సభ్యులు (Ex-officio members): ప్రధాన మంత్రి నామినేట్ చేసే కేంద్ర మంత్రిమండలిలోని గరిష్ఠంగా నలుగురు సభ్యులు.

8). ప్రత్యేక ఆహ్వానితులు: ప్రధాన మంత్రి నామినేట్ చేసే సంబంధిత రంగ జ్ఞానం గల నిపుణులు, ప్రత్యేక నిపుణులు మరియు అభ్యాసకులు.

9). ముఖ్య కార్యనిర్వహణాధికారి (CEO): CEOను భారత ప్రభుత్వ కార్యదర్శి హోదాలో నిర్ణీత పదవీకాలానికి ప్రధాన మంత్రి నియమిస్తారు. మొదటి CEO సింధుశ్రీ ఖుల్లర్. ప్రస్తుత CEO మధ్య ప్రదేశ్ కేడర్‌కు చెందిన 1989 బ్యాచ్ IAS అధికారి శ్రీ అనురాగ్ జైన్. ఆయన రెండు సంవత్సరాల కాలానికి 2026 జూలైలో నియమితులయ్యారు.

5.6 NITI Aayog: లక్ష్యాలు

2015 మంత్రివర్గ తీర్మానంలో పేర్కొన్న NITI Aayog లక్ష్యాలు:

1). రాష్ట్రాల క్రియాశీల భాగస్వామ్యంతో **జాతీయ అభివృద్ధి ప్రాధాన్యతలు**, రంగాలు మరియు వ్యూహాలపై **ఉమ్మడి దార్శనికతను** అభివృద్ధి చేయడం.

2). బలమైన రాష్ట్రాలే బలమైన దేశాన్ని నిర్మిస్తాయని గుర్తిస్తూ, రాష్ట్రాలతో నిర్మాణాత్మక మద్దతు కార్యక్రమాలు మరియు యంత్రాంగాల ద్వారా **సహకార సమాఖ్యవాదాన్ని** పెంపొందించడం.

3). **గ్రామ స్థాయిలో విశ్వసనీయ ప్రణాళికలను** రూపొందించి, వాటిని క్రమంగా ప్రభుత్వ ఉన్నత స్థాయిలలో సమీకరించే యంత్రాంగాలను అభివృద్ధి చేయడం (క్రింది నుండి పైకి ప్రణాళిక).

4). ఆర్థిక వ్యూహం మరియు విధానంలో **జాతీయ భద్రత** ప్రయోజనాలు చేర్చబడేలా చూడటం.

5). ఆర్థిక పురోగతి నుండి తగినంత ప్రయోజనం పొందలేని **ప్రమాదంలో ఉన్న సమాజ వర్గాలపై** ప్రత్యేక శ్రద్ధ వహించడం.

6). **వ్యూహాత్మక మరియు దీర్ఘకాలిక విధాన మరియు కార్యక్రమ చట్రాలు** మరియు కార్యక్రమాలను రూపొందించి, వాటి పురోగతి మరియు సామర్థ్యాన్ని పర్యవేక్షించడం.

7). కీలక భాగస్వాములు మరియు జాతీయ, అంతర్జాతీయ **మేధో సంస్థలు** (**think tanks**), విద్యా మరియు విధాన పరిశోధనా సంస్థల మధ్య భాగస్వామ్యాలను ప్రోత్సహించి సలహాలు అందించడం.

8). జాతీయ మరియు అంతర్జాతీయ నిపుణుల సహకార సమాజం ద్వారా **జ్ఞానం, నవకల్పన మరియు వ్యవస్థాపక మద్దతు వ్యవస్థను** సృష్టించడం.

9). **రంగాల మధ్య మరియు శాఖల మధ్య సమస్యల పరిష్కారానికి** వేదికను అందించడం.

10). అత్యాధునిక **వనరుల కేంద్రాన్ని** నిర్వహించి, సుపరిపాలన మరియు సుస్థిర, సమాన అభివృద్ధిలో ఉత్తమ పద్ధతులపై పరిశోధనల భాండాగారంగా ఉండటం.

11). అవసరమైన వనరుల గుర్తింపుతో సహా కార్యక్రమాలు మరియు చర్యల అమలును **క్రియాశీలంగా పర్యవేక్షించి మూల్యాంకనం చేయడం**.

12). కార్యక్రమాల అమలు కోసం **సాంకేతిక ఉన్నతీకరణ మరియు సామర్థ్య నిర్మాణంపై** దృష్టి సారించడం.

NITI Aayog రెండు కేంద్రాలపై (hubs) ఆధారపడి ఉంది: మొదటిది కేంద్రంతో రాష్ట్రాల భాగస్వామ్యానికి నాయకత్వం వహించే **టీమ్ ఇండియా హబ్**; రెండవది సంస్థ మేధో సామర్థ్యాన్ని నిర్మించే **జ్ఞానం మరియు నవకల్పన హబ్**.

5.7 NITI Aayog: విధులు

NITI Aayog విధులను నాలుగు వర్గాలుగా విభజించవచ్చు:

1. **విధాన మరియు కార్యక్రమ చట్రం:** చివరిది పన్నెండవ ప్రణాళిక అయిన పంచవర్ష ప్రణాళికల స్థానంలో NITI Aayog 15 ఏళ్ల దార్శనికత, 7 ఏళ్ల వ్యూహం మరియు 3 ఏళ్ల కార్యాచరణ అజెండాను ప్రవేశపెట్టింది. మొదటి మూడేళ్ల కార్యాచరణ అజెండా 2017–18 నుండి 2019–20 వరకు వర్తించింది; "Strategy for New India @75" 2018 డిసెంబర్‌లో విడుదలైంది. 15 ఏళ్ల దార్శనికత ప్రత్యేక పత్రంగా ఎప్పుడూ విడుదల కాలేదు. బదులుగా దీర్ఘకాలిక దార్శనికతను స్వాతంత్ర్య శతాబ్ది నాటికి అభివృద్ధి చెందిన భారతదేశాన్ని లక్ష్యంగా పెట్టుకున్న వికసిత భారత్ @2047 గా చేపట్టారు.
2. **సహకార మరియు పోటీ సమాఖ్యవాదం:** ప్రధాన మంత్రి అధ్యక్షతన, రాష్ట్రాలు మరియు శాసనసభలు గల కేంద్రపాలిత ప్రాంతాల ముఖ్యమంత్రులు, ఇతర కేంద్రపాలిత ప్రాంతాల లెఫ్టినెంట్ గవర్నర్లతో జరిగే పాలక మండలి సమావేశాల ద్వారా NITI Aayog సహకార సమాఖ్యవాదాన్ని ప్రోత్సహిస్తుంది. 11వ సమావేశం "వికసిత భారత్@2047 కోసం సమ్మిళిత మానవాభివృద్ధి" అనే ఇతివృత్తంతో 2026 జూన్‌లో జరిగింది. రాష్ట్రాలకు ర్యాంకులు ఇచ్చే సూచీలను ప్రచురించడం ద్వారా ఇది పోటీ సమాఖ్యవాదాన్ని ప్రోత్సహిస్తుంది. వీటిలో SDG ఇండియా సూచీ, సమ్మిళిత నీటి నిర్వహణ సూచీ, పాఠశాల విద్యా నాణ్యత సూచీ, ఆరోగ్య సూచీ, ఇండియా ఇన్నోవేషన్ సూచీ, ఎగుమతి సంసిద్ధత సూచీ మరియు ఫిస్కల్ హెల్త్ సూచీ ఉన్నాయి.
3. **పర్యవేక్షణ మరియు మూల్యాంకనం:** భారతదేశంలో అభివృద్ధి కార్యక్రమాల పర్యవేక్షణ మరియు మూల్యాంకనంలో NITI Aayogకు ముఖ్యమైన పాత్ర ఉంది. దేశంలోని 112 అత్యంత వెనుకబడిన జిల్లాలను త్వరగా మరియు ప్రభావవంతంగా మార్చడానికి ఇది 2018 జనవరిలో ఆకాంక్షిత జిల్లాల కార్యక్రమాన్ని (**ADP**) ప్రారంభించింది. ఈ కార్యక్రమం మూడు సూత్రాలపై ఆధారపడి ఉంది: కేంద్ర మరియు రాష్ట్ర పథకాల సమన్వయం (convergence), ప్రభుత్వాలు, అధికారులు మరియు పౌరుల మధ్య సహకారం (collaboration) మరియు జిల్లాల మధ్య పోటీ (competition). ఆరోగ్యం మరియు పోషణ, విద్య, వ్యవసాయం మరియు నీటి వనరులు, ఆర్థిక సమ్మిళితం మరియు నైపుణ్యాభివృద్ధి, ప్రాథమిక మౌలిక సదుపాయాలు అనే ఐదు ఇతివృత్తాల కింద 49 కీలక సూచికలపై పురోగతిని రియల్-టైమ్‌లో పర్యవేక్షిస్తారు. జిల్లాల క్రమమైన మెరుగుదల ఆధారంగా "ఛాంపియన్స్ ఆఫ్ చేంజ్" డ్యాష్‌బోర్డ్‌లో ప్రతి నెలా ర్యాంకులు ఇస్తారు. ఈ విజయం ఆధారంగా దేశవ్యాప్తంగా 500 అభివృద్ధి చెందని బ్లాకులలో పాలన మరియు జీవన ప్రమాణాలను మెరుగుపరచడానికి 2023 జనవరిలో **ఆకాంక్షిత బ్లాకుల కార్యక్రమం** (**ABP**) ప్రారంభమైంది. 2015లో ఏర్పాటైన తన అనుబంధ కార్యాలయం **అభివృద్ధి పర్యవేక్షణ మరియు మూల్యాంకన కార్యాలయం** (**DMEO**) ద్వారా NITI Aayog కేంద్ర రంగ మరియు కేంద్ర ప్రాయోజిత పథకాలను కూడా పర్యవేక్షించి

మూల్యాంకనం చేస్తుంది. పథకాలు తమ లక్ష్యాలను సాధిస్తున్నాయో లేదో అంచనా వేయడానికి DMEO ఔట్‌పుట్-ఔట్‌కమ్ మానిటరింగ్ ఫ్రేమ్‌వర్క్ వంటి సాధనాలను ఉపయోగిస్తుంది; సాక్ష్యాధారిత విధాన రూపకల్పన కోసం దిద్దుబాట్లను సిఫార్సు చేస్తుంది. అదనంగా భారతదేశంలో **సుస్థిర అభివృద్ధి లక్ష్యాల (SDGs) సమన్వయం మరియు పర్యవేక్షణకు** NITI Aayog నోడల్ సంస్థ. ఇది 17 SDGsను సంబంధిత మంత్రిత్వ శాఖలు మరియు పథకాలతో అనుసంధానిస్తుంది; రాష్ట్రాలు మరియు కేంద్రపాలిత ప్రాంతాల పురోగతి ఆధారంగా ర్యాంకులు ఇచ్చే **SDG ఇండియా సూచి**ని ప్రచురిస్తుంది. ఇది అజెండా 2030 లక్ష్యాల సాధనలో పోటీ మరియు సహకార సమాఖ్యవాదాన్ని ప్రోత్సహిస్తుంది.

4. **మేధో సంస్థ, జ్ఞానం మరియు నవకల్పన కేంద్రం:** NITI Aayog భారత ప్రభుత్వ ప్రధాన మేధో సంస్థగా మరియు జ్ఞానం, నవకల్పనల కేంద్రంగా పనిచేస్తుంది. దీని కింద 2016లో ప్రారంభమైన అటల్ ఇన్నోవేషన్ మిషన్ (AIM) దేశవ్యాప్తంగా నవకల్పన మరియు వ్యవస్థాపకత సంస్కృతిని ప్రోత్సహిస్తుంది. ఇది పాఠశాలల్లో అటల్ టింకరింగ్ ల్యాబ్‌లను ఏర్పాటు చేస్తుంది; అక్కడ 6 నుండి 12వ తరగతి విద్యార్థులు 3D ప్రింటర్లు, రోబోటిక్స్ మరియు ఎలక్ట్రానిక్స్ వంటి ఆధునిక పరికరాలతో ప్రత్యక్షంగా పనిచేస్తూ సృజనాత్మక మరియు శాస్త్రీయ ఆలోచనను అభివృద్ధి చేసుకుంటారు. విశ్వవిద్యాలయాలు మరియు సంస్థల్లోని అటల్ ఇంక్యుబేషన్ కేంద్రాల ద్వారా ఇది స్టార్టప్‌లకు మద్దతునిస్తుంది. జాతీయ సమస్యలకు వినూత్న పరిష్కారాలను కోరే అటల్ న్యూ ఇండియా ఛాలెంజెస్ వంటి సవాలు కార్యక్రమాలను కూడా నిర్వహిస్తుంది. మేధో సంస్థగా NITI Aayog ముఖ్యమైన సంస్కరణలపై ప్రభుత్వానికి సలహా ఇస్తుంది. ఇప్పటికే ఉన్న ప్రజా మౌలిక సదుపాయాల ఆస్తులను ప్రైవేట్ సంస్థలకు లీజుకు ఇవ్వడం ద్వారా సుమారు ₹6 లక్షల కోట్లు ఆర్జించడాన్ని లక్ష్యంగా పెట్టుకున్న జాతీయ మానిటైజేషన్ పైప్‌లైన్ (2021)ను ఇది రూపొందించింది. 2021లో గ్లాస్గోలో జరిగిన COP26లో ప్రారంభించిన e-AMRIT పోర్టల్ ద్వారా విద్యుత్ వాహనాలను ప్రోత్సహిస్తోంది; పరిశుభ్ర ఇంధన వనరుగా గ్రీన్ హైడ్రోజన్ రోడ్‌మ్యాప్‌కు దోహదపడింది. మౌలిక సదుపాయాలు మరియు సామాజిక రంగాలలో ప్రభుత్వ–ప్రైవేట్ భాగస్వామ్యాలను (PPPs) కూడా ప్రోత్సహిస్తుంది. అదనంగా NITI Aayog 2018లో ప్రారంభించిన మహిళా వ్యవస్థాపకత వేదిక (WEP) వంటి జ్ఞాన వేదికలను సృష్టించింది; ఇది మహిళా వ్యవస్థాపకులకు నిధులు, మార్గదర్శకత్వం, నెట్‌వర్కింగ్ మరియు మార్కెట్ అనుసంధానాలను అందిస్తుంది. జాతీయ డేటా మరియు అనలిటిక్స్ వేదిక, ఇండియా ఎనర్జీ డ్యాష్‌బోర్డ్ ఇతర వేదికలు. భారత విధాన రూపకల్పన ప్రపంచ ఉత్తమ పద్ధతులు, నైపుణ్యం మరియు పరిశోధనలను ఉపయోగించుకునేలా NITI Aayog ప్రపంచ బ్యాంకు, UNDP, ఆసియా అభివృద్ధి బ్యాంకు మరియు ప్రముఖ జాతీయ, ప్రపంచ మేధో సంస్థల వంటి అంతర్జాతీయ సంస్థలు మరియు పరిశోధనా సంస్థలతో భాగస్వామ్యాలను కూడా ఏర్పాటు చేసుకుంటుంది.

5.8 NITI Aayog విమర్శనాత్మక మూల్యాంకనం

సానుకూల అంశాలు (ప్రయోజనాలు):

1). **సహకార సమాఖ్యవాదం:** రాష్ట్రాలు పాలక మండలిలో పూర్తి సభ్యులు; దీని వల్ల జాతీయ విధాన రూపకల్పనలో వాటికి ఎక్కువ గళం లభిస్తుంది.

2). **పోటీ సమాఖ్యవాదం:** SDGs, ఆరోగ్యం, విద్య మరియు నీటిపై రాష్ట్రాల ర్యాంకింగ్‌లు తమ పనితీరును మెరుగుపరచుకునేలా రాష్ట్రాలను ప్రోత్సహించాయి.

3). **క్రింది నుండి పైకి విధానం:** గ్రామ స్థాయి ప్రణాళికలు మరియు ఆకాంక్షిత జిల్లాల కార్యక్రమంపై దృష్టి అభివృద్ధిని ప్రజలకు దగ్గర చేస్తుంది.

4). **సరళత్వం:** కఠినమైన పంచవర్ష ప్రణాళికలు లేకపోవడంతో మారుతున్న పరిస్థితులకు విధానం త్వరగా స్పందించగలదు.

5). **మేధో సంస్థ పాత్ర:** ఇది విద్యారంగం, పరిశ్రమ మరియు పౌర సమాజం నుండి నిపుణులను తీసుకువచ్చి సాక్ష్యాధారిత విధానాన్ని ప్రోత్సహిస్తుంది.

6). **నవకల్పన మరియు వ్యవస్థాపకత:** అటల్ ఇన్నోవేషన్ మిషన్ విద్యార్థులు మరియు స్టార్టప్‌లలో నవకల్పన సంస్కృతిని వ్యాప్తి చేసింది.

7). **ఫలితాలపై దృష్టి:** పథకాల పర్యవేక్షణ మరియు మూల్యాంకనం జవాబుదారీతనాన్ని ప్రోత్సహిస్తుంది.

విమర్శ (పరిమితులు):

1). **ఆర్థిక అధికారాలు లేకపోవడం:** NITI Aayog రాష్ట్రాలకు లేదా మంత్రిత్వ శాఖలకు నిధులు కేటాయించలేదు; ఈ అధికారం ఇప్పుడు ఆర్థిక మంత్రిత్వ శాఖ వద్ద ఉంది. ఇది సలహాలు నిర్లక్ష్యానికి గురయ్యే "కోరలు లేని" సంస్థ అని విమర్శకులు అంటారు.

2). **కేవలం సలహా సంస్థ:** దీని సిఫార్సులు కేంద్రం లేదా రాష్ట్రాలపై బద్ధమైనవి కావు.

3). **అధికార కేంద్రీకరణ:** ప్రణాళికా గ్రాంట్ల రద్దుతో రాష్ట్రాలు కేంద్ర ప్రాయోజిత పథకాల ద్వారా కేంద్రం విచక్షణపై మరింత ఆధారపడవలసి వస్తోంది.

4). **స్పష్టమైన దీర్ఘకాలిక ప్రణాళిక లేకపోవడం:** సమగ్ర ప్రణాళికా పత్రం లేకపోవడం అభివృద్ధి దిశను అంచనా వేయడాన్ని కష్టతరం చేస్తోంది.

5). **పాలక మండలి పరిమిత పాత్ర:** సమావేశాలు అరుదుగా జరుగుతున్నాయి; కొందరు ముఖ్యమంత్రులు వాటిని బహిష్కరించారు.

6). **స్వతంత్రతపై ప్రశ్నలు:** ఇది స్వతంత్ర మేధో సంస్థగా కాకుండా ప్రభుత్వ విధానాల ప్రచారకర్తగా వ్యవహరిస్తోందని కొందరు విమర్శకులు భావిస్తున్నారు.

7). **సమాచారం మరియు పద్ధతులపై ఆందోళనలు** దీని కొన్ని సూచీల విషయంలో వ్యక్తమయ్యాయి.

NITI Aayog కేంద్రీకృత ప్రణాళిక నుండి సరళీకృత ఆర్థిక వ్యవస్థకు తగిన విధాన ఆధారిత, సంప్రదింపుల మరియు మార్కెట్ అనుకూల విధానానికి జరిగిన మార్పును సూచిస్తుంది. దీని విజయం రాష్ట్రాలతో బలమైన భాగస్వామ్యం, విధాన పరిశోధనలో స్వతంత్రత, ఆర్థిక మంత్రిత్వ శాఖ మరియు ఆర్థిక సంఘంతో ప్రభావవంతమైన సమన్వయంపై ఆధారపడి ఉంటుంది.

5.9 నమూనా పరీక్షా ప్రశ్నలు

స్వల్ప సమాధాన ప్రశ్నలు

1. ఆర్థిక ప్రణాళిక అంటే ఏమిటి?
2. ఆదేశాత్మక మరియు సూచనాత్మక ప్రణాళికల మధ్య తేడా ఏమిటి?
3. భారతదేశంలో పంచవర్ష ప్రణాళికల ఏవైనా నాలుగు విజయాలను తెలపండి.
4. NITI Aayog పూర్తి రూపం ఏమిటి? దీనిని ఎప్పుడు ఏర్పాటు చేశారు?
5. NITI Aayog పాలక మండలి అంటే ఏమిటి?

వ్యాస రూప ప్రశ్నలు

1. భారతదేశంలో ప్రణాళిక లక్ష్యాలను వివరించి, పంచవర్ష ప్రణాళికల అవలోకనాన్ని ఇవ్వండి.
2. భారతదేశంలో పంచవర్ష ప్రణాళికల విజయాలు మరియు పరిమితులను చర్చించండి.
3. ప్రణాళికా సంఘం స్థానంలో NITI Aayogను ఎందుకు ఏర్పాటు చేశారు? ఈ రెండింటి మధ్య తేడాలను తెలపండి.
4. NITI Aayog నిర్మాణం, కూర్పు, లక్ష్యాలు మరియు విధులను వివరించండి.
5. భారతదేశ అభివృద్ధిలో NITI Aayog పాత్రను విమర్శనాత్మకంగా మూల్యాంకనం చేయండి.

'పాస్ మార్కులొస్తే సాలు' అనుకుంట కాలేజీకి వచ్చే ఆర్ట్స్ విద్యార్థుల్ని మెరికల్లా తీర్చిదిద్దడం ఎలాగో ఈ సార్‌ను చూసి నేర్చుకోవాలె. గ్రామీణ, సామాజిక, ఆర్థిక వెనుకబాటుతనంలో ఉన్న విద్యార్థుల్ని చేరదీసి.. బువ్వ పెట్టి.. పాఠం చెప్పి తీర్చిదిద్దిండు. ఎకనామిక్స్ ఎంట్రన్స్ జరిగితే ఆయన స్టూడెంట్సే టాపర్స్. అర్థశాస్త్రంలో విజేతలకు అడ్డా 'నల్లగొండ ఎకనామిక్ ఫోరం'కు కర్త, కర్మ, క్రియ డాక్టర్ అక్కెనపల్లి మీనయ్య సార్! ఒక దీపంతో వేల దీపాలు వెలిగించడమంటే ఏమిటో.. ఈ సార్ జీవితం చెప్తది.

మనసున్న మీనయ్య సార్

ఎకనామిక్స్ జూనియర్ లెక్చరర్‌గా పనిచేస్తున్న డాక్టర్ అక్కెనపల్లి మీనయ్య సార్‌కి ఓ ఇరవై ఏండ్ల కిందట డిగ్రీ కాలేజ్ లెక్చరర్‌గా ప్రమోషన్ వచ్చింది. నల్లగొండ పట్టణంల గవర్నమెంట్ ఉమెన్స్ కాలేజ్‌ల పోస్టింగ్ ఇచ్చినరు. సార్ ఆ కాలేజీకి పోయే నాటికి విద్యార్థినులకు చదువంటే పెద్దగ ఆసక్తి లేకుండెనట. అంతకుముందు ఏడాది చూస్తే.. ఆ కాలేజీ విద్యార్థినులకు ఎవరికీ డిగ్రీ తర్వాత పీజీలో సీటు రాలె. అట్లనే మొదటి ఏడాదిలో చేరినవాళ్లల నలుగురైదుగురు రెండో ఏడాది కల్లా మానేసేటోళ్లట. 'ఈ డ్రాప్ అవుట్స్‌ని తగ్గించాలె. ఆడపిల్లల్ని ఉన్నత చదువులవైపు మళ్లించాలె. బతకనీకి వాళ్లకో దారి చూపించాలె' అనుకున్నడు మీనయ్య సార్!

పీజీ గేట్ వే

డిగ్రీ తర్వాత ఉన్న చదువేంది? ఏది చదివితే ఏ జాబొస్తదో స్టూడెంట్స్‌కి చెప్పి 'బాగా చదవాలె. మంచిగ బతకాలె' అనే ఆశపుట్టించిండు సార్. తన పాఠాలతో స్టూడెంట్స్‌కి ఆర్థిక శాస్త్రం మీద ఇష్టం పెంచుకుంట పోయిండు. స్టూడెంట్స్‌తోనే పాఠాలు చెప్పించడం, ప్రాజెక్ట్‌లు చేయించడం, క్విజ్ పోటీలు పెట్టడం షురూ చేశిండు. అటెండెన్స్ పెరిగింది. డ్రాప్ అవుట్స్ తగ్గినయ్. పిల్లలు మంచిగ చదువుడు మొదలైంది. పరీక్షలు అయిపోయినయ్. ఎండాకాలం వచ్చింది. అయినా కాలేజీకి వస్తున్నరు. ఎందుకో తెలుసా? డిగ్రీ అయిపోంగనే పీజీకి పోవాలె గదా. ఎంట్రన్స్ రాయాల్నంటె మంచిగా ప్రిపేర్ కావాలె. పేదింటి పిల్లలకు కాలేజీలనే ఫ్రీగ కోచింగ్ చెప్పిండు సార్. అయినె కష్టం ఫలించింది. ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ పీజీ ఎంట్రన్స్ 2005ల మంచి ర్యాంకులు తెచ్చుకొని.. అయిదుగురు అమ్మాయిలు ఎంఏ ఎకనామిక్స్‌ల చేరినరు.

కష్టపడితే ఫలితమొస్తదని మీనయ్య సార్‌కే గాదు స్టూడెంట్స్‌కీ ఎరుకైంది. 'మన బాగు కోసం సార్ అంత గనం కష్టపడుతుంటె.. మన కోసం మనం కష్టపడలేమా' అని ఉమెన్స్ కాలేజీ అమ్మాయిలు పోటీలు పడి సదివినరు. అట్ల సదువబట్టి ఆ స్టూడెంట్స్ ఏటా కోచింగ్ వస్తున్నరు. యూనివర్సిటీలకు పోతున్నరు. మీనయ్య సార్ 2008ల ముప్పై మంది స్టూడెంట్స్‌కి కోచింగ్ ఇస్తె అందుల ఇరవై మంది ఉస్మానియా యూనివర్సిటీల ఎం.ఎ. ఎకనామిక్స్‌ల సీటు తెచ్చుకున్నరు. అప్పటి సంది మీనయ్య సార్ స్టూడెంట్స్ ఏటా పీజీ సీట్లు తెచ్చుకుంటనే ఉన్నరు. ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ ఆర్ట్స్ కాలేజ్, ఉమెన్స్ కాలేజ్, నిజాం కాలేజ్‌ల ఆయన స్టూడెంట్స్‌లేని బ్యాచ్ లేదనుకో!

సీట్ గ్యారెంటీ!

ఉమెన్స్ కాలేజీ నుంచి నాగార్జున గవర్నమెంట్ డిగ్రీ కాలేజ్‌కి మీనయ్య సార్ ట్రాన్స్‌ఫర్ అయిండు. ఆడగూడ ఇదే పని మీదేసుకున్నడు. 'నా స్టూడెంట్స్ బాగా సదువాలె. పీజీలోకి పోవాలె' అన్న పట్టుదలతోని పీజీ కోచింగ్ పెట్టిండు. అమ్మాయిలు ఆడిదాంక రాలేరనుకొని ఉమెన్స్ కాలజీలనే కోచింగ్ క్లాసులు నడిపిండు. ఆ బ్యాచ్‌ల ఉన్న షేక్ సుల్తానా ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ ఎంట్రన్స్ 2009ల స్టేట్ ఫస్ట్ ర్యాంక్ సాధించింది. అప్పటి దాంక నల్లగొండ సుట్టుపక్కల ఊళ్లకే ఎరుకైన మీనయ్య సారు కోచింగ్ గురించి రాష్ట్రమంతా ఎరుకైంది. 'సారు దగ్గర సదువాలే. ఎకనామిక్స్ సీటు కొట్టాలె' అనే టార్గెట్‌తోని వరంగల్, ఖమ్మం, మహబూబాబాద్ జిల్లాల నుంచి గూడ సమ్మర్‌లో కోచింగ్‌కి వచ్చేది. వాళ్లందరికీ కలిపి ఎన్‌జీ కాలేజీలనే ఎకనామిక్స్ (సమ్మర్) కోచింగ్ ఇచ్చేది. ఆ ఏడాదిలనే కొత్త యూనివర్సిటీలొచ్చినయ్. ఎకనామిక్స్ సబ్జెక్ట్ పీజీ సీట్లు పెరిగినయ్. ఇగ మీనయ్య సార్ పాఠాలు విన్నోళ్లందరికీ సీటు గ్యారెంటీ అన్న పేరు పడ్డది. అంత పేరొచ్చినా ఏమన్నా సొమ్ము చేసుకున్నడా!? అంటే.. లేదనే చెప్పాలి! పైసా తీసుకోకుండా పాఠాలు చెబుతడు. చెప్పిన పాఠాలు గుర్తుండేటట్టు కోచింగ్ మెటీరియల్ తయారు చేస్తడు.

ఎకనామిక్స్ టాపర్స్ అడ్డా!

ఎక్కడెక్కడి నుంచో వచ్చినోళ్లకు పాఠాలు చెప్పేందుకు మీనయ్య సార్ మరికొంత మందితో కలిసి 'నల్లగొండ ఎకనామిక్స్ ఫోరం' పెట్టిండు. పెద్ద సదువులు సదివిన ఆయన స్టూడెంట్స్ నరేశ్, శోభ, కవిత వీళ్లంతా సార్ తీరుగ నలుగురికి సాయపడాల్నని ముందుకొచ్చినరు. 2013ల నల్లగొండ ఎకనామిక్స్ ఫోరంని రిజిస్ట్రేషన్ చేసినరు. మీనయ్య సార్ రిటైర్ అయినా.. స్టూడెంట్స్‌ని, ఎకనామిక్ పాఠాలని వదులుకోలే. నల్లగొండల ఉన్న మల్లు వెంకటనర్సింహా రెడ్డి విజ్ఞాన కేంద్రంల చేరిండు. ఆ విజ్ఞాన కేంద్రానికి కన్వీనర్‌గా ఉండుకుంటు.. ఎంఏ కోచింగే కాదు లెక్చరర్ జాబ్‌లకు, నెట్, స్లెట్ అర్హత పరీక్షలకూ కోచింగ్ ఇస్తున్నడు. విజ్ఞాన కేంద్రంల ఉచితంగ వసతి కల్పించి, అన్నం పెట్టి సదువు చెప్తున్నడు. ఏడాది కింద లెక్చరర్ పోస్టుల నియామకాలు జరిగినయ్. మొత్తం 81 పోస్టుల్లో 42 ఫోరం స్టూడెంట్స్‌కే వచ్చినయ్. సగం కొలువులు సార్ స్టూడెంట్స్ దక్కించుకున్నరన్నట్టు.

స్మార్ట్ కోచింగ్

పీజీ ఎంట్రన్స్‌కి ప్రతి బ్యాచ్‌కి యాభై నుంచి అరవై మంది విద్యార్థులు ఉంటుండె. కొవిడ్ వచ్చినంక పిల్లగాళ్ల సదువు పాడుకాగూడదని ఆన్‌లైన్ క్లాసులు మొదలు పెట్టినరు. ఒక ఎన్ఆర్ఐ ఆన్‌లైన్ క్లాసులు, ఆన్‌లైన్ కంప్యూటర్ బేస్డ్ ఎగ్జామ్స్ కోసమని సాఫ్ట్‌వేర్ ఇచ్చిండు. జూమ్‌ల క్లాసులు చెబుతున్నరు. ఆన్‌లైన్‌ల పరీక్షలు పెడుతున్నరు. ఆన్‌లైన్ క్లాస్‌ల వీడియోలని యూట్యూబ్‌ల అప్‌లోడ్ చేస్తున్నరు. పీజీ ఎంట్రన్స్, స్లెట్, నెట్ అర్హత పరీక్షలకు పాఠాలన్నీ https://www.youtube.com/@nalgondaeconomicsforum33 యూట్యూబ్‌ల ఉన్నయ్.

అభిమానమే నా ఆస్తి

నేను పేద కుటుంబంలో పుట్టిన. గోపులాయిపల్లి నుంచి ఆరు కిలోమీటర్లు నడుకుంటపోయి నార్కెట్‌పల్లి బడిల చదివిన. నేను డిగ్రీ చదివిన ఎన్‌జీ కాలేజీల పాఠాలు చెప్పిన. మొదటి నుంచి నాకు సమాజానికి ఏదో ఒకటి చేయాలనే ఆలోచన ఉండేది. ఆచరించి చూపిన. నా సహచరి పార్వతి నా ఆలోచనకు గౌరవమిచ్చి, ఆచరణకు సహకారం అందించింది. పైసా ఆశించకుండా పాఠాలు చెప్పిన. ఆస్తులు పెంచుకోకున్నా అభిమానించే మనుషుల్ని సంపాదించుకున్న.

- డాక్టర్ అక్కెనపల్లి మీనయ్య

...✍ నాగవర్ధన్ రాయల

CPGET - 2025 ఫలితాల్లో ఫోరం విద్యార్థులు 1వ, 2వ, 3వ, 6వ, 12వ, 13వ, 14వ, 17వ
మరియు 20వ ర్యాంకులు పొంది అద్భుత ఫలితాలు సాధించినారు.

S. Bhavana Laxmi

1st Rank

N. Ajay

2nd Rank

A. Manasa

3rd Rank

Y. Lokesh

6th Rank

MVN VIGNANA KENDRAM

NALGONDA ECONOMICS FORUM (Regd. No. 297/13)

డా॥ అక్కెనపల్లి యాదయ్య గారి ఆధ్వర్యంలో 18 సంవత్సరాల నిరంతర కృషి ఫలితంగా 2009, 2016, 2017, 2018, 2020, 2022 సంవత్సరాలలో మొదటి ర్యాంకులతో పాటు, 2024 లో 41 మంది ప్రభుత్వ కొలువులకు ఎంపికలో రాష్ట్రస్థాయి, 10 మంది గురుకుల ఎంపికలో జిల్లా స్థాయిలో మరియు 12 మంది గురుకుల ఎంపికలో కొలువులో స్థానం కల్పించడం

రాష్ట్ర చరిత్రలో అఖండ విజయం

1st Rank
Sk. Sulthana
GU CET-2009
Present: Degree Lecturer in Economics, Nalgonda

1st Rank
K.Bhavan Kumar
OU CET-2016

1st Rank
B. Bhavana
KU CET-2016

1st Rank
G. Krishna
OU CET-2017

1st Rank
Dugga Narender
JNF (Ph.D)
TS CET - 2018
Present: Govt. Jr. Lecturer in Economics

1st Rank
B. Guru Prasad
KU CET-2018
Present: S.A. Social

1st Rank
K. Sai Chandra
DPGET-2020
Present: Dy.EO
Junior Assistant

1st Rank
B. Prabhakar Reddy
OU CET-2017, Present: Executive Development Cell Manager (Industries), Nalgonda

డా॥ అక్కెనపల్లి యాదయ్య
M.A, M.Phil, Ph.D.
PRESIDENT
Nalgonda Economics Forum

978-81-689754-3-9

Rs. 175/-

Regd. No. 297/13
Nalgonda Economics Forum
MVN Vignana Kendram, Daddi Komaraiah Bhavan, NALGONDA-508001 (TS)
Cell:9490138118, 7013774141, 08682-295581
Website : nalgondaeconomicsforum.org